

Hakayık'ül-beyân fi eşkâli'l-izmân "Yahut"
"Ne Derekeye İnmiştik Ne Dereceye Çıktık"
"Üç Devirde Gördüklerim"

"Mukaddime"

Zuhûr-ı İslâm selâmet-i encâmla husûle gelen teceddüt ve tekemmül-i dininin meydana koyduğu medeniyet-i İslâmiyeyi üç bin senedir kendi toprakları olan Anadolu'muzda muhafaza ve idâme eden Türkler, İslâmi mektepte bize ilk dersi verirlerken teceddüt-i zaman ve inkılâb-ı deverânla şuûn kevn-ü mekân¹ suver-i günâ günle zâhir ve nümâyân olur, içinde bulunduğumuz bu âlemde lâ-yetegayyür² bir kanûn-ı tabîî ile her şey bir yandan husûl-pezîr³ olup diğer yandan er geç lâ-mehâle⁴ fena bulur. Ancak zât-ı bârî, sâni' hakiki baki kalır. Bunu her asrın peygamberleri ümmetlerine icâb-ı hâl ve zaman için ve hayyen⁵ ve akıl ve hikmete tevfikân tebliğ edip ümmetlerde delâil-i muknia⁶ ve tafsilîyesiyle anladıklarında kitâb-ı kerîmin* ve külli ya'mel alâ şâkiletîhi ayet-i celîlesi mucibince istidatlarına göre ahz ve telakki ederler.

Bu teceddüdât-ı şuûniyeyi yine kitab-ı kerîm "külli yevmin hüve fî şe'n" ayetiyle rûz-ı merreye hasr ve tahsis ettiği gibi her vücûd ve fenâpezîrin⁷ ömür ve müddet-i tabîyesini azamî bir asra nisbet ederek her yüz başında bir müceddidîn zuhûruyla eşkâl-i ezmânda sûr-ı muhtelife görüleceğini bizim peygamberimiz Hazret-i Muhammed Sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz beyân buyurmuştur. Elhamdülillâhi

¹ Kainat, varlık,

² değişmez, bozulmaz,

³ Hasıl olmuş, husul bulmuş,

⁴ çaresiz, ister istemez,

⁵ diri, canlı olarak,

⁶ ikna eden, kanaat getiren, inandırıcı,

* Ayet-i kerîme (Kul küllün ya'melü alâ şâkiletîhi) dir. İspartalı Z. A.

⁷ Fena bulan, yok olan

alâ dini'l İslâm ve alâ tevfikî'l-îmân ve sallelâhü alâ seyyidinâ Muhammed sâhibü's-şerîati ve'l-burhân derlerdi de yazıya ve takrîre öyle başlarlardı.

Biz de bunu tekrar ve bu usûle tevfikân beyân-ı hakâyika ibtidâr ediyoruz da diyoruz ki Anadolu'muzda başlayan teceddüdât-ı zamâniye ve teşkilât-ı idâriyye ilk defa (s.2) mekteplerin küşâdıyla başladığından birinci çıkanlar sırasında bin iki yüz seksen beş sene-i maliyesinde (1869) Isparta mekteb-i rüşdisinden şahadetnâme alıp on sekiz yaşında Hamidâbad sancağı tahrîrat kalemi mübeyyiz-i sânilîğine tayin ve 1287 (1871) senesinde de meclis idâre-i liva kâtib-i sânilîğine nakl ve terfî' olduğumda o zamanlarda meclis-i mezkûr muamelât-ı umûmiye-i nâsın mercî'î olmak dolayısıyla halkın hükümetle cereyân eden her türlü işlerinde halkın anlayışı başka ve hükümetin revîşî¹ başka.

Yani halk, hükümet ayrı ayrı yek digere rakip bir ikilik içinde iki müessese gibi olduğunu görüp bizim mektepte okuduğumuz kitaplarda ise koyunlar çoban için değildir, belki çoban koyunlar içindir. Manasındaki “Küsfezân berâ-yı çoban nîst, belki çoban berâ-yı üst” beytiyle benî adem âzâ-yı yekdiğerine cümlesinin manası vecihle insanlar biri birinin azâsı yani bir vücutta mevcut el, ayak, göz, kulak nasıl yekdiğerinden ayrılmaz eczâ-yı mürekkebeden ise bir aile, bir memleket, bir millet halkının da biri birine ve hükümetin halka ve halkın hükümete ihtiyaç ve bağlılığı dahi öyle olmak lâzım geleceğini düşünerek görülen başkalığı aradan kaldırmak mümkün olmaz mı diye vakit vakit zihnimde çocukça kuruntular geçirir dururdum. Bu düşünceler neticesinde acizdeki bu fikri, bu zihniyeti vücuda getiren mektep olduğundan, gerek sıbyan mektepleri denilen ilk mektepleri ve gerek sancak dâhilinde her kaza için yapılacak birer rüşdiyeyi usûl-i cedîde-i zamaniyeye göre ıslah ve tesis ederek sancakta yetişecek insan-ı cedîdenin vukûf ve malûmatını tevsî' ile halkın hükümeti bi-hakkın bilmelerinde aramak (s.3) ve bulmak icap edeceğine kanaat getirdim.

O vaktin sancak mutasarrıfı olan Herseklî Ali Paşazâde Hafız Rıdvan Paşa merhûmun fikir ve maksadı da bu yolda olmasıyla 1287 (1871) senesinde teşkil ettiği liva maârif komisyonu kitabetini acizlerine tevdi' ettiğinden dolayı komisyonca mahalle mekteplerinde okuyan çocukları oğlan, kız ayrı ayrı sebt ve tahrîr ile biraz Türkçe okuyabilmeyi öğrenmiş oğlanları rüştiye mektebine ve kızları da yeniden yapılacak inas rüştiyesine sokmak üzere tertibât-ı lâzımeye devam ve mülhak kazalarda

¹ tarz, üslup, tutum, yol

da böylece ifâ-yı muameleye itina ve ihtimâm olunması tebligat ve te'kidâtına ikdam olundu.

O zamanda yalnız Burdur kazasında bir rüştiye mektebi olup, Eğirdir, Uluborlu, Garbî Karaağaç ve Tefenni kazalarında dahi birer rüştiye mektebi yaptırılmak lüzumu nazar-ı dikkate alındığı sırada Burdur ve Tefenni ve Garbi Karaağaç kazalarının Isparta'dan fekk-i irtibatı¹ üzerine 1290 (1874) senesinde Yalvaç ve Şarkıkaraağaç kazalarının kemâfil-kadîm Isparta'ya iadeten rabtı karargir olduğundan Yalvaç kazasında bir rüştiye mektebi mevcut idiye de diğerlerinde olmadığına binaen mezkûr kazalarda dahi birer rüştiye mektebi yaptırılmakla beraber bin iki yüz doksan bir (1875) senesinde îâne-i mahalliye ile Isparta'da bir de inas rüştiyesi yaptırılmış idi.

Çünkü bu zamana kadar iptidai huruf-ı hecâ ve ilm-i hâl-i ihtiyari ve oğlan-kız karışık olarak mahalle ve karye mekteplerinde berath, beratsız birer miktar okumak bilen mahalle ve köy hocalarına ezber okutturuluyor ve şekl-i huruf bir iki sene sonra yazı hocası bulunup da yazı meşk edildiği zamanda bellene biliyor ve ulûm-ı âliye (s.4) denilen Arabî, sarf, nahiv, mantık, maânî², usûl-i akâid ve hadis ve tefsir medreselerde kış günlerine tesadüf eden senede üç-beş ay tedrîs ediliyor ve medreseye girenler, hizmet-i askeriyeden ve mükellefiyât-ı sâire-i miriyeden muaf tutulduğundan bu sebeple medreseye girenler ve girmeye yeltenenler çok olurdu.

Bu hâl içinde iken İstanbul Maarif Nezareti'nin bir emr-i kat'isiyle 1277 (1862) senesi dâhil-i vilayette elviye-i sâire ile merkez vilayetten de evvel ilk defa Isparta rüştiyesi yapıldığında o zamanın programı mucibince mektepte Arabî, Fârisî derslerle birlikte edebiyat ve ahlâk ve hesap ve coğrafya ve hendese okutturulacağı ve medreselerde yazılan kelâm-ı kadîm yazılarının gayr-i kitabet-i resmîyeden olan divanî, rik'a, ta'lik yazıları yazdırılacağı anlaşılması üzerine medâris-i mevcûde müderrisleri ve oralardan mahrec biraz ulûm-ı arabiye bilenlerin söz ve nüfuz sahibi olanları mekteb-i rüşdiye girenler gâvurluk öğrenecekler, İstanbul askerî ve hendese ve tıbbiye mekteplerine gönderilecekler ve behemehâl Fârisî okuyacaklar, büyükler "her kim okur Fârisî, gider dininin yarısı" demişlerdir. Rüştiyeye evladını teslim etmek göz göre göre gâvurluğa, yarım dinliliğe razı olmak demektir, rıza-yı küfür ise küfürdür, fikir ve itikadını saf yürekli halkın zihnine sokup tam beş sene rüştiye

¹ bağını, irtibatını kesme,

² lügat, ve sintaks meseleleriyle, sözün maksada uygunluğundan bahseden ilim,

mektebine beş on Hıristiyan'la memur'ın ve eşraf ve erkân evladından başka kimse girmiyor ve girdirilemiyor idi.

Muharrir-i aciz bile “1282” (1866) senesine kadar Abdi Paşa Medresesinde bu yolda tahsil görmekte ve fakat hocamız Kuddûsi Ethem Efendi Isparta'da İstanbul'da ilm-i Fârisî öğrenmiş olduğundan ulemâ-i memleket nezdinde kadrini ve müftü zâdeliğini (s.5) zâyi edip başkalarına okutmak üzere teminat verdikten sonra meclis-i ulemaya güç kabul edildiği cihetle birkaç arkadaşla birlikte gizlice istinsah¹ ettirdiği Sünbülzâde Vehbi *Tuhfesiyle* Şeyh Attâr'ın *Pendnâme'sini* ve Şeyh Said-i Şirâzî'nin *Gülistan* ve *Bostanı* pek hafî surette bize okutturmakta iken mekteb-i rüştiyenin münhâl² muallim-i saniliğine kendisini seksen kadar talebesiyle ma'an götürmek üzere intihap ve tayin ettiklerinde bizi mekteb-i rüşdîce cebren götürmüşlerdi.

Ber-vechi³ muharrer mektepten şahâdetnâme ahzıyla kaleme girip de mutasarrıf paşaya ve bazı memurlara İstanbul'dan gelen gazeteleri ve mevkut risaleleri ve “1279” (1863) senesinde intişar eden *Mecma-i Fümûn*'un ilk nüshalarını okudukça Avrupalıların mekteplerinde neler öğrendiklerini ve ne türlü sanayi ve terakkîyât vücuda getirdiklerini anlayabildiğim kadar anlayıp dedemin ve babamın meslekleri olan sanatkarlık ve tüccarlık sınıflarındaki erbâb-ı sana'ât ve ticaret cemiyetlerinde gazeteleri ve sâir matbu yeni eserleri okumak istedikçe bazen kerhî dinlerler ve bazen bunlar hep yalan ve gavur işidir, okuma derler, bunların yerlerine *Battal Gazî* ve *Kan* ve *Hayber Kaleleri* ve *Gül-i beyâbânî*⁴ ve *Binbir Gece* ve *Hamzanâme* kitaplarıyla yazma destanları ve safsata-âmiz hikaye ve masallar okuttururlardı.

Medreselerde *Kelâm-ı Kadîm* yazan yazıcılar çok ise de çarşıda esnaf defteri yazacak ve hesaptan rakam ve kara cümle bilen birkaç ihtiyarla muharrir-i acizden başka kimse yok idi. Vaktâki “1283” (1867) senesinde Rumeli'nin Tuna vilayetinde Mithat Paşa tarafından mevki-i tecrübeye konulan teşkilat-ı cedîde-i mülkiye Anadolu'da “1285” (1869) senesinde mevki-i tatbiki konulup (s.6) kalemlere alınan mekteb-i rüşdî mezunlarının parlak bir şeref ve hürmete mazhar ve biraz sonra da İstanbul mekâtib-i aliyyesine gönderilip ferik iken Şam'da vefat eden “Ali

¹ bir suretini çıkarma, kopya etme,

² boş,

³ olarak,

⁴ gulyabani,

Mansur” ve Harbiye’den neş’etle istihkam mirlivalığını ihrâz¹ eyleyen Keçiborlu’lu Ethem Paşa’larla Erkân-ı Harp Kaymakamı İğcizâde Salih ve Hayr Ahmedzâde Ahmed Beylerin füyûzât-ı zamaniyeye nail ve kâm-ver² olduklarını görenler ve basma *Kelâm-ı Kadîm* ve kitaplar gelip de medrese yazıcılığının bâdemâ³ o kadar menfaat-bahş⁴ olamayacağını hesap edebilenler mekteplere biraz rağbet ve dehâleti arzu ve iltizam etmeye başlayarak mekteb-i rüşdinin mevcûdu iki muallimle idâre olunamayacak derecede tekessür etmiş ve üçüncü muallim dahi intihap ve tayin olunmuş idi.

Bu sırada Konya valisi Sakızlı Esad Paşa’nın berâ-yı devr Isparta’ya geldiğinde mekâtib-i iptidâiye ve usûl-i ta’limiyesinin ıslah ve tecdidi mevzubahis ve müzakere olup hurûf-ı hecâ⁵ şekillerinin ayrı ayrı münkat’a⁶ ve muttasıla suretinde tahrîr ve talimi usûlü kabul olunarak bu usûlün resm-i tahrîr ve takririni öğrenmek için üçüncü muallim Kara Mehmedzâde Konya’ya gönderilmiş ve üç-beş mâh zarfında öğrenmiş gelmiş olması üzerine “1292” (1876) senesinde mekteb-i rüşdinin bir kısmına dört sınıflı, dört muallimli iptidâi Numûne-i Hurûf Mektebi açtırılmış ve bu mektep mekâtib-i rüştiyeye girecek ve girdirilecek talebenin talimgâh-ı iptidâisi olmakla beraber bu usûl-i cedîde dâiresinde başka mahalle ve karyelerde ve mülhakât-ı livanın⁷ her tarafında açılacak Huruf Mekteplerine muallim yetiştirmek için bir nevi dâr-ül-muallimîn haline girmiş ve hattâ Karahisar ve Kütahya ve Denizli ve Antalya sancaklarından gönderilen kimselere bile bu muallimliği öğretmiş ve ehliyetnâme vermiş olmasından dolayı Isparta usûl-i cedîde (s.7) maarif-perverliği vilayet ve halk nazarında ve civar mahallerde ehemmiyetini ispat etmiş ve bu sebeple bütün medrese mollaları ve hakiki ilim ve marifet hâhiş-kerleri⁸ mektebe dolmuş idi ki, bu usûl-i cedîde icabınca gerek çocuk ve gerek yaşlı zabitân ve ahâli üç ay zarfında okuyup yazmayı öğreniyorlardı.

İşte bu zamanlarda sâbık-üz-zıkr eski medrese hocaları resmi mekteplere giren Müslüman talebe gâvur olacak yahut yarım dinli kalacak

¹ kazanma,

² isteğine kavuşmuş, mutlu,

³ bundan sonra, bundan böyle,

⁴ fayda veren, menfaatli,

⁵ hece, harfler, alfabe,

⁶ kesilen, ayrılan,

⁷ sancağa bağlı yerler,

⁸ isteyici, isteklileri,

ze'am-ı batılmı halka evvelki kadar tesir ettiremez olmuşlar idiyse de asırlardan beri kütüb-ü İslâmiyenin ve peygamberin men ettiği Yahudi ve putperest müşrik hurâfelerini kadın, erkek bir çok basit fikirli, sâfû'l-kalp sade dillere levazım-ı diniyeden tanıttırarak kurşun dökücülük, fala ve talihe bakıcılık ve her derde deva ve her müşkile medâr-ı def² ve şifa itikat ettirilen üfürükçülük, nüshacılık, remilcilik¹, şöhretini alanlar her mahalle ve karyede ve hattâ en ziyâde Pâyitahtta ve büyük şehirlerde tekkeler, zaviyeler, ziyaretgâhlar, ocaklar açıp bakla, boncuk, arpa, nohut saçmak ve atmak ve yıldız böceklerinin akışından, kuşların, kargaların ötüşünden ahkâm çıkarmak suretiyle halktan para kapmak ve siyah tavuk kanıyla mürd nüsha² yazıp cinleri, şeytanları toplayarak sabi çocukları suya bakdırmak ve onlardan çare-i tedavi ve halâs sormak, velhasıl ananeye göre her şeye mahsus birer şekilde usûl ve ocak açmak yollarını takip edenler yine mevki-i revaç ve itibarda görünmekten hâlî olmuyorlar ve sanatlarının dolap ve desiselerini şekl-i dînîde bir dereceye kadar muhafazaya devam ve itina ediyorlar ve bir çok inandırabildiklerini aldatıyorlardı. Çünkü anane denilen şeyi kolayca ve tamamen kaldırmak hiçbir zaman kâbil olamamıştır. (s.8)

Yeni mektepler, kitaplar çoğaldıkça erbâb-ı vukûf ve hakâyık-şinâs dahi ziyâdeleşerek esasen akıl ve hikmete ve dîne mugâyir³ böyle martavalların, masharalıkların⁴ men-i vuku' ve ref'i vücûduna çalışanlar eksik olmamış ise de buna karşı bu hilebaz sanatkârlar bu defa da payitahtın maruf ve meşhur küberâ ve maşâyih ve ümerasına birer suretle nispet hâsil ederek elde ettikleri birer berat-ı padişahî ile sanat ve mesleklerinin sıhhat ve meşruiyetine de fetvâhâneden vuku bulan arz üzerine ferman almış olmaları yüzünden erbâb-ı ciddiyet, diyânet ve hakikat maksad-ı hayırhâ-hânelerine tamamen muvaffak olamıyorlar ve payitaht ve şehirlerde babasından, dedesinden mülk ü mevrûs gibi medrese ve tekke ve ocak mirası kalanlar ilmen ve irşâden değil irsen müderris ve şeyh oldukça hepsi bir araya, bir fikre toplanıp yalancı hilebaz, hurâfe-cû⁵ ve hezeyan-gûların⁶ meslek-i gayri şer'ilerini vacibât-ı diniyeden ve mani olmak isteyenlerin men ve tahzirlerini⁷ hilâf-ı şer ve

¹ Bir takım nokta ve çizgilerle gaipten haber verme dolandırıcılığı,

² Ölü muska,

³ Aykırı,

⁴ Maskaralıklar,

⁵ Yalan hikâye uyduran,

⁶ Saçma sapan konuşanlar,

⁷ Sakındırma, yasaklama,

din, adeta Müslümanlığın gayrı evzâ¹ münkire-i amâl-i İslamiyeden gösteriyorlardı. Bu cihetlerden halkın efkâr ve harekâtı bu softa perdâzları² men ve iptal ile ıslah ve terakkî-i medeni yollarını arzu ve takip edenlerle birleşemeyip daima zıt gidiyor ve Türk milleti de hakikat hâhânın³ istediği derecede ileri götürülemiyordu.

“İstitrâd”⁴ Beledî reisliğim zamanında Mağribî dedikleri bir şeyh-i meçhul-ül-ahvâl Isparta’nın cebel-i hâcâtı itikat olunan “Sidre” dağında çocuğu olmayan kadınlara çocuk nüshası ve ilacı dağıttığını işittiğimde herifi celp ve hârice tard ve sevk ettirirken;

-Ben çıkacağım fakat bu memleket batacak demesiyle

-*Pekâlâ sen içinde bulunmayasın sana iyilik ediyorum* cevabını verdim idi. Ve yine diğer birinin bir limon içinden üç altın çıkaracağını ve bu limonları birer liraya satacağını ilân ettiğinde herif hakikaten muvacehemize⁵ ortasından bana kestirdiği elindeki bir bütün limondan üç lira çıkmış idiyse de liraları evvelce nasıl ustalıklı yerleştirdiğini anlayarak bunu da memlekettten çıkarırken hacıdan, hocadan bir çok muteberân ricada bulduklarına ve daha pek çok emsaline tesadüf ettiğim olmuştur. Son meşrutiyet ilânı zamanından sonra bile Kürt Hacı Mehmet namındaki dolandırıcının nasıl sanatlar kullandığını Ispartalılar görmüşlerdir, hep bilirler. **“intiha”**⁶ (s.9)

Ennihaye, Abdülaziz’in hal’i ve üç ay sonra Murad-ı Hâmis’in inhilâ⁷ ve Abdülhamid-i Sanî’nin cülûsu üzerine “1293” (1877) senesi ilân-ı meşrutiyet idâre ve kanûn-ı esasi ahkâmına tevfikân her batıl ve gayri meşru şeyler millet meclisince nazar-ı dikkate alınıp kaldırılacak ve her iş ehil ve erbâbına tevdî olunup mani-i terakkî hiçbir hâl baki kalamayacak ümidi beslenilmekte iken milletin henüz seviyesizlik, irfansızlık hâlinde bulunduğu bahanesiyle yine saraya mensup ulema ve maşâyih kıyafetli menfaat-ı zâtiye perestîş kârlarının din namına tervîc-i maksat⁷ yolunda bulunmalarıyla zaten bu maksadın tarafgîr ve mürevveci⁸ olan Abdülhamid, halk üzerinde otuz bu kadar sene daha

¹ Tavırlar, duruşlar,

² Tertipçi, düzenbaz,

³ Doğruyu söyleyenlerin,

⁴ Asıl mevzudan olmayıp, yeri gelmişken söylenen söz.

⁵ Yüzleşme, yüz yüze gelmemizde,

⁶ Nihayet, son

⁷ İlgiyi artırma düşüncesi,

⁸ İtibar edilmiş, propagandası yapılmış,

hükümran arzu-yu istibdat olmuş ve eskiden alışkanlığı kendilerine bir hakk-ı meşru' ve müstakil zanneden eslâfının derecelerini kat kat geçmiş olmasına binaen 10 ve 23 Temmuz 1324 (1908) tarihindeki ikinci defa vuku bulan ilân-ı meşrutiyetten sonra işe başlanabilmiş idi. İşte bu zamana kadar olan hadisât-ı mühimmeden memleketimizde gördüğüm ve nefsimde tesadüf ettiğim sinîn-i sâbika hâlâtını birinci ve bundan sonra güzerrân eden¹ on küsur senelik ahvâli ikinci ve hükümet-i milliye-i cumhuriyemiz muâmelâtını üçüncü fasıl olmak üzere üç devre ve fasıla ayırıp yek digere mukayese ile netice-i hâsılayı acizane bir hizmet-i vataniye olarak “*Hakayık-ül-beyân, fi Eşkâl-ez-zamân*” yahut “*Ne derekeye inmiştik, ne dereceye çıktık, Üç Devirde Gördüklerimiz*” unvanı altında ve risale şeklinde her nevi meşhûdâtтан birer numûne göstermek suretiyle yazmayı ve neşretmeyi vacibât-ı vicdaniyeden gördüm.

Bu işin hâl-i âcizâneme göre olan muazilîyeti² (s.10) gerek tarz-ı tahrîr ve gerek mukayesede iktidâr-ı acizanemin buna kâfi olmadığı cihetini göstermiş idiyse de Türkçe'mizin darb-ı mesellerinden “karınca kararınca” müfâdine³ itibâ'en⁴ kudretim yettiği mertebedeki alelade yazıcılığuma, okuyuculuğuma terettüb eden derecesini yazayım da evlat ve ahfada ve memleketim ensal-i cedîdesine⁵ bir yadigarım daha olsun dedim.

Arzu ve niyet-i hâlise-i vataniyenin mağlubiyetinden kurtulamadım. Fî 23 Nisan 1926 tarihine müsadif ıyd-i milli-i mesudumuz gününde hükümet ve halkça icra kılınan şehîr-âyîn-i⁶ mesud-i sefereyn esnasında husûle gelen tesir ve teheyücle⁷ yazmaya başladım. Yazacaklarım, yazdıklarım, hakikat-ı beyânı hakkıyla şâmil ve mutazammın⁸ olabilmek için görmediğim ve mevsukiyet-i katiyesine⁹ kanaat getirmedığım işittiklerimden sarf-ı nazarla yalnız nefsimde gördüklerimiz ve hakikatini iç yüzünden bildiklerimiz ahvâlden birer bahis ve numûne ihtiyar ve tezkâr eyledim. Bu tarz tahrîr ve mukayesede de

¹ Geçen,

² Güçlüğü, zorluğu, önemi,

³ Manasına, kavramına,

⁴ Tabi kılarak, ardına katarak

⁵ Yeni nesillere,

⁶ Şenlik,

⁷ Heyecanla, coşkuyla,

⁸ İçine alan, kefil olan,

⁹ Kesin doğruluğu, geçerliliği,

esasen mu'terif¹ olduğum adem-i iktidâr-ı acizaneme yetmiş beş geçmiş sinn-i pîrî ve ihtiyarlığım kâriîn-i kiram nazar-ı mürüvvetleri önünde itiraf olunan acz ve kusurun cezası afvdan başka bir şey olamayacağı cümlesine iğtiraren² yazdıklarımı gördüğüm ve akıl erdirebildiğim derecede yazdım. Tâ ki âvân-ı sâbika³ ve ez mân-ı maziye-i memleketi görmeyip de muhtasaran⁴ bilmek isteyen nur-sebetkân ebnâ-yı vatan için yazdıklarımın bir hisse-i istifâde-i vataniye alan olur ise bu ihtiyar-ı nâçarı hayır ve rahmetle andıklarında mezarımda ruhum mesrûr ve kâmgâr olacağına şüphe yoktur. Binaenaleyh kâriîn-i kirâmın lütuf ve merhametlerine sığınırım. Cümlenin affını ve cenâb-ı hakkın tevfiik ve inayetini dilerim.

Isparta Mebus-ı Esbakı

Böcüzâde Süleyman Sami bin Hüseyin Hüsni

¹ İtiraf eden, kendi kusur ve kabahatini gizlemeyerek söyleyen,

² Mağrur olarak, güvenerek,

³ Eski zamanlar,

⁴ Kısaltılmış, kısa olarak,

Birinci Fası

(s.11) Tarih-i velâdet-i acizânem Abdülmecid-i evvelin devr-i saltanatı evâsıtında olmasıyla âhir-i saltanatları sabâvet-i acizânem¹ zamanlarına müsadif olduğundan ahvâl-i cariye-i millet ve memleketi hiçbir suretle bilememekliğim tabii ise de sinn-i temyîz² idrak ettiğim zamanlarda babamın, dedemin vesâir aile ihtiyarlarının hikayatından çocukluk kuvve-i hafızasının sahife-i kalbe nakş ve tespit ettiği intubaata göre müşarünileyhin cülûsunu müteakip ecdadı zamanlarında cari mutlakiyet-i idâreye karşı ilân ettirdiği Gülhane Hattı Hümayûnu denilen Tanzimat-ı Hayriye Fermanının tatbikâtı Anadolu'ca bilhassa bizim "Hamid İli" kıtası vilayetince 1261 (1846) tarihinde vukua gelerek bundan ahâli-i müslime ve gayrimüslimenin her memlekette hükümrân olan mütegalibe ve derebeyleri mezaliminden kurtulması imkânı ve bir takım haksız ve usûlsüz tekliflerin ref'iyle şer'-i şerif ve kanûn-ı münîfe tevfikân her kimsenin mahfuziyet-i ırz ve mal ve canı taht-ı zamâne³ girmiş ve bu hâl ile Türklerin ziraat ve ticaret ve sanatının artması ümit ve tavsiye olunmuş idiyse de Kırım Muharebesinin sonunda yapılan bir muahede mucibince ecnebi ülkelerinde fabrika ve makinelerle vücuda getirilen her türlü eşyanın Anadolu'ya serbest ve ucuzca getirilip satılması usûlü cari olmağa başladığından ziraattan maada sâir bizim sanat ve ticaret eski hâlinde de kalamayarak seneden seneye gerilemiş ve Hıristiyanlara verilen imtiyaz ve müsâvat ve serbesti-i muamelât ve mükellefiyet-i fiiliye-i askeriyeden muafiyât sayesinde ticareti onlar ileri götürüp (s.12) ziyâde para kazanmaya ve zahire ve sâir Türk emtia ve mahsulünün ecnebi memleketlerine nakil ve mübadelesine Müslümanlardan ziyâde göz açıklığı edip şehirler ve kasabalar işini onlar ellerine almış ve buğday ve afyon gibi bizim ulema kıyafetindeki hocaların kesb-i habîs dedikleri şeyler de Hıristiyanlara bırakılmış olmasından naşî ferman-ı mezkûrdan ecnebi sanat ve ticaret erbâbıyla yerli Hıristiyanlar istifâde etmiş ve bu müsaadât başlıca onlara yaramış olduğunu söylerler idi.

Abdülaziz'in cülûsuyla teşkilat-ı cedîde ve ıslahat-ı vâsia fermanına tevfikân bir kat daha teshîlât-ı adîde icra olunacağı ilânları mevzubahis ve tatbik olduğunda yine bizim Müslüman hoca kıyafetlilerinin din kitaplarından başka fen ve sanat kitaplarını okumak

¹ Çocukluğum,

² Ayırt etme yaşı,

³ Kefalet altına

Avrupa usullerine uymak adeta habâset ve kâfırlığe tabi olmak demektir, demeleri ve din kitaplarını dahi iyi ve etraflı okuyup namaz, oruç, zekat, sadaka, hac ve ahiret vaad-i vaidinden başka bir şeye ehemmiyet vermemeleri heveskâr ve çalışkan İslam ahâliyi uyutarak Hıristiyanlığa bizim öğrettiğimiz dünya işlerinden nefret ettirmeye ve mana-yı hakikisinin gayri bir şekl-i memnu' ve mezmûmda¹ kanaat ve ataletle sevk eylemiş ve din kitaplarının üss-ül-esası olan Kur'ân-ı Kerimde apaçık yazılı olan “*Ademe çalıştığundan gayri yok*” manasındaki ayeti çalışmak her kimseye farz ve vâcip ve kanaat ve tevekkül azimet ve işe mübâşeretten sonraki muvaffakiyete münhasır ve ancak bu manayı müstevcip² olduğuna dâir beyânat-ı icma'-i ümmeti nazara almamış ve aldirmamıştır. Bilakis Hıristiyan Papazları “*Dünya işleri mükemmel ve yolunda olmazsa* (s.13)*ahiret ve cennet nimetleri görülemeyeceğini* kiliselerinde erkek, kadın, yaşlı, çocuk umum cemaatlerine tebliğ ve teşrih ile kilise tenbihâtını ve patrikhane emirlerini tutmayanların dünyada ve ahirette “*bâşâ sümme kellâ*” gökteki Allah'ın iltifat ve cennetinden mahrum kalacaklarını söylüyorlar” ve bu cemaatler de bunları emr-i kat'î-i ilahi biliyorlar ve bu telkin ve imanla gayreti elden bırakmıyorlardı. Gerçi o zamanlarda “Dünya ahiret'in ekinliğidir, Allah'ın indinde en hayırlı kul ekip dikerek ve bir sanat ve ticaretle çok para kazanarak elinin emeğinden zengin olmuş ve altınlar elde etmiş kimse bunları evlat ve ıyalinin insanca yaşaması ve onların da çalışması için sarf ve ebnâ-yı cinsinin³ âlil⁴ ve amel-i mande⁵ olanlarına bedel ve ihsan ve diyânetinin devam ve terakkîsi yolunda hükümetin kuvvetini artıracak esliha ve sâir esbâb-ı mukavemete îsâr⁶ edenlerdir.”

Tekke bucaklarında bozulup da imaretten çorba çıkacak yiyeceğim. Şeyhin kerametleri mübalağalarını rast gelenlere diyeceğim, diye kâpiya bakan sefil ve tembel derbederlerin dünyada, ahirette hacil ve bed-nâm olacağını cemaate söyleyen etraflı tahsil görmüş derin vukûflu ulema yok değil idiye de insanın yaratılışında fikr-i mazarrat⁷ fikr-i menfaatten evvel mevcut ve nefse hoş gelen şeyleri memnu' ve mezmûm olsa da meyl-i nefsânî hemen kabul ve itbâ' edivermekte cehâlet ve

¹ Yerilmiş, beğenilmemiş, ayıp,

² Layık, gereken,

³ Aynı cinsten olanların,

⁴ Kör, sakat, hasta,

⁵ İşsiz,

⁶ Dökme, saçma, serpme,

⁷ Zarar, ziyan

mahdudiyet-i fikir sebebiyle pek müstaid¹ ve hoş-nümûd² olduğundan zaviyelerde zaviye-dâr ve abes-huvâr³ olan kisve-i fazilet ve irşada girmiş bulunan sahte vakarların masallarına, martavallarına, asılsız, mantıksız düzme kerâmet sözlerine inanıp bu tekkeye giren namaz kılmama, (s.14) oruç tutmama da bir kere şeyhin teveccüh ve hüsn-i nazarını kazandıktan sonra ahirette, behemehâl cennete gireceği şüphesizdir. Her işte şeyhin sözü Allah'ın emri gibidir. Beyhûde çalışarak gâvur işlerine heves ve itbâ ile mal ve menâl ve evlâd-i iyâl peyda etmekte ne mana vardır. Bekârlık sultanlıktır, misillü adeta kâfirâne sözlere iman edivermeleri yüzünden erbâb-ı hakikatın beyânât ve irşâdâtı hakkıyla ve tamamıyla galebe ve tesir gösteremiyordu. Hükümetten yardım istemek için de hükümeti teşkil ve mevki'î mühimleri işgal edenlerin hâllerine, kâllerine bakarak ekseriyet halk bir güne ümid hâsıl edemeyip hakikati bilenler, kendi kendilerine, bize bizden başka bakacak yoktur, kendi kendimize loncalarımızda sanat ve ticaretimize bâis-i tedennî⁴ olan işleri yine kendimiz düşünelim. Terakkîyi mücip esbâb-ı mühimme ve müceddideyi kendimiz arayalım, bulalım, meydana getirelim, Hıristiyanlardan geri kalmayalım diyordular.

1285 (1869) senesi teşkilat-ı mülkiyesinde halkın hukuk ve ticaret işleri için kazalarda meclis-i âdi, livâlarda meclis-i temyiz ve cinayet ve bazı yerlerde tüccarlar için meclis-i ticaret ve esnaf sâire için meclis-i belediye teşkiliyle mahallât ve kurâ hey'et-i ihtiyariyeleri ve loncalar ve esnaf cemiyetleri ve beynel-ahâli tesviye-i mesalih⁵ yolları ilga olunmuş ve kapanmış gibi oldu. Mevcûdiyetleri, itibarları, hükümleri kalmadı. Devâir-i müteşikkile-i resmîyenin göreceklere işler ise resmi arzuhallerle alakadârânın müracaatlarına muallâk olup her kimse yek-diğere karşı mutazzarrır da olsa istid'â edilmeyince bakılabilmek kabil olamamasından ve zabita-i mânia-i belediye ve mahsusa dahi bulunmamasından naşî (s.15) herkes başıboş gibi kaldı. Mütezarrır olanların müracaat-ı resmîye ve şikâyetleri üzerine bugün git yarın gel üzüntülerinden halk devâire müracaata ve işlerini ve davalarını takip için günlerce işlerinden kalmaya dayanamadıkları cihetle hükümete yanaşmaz, iyi bir nazar-ı itimatla bakmaz oldu. Bir taraftan bu dâhili keşmekeşler, ataletler, bir yandan da Avrupa düvel-i Hıristiyanîyesininin mamulâtı kapütilyasyonlar sayesinde her sene tezâyid etmek suretiyle en yakın iskelelerden Anadolu içerilerine

¹ bir şeye kabiliyetli, akıllı, anlayışlı.

² Hoşnut,

³ Boş saçma işlerle uğraşan,

⁴ alçalma sebebi,

⁵ işlerin düzenlenmesi,

gelmeye ve yayılmaya ve ucuz satılmaya başladığından eskiden olan yerli sanatlar ve el işleri yeniliğe tebdil olunabilmek şöyle dursun eski hâlini de kaybetmeye ve mahvolmaya ve işleyenler dahi eli boş kalmaya biz-zarûre muztarr¹ ve mecbur oldular. Sanatkârlıktan mahrum ve işsiz kalan bu eskiler evvelden alışmadıkları amecilikle sefil ve perişan ve yeni yetişenler devâir-i cedîde-i müteşekkilede birer mevki-i memuriyet bulmaya heveskâr ve pûyân² bir hâle girdiler. Bu hallerden halkın ruhundaki eski ciddiyet-i islâmiye ve cemiyet-i milliye de sene be-sene dûçar-ı zaaf ve tebeddül olup seciyelerde me'yusiyet ve zillet ve meskenet temerküz etmeye yol açılarak abes-huvârân zaviye-dârân ve tekke-nişînânın adetleri günden güne arttıkça artıp, mezarlar yanlarında kulübeler ihdâsıyla kimi Mekke'den, Medine'den gelen hacıların getirdikleri düş-nâmelerden gûyâ Hazret-i Peygamber'in zaman-ı âhir gelmiş ve kıyamet pek yaklaşmış olduğundan ve sâir gûne alamât-ı kıyametten bahisle akşam, sabah Mehdi-i âl-i resulün zuhûr edeceğini ve Hazret-i İsa'nın gökten inip Mehdi ile birleşerek (s.16) din-i Muhammedî üzerinde dünya ahâlisini cem' ve icrâ-yı adalet ve gazâ ve cihadı ref'le temin-i emniyet ve selâmet eyleyeceğini destan şeklinde okumak suretiyle kadın, erkek ashab-ı hamiyet ve merhameti hasis menfaatlerine celp ve daveti iş edinmiş ve hurâfe-cû ve softa-gûların pazarı revâcına yardım ve rağbet göstermeğe çalışmış ve muvaffak olmuş bulunuyorlardı. Hükümetin devâir-i mütenevvia-i müteşekkilesinde mevki işgal edenler ise böyle şeyleri men edip de terakkîyât-ı medeniye-i zamaniyeyi iltizam ve takibe ve cahil halkı bu yola sevk ve teşvike hasr-ı himmet ve irşad edecekleri yerde, bilakis gaflet ve cehâlet-i halktan ekseriyetle istifâde-i zâtiye yollarını arıyor ve düşünüyorlardı.

1293 (1877) senesi Abdülhamid'in cülûsundan beş sene sonra Isparta kadılığına gelen yüz yaşında Münkârîzâde Şeyh Mehmed Tevfik Efendi'den böyle hallerin sâbık ve esbak devrelerde mümasilini görüp görmediğini bir gece ziyareti esnasında sorduğumda mumaileyh;

-Oğlum ben yedi padişahın zamanını idrak etmiş ve devr-i Mahmudî'de o zaman sizğin memleket mülbakâtından olan Gölhisar Nahiyesi naibliğinden bida' ile "1237" (1822) tarihindən beri Anadolu ve Rumeli ve Arabistan kütalarında altmış seneyi mütecâviz kadılıklarda geziyorum. Her devrenin ahvâl ve hadîsatına atf-ı nazâr-ı dikkat ettiğimde şu zübde-i hülâsayı³ buldum ki, devr-i Mahmudî'de zulüm

¹ Çaresiz kalmış, zorunda kalmış,

² Koşan,

³ Kısa özet,

içinde adl var idi. Devr-i Mecidi'de Tanzimat Fermanıyla zulüm ve adl ayrılıp vükela ve mütegalibe üzerlerinden müsâdere ve siyaseten idam âdeti kalkınca her iş başına geçen her amir ve memur ekseriyetle kendi menfaatini düşünür ve mücâzât-ı dünyevîye ve uhrevîyeyi hiç nazara almaksızın hemen irad ve akar sahibi olmayı takip eder oldu. Devr-i Azîzi'de dahi Islahat ve Adalet Fermanlarıyla adl zarf ve zulüm mazruf haline girdi. Bakalım bu yeni (s.17) padişahımız Abdülhamid-i Sâni devrinde millete bahşettiği Kanûn-ı Esasi ile ne göreceğiz, onu bilemiyorum benim hatırıma gelen görecekerimizi biz göremezsek elbette siz görürsünüz. Allah-ı zül celal bu sâfi millete sahip olacak doğruları içinden halk etsin de onlara muvaffâkiyet ve intibah ve gayret ihsan etsin” demiş idi.

Kanûn-ı Esasi'nin tatbikâtına Arnavutluk'ta ve İstanbul'da bazı gûne muhâlefet ve mümanaatta bulduklarından dolayı bu havaliye nefy ve tağrib¹ olunan “Prizrin” müftüsü Ahmet Nazif ve Fatih ulema-i meşhuresinden Tantûrî Hasan Efendilerden ayrı ayrı sorduğumda, Nazif Efendi Derviş Paşa'nın irtikâbâtına muarızası yüzünden kendisinin evvelâ Teke Sancağına nefy ve teb'îd ve bir kaç sene sonra istirahatı üzerine menfâsı² Isparta'ya tahvil olunduğunu söylediği gibi Hasan Efendi de, padişah bu yeni Kanûn-ı Esasi'yi yaptırdı ve ilân ettirdi. Millete Meşrutiyet-i idâre ve hürriyet verdim dedi, amma kanûnda kendisini ve ihlâfını mukaddes ve gayri mesul gösterip milleti nasıl isterse öyle kullanacağını nizam-ı tahtına koymuş ve milletin selahiyet-i şer'iyesini selb etmek istemiş ve hâlbuki Hazret-i Peygamber bile şer'an ve itikâden enbiyâ ve sâire ile beraber bizce ma'lûm-ı muhakkak iken hitâbât-ı ilâhiyede bir çok ayât ile mesuliyetten vâreste³ kalamayacağını görünce “Sure-i Hûd” beni ihtiyarlattı, buyurduğu ve irtihallerinden sonra intihap-ı cumhur, halk ile hilâfete geçen Hazret-i Ebubekir-es Sıddık ve Ömer ve hulefâ-i sâire rıdvânullahi aleyhim hazerâtının her biri benim emrimi muvâfık şer' ve hikmet görmezseniz itaat etmeyiniz. Benim emrime hiç itirazda bulunmuyorsunuz demesine karşı cemaatan birinin ridâsı altındaki kılıncı göstererek zerre kadar hilâf-ı şer' ve hakikat vaziyetini gördüğümüzde (s.18) bununla size kendimizi tanıttırırız, buyurduklarını ve diğerlerinin hep birer gûne hitâbât-ı hakikiye-i hayırhâhânızda bulduklarını serd ile bunların hiç biri mukaddesiyet ve adem-i mes'ûliyet kabul ve tasdik ettirmek istemedikleri ve “*Lâ yüs'elü ammâ yüf'al*” ayet-i celilesi yalnız cenab-ı Allah'a mahsus olup Hazret-i Peygamber dahi “*küllüküm râin ve küllüküm mes'ûlin an raiyetihî*”

¹ Birini memleketinden uzaklaştırma, çıkarma, tard etme,

² Sürgün yeri,

³ Kurtulmuş, serbest,

buyurdıkları halde nasıl olur da bir halayık'ın doğurduğuna mukaddesiyyet ve adem-i mes'uliyet hakkı verilebilir. Bu külliyyen hilâf-ı şer' ve menâfî-i adl ve hikmettir. Bunu şer'an asla kabul ve tasdik edemeyiz" dedik daha birçok hocalarla birlikte sürüldük. Bizim nasip ve kısmet Isparta'da imiş, biz buraya geldik. Hak ve vazifesini bilen millet naciye-i İslâm böyle şeyleri hiçbir vakit kabul edemez ve etmemelidir, demişti.

Muharrir-i aciz bunları duyduğumdan, bildiğimden sonra vilayetimizce elviye-i mütecâvire ile ma'an suret-i dâimede cereyân eden ahvâl ve hadisata idâme-i nazar-ı dikkat ve muvazenet ettiğim sırada idi ki, Abdülhamid sarayı erkânının ve maiyyeti askerlerinin Arabistan ve Kürdistan ve Anadolu ve Rumeli ciheti tabaka-i âvâmına kendisi için hissettiği hoşnutsuzluk avâkıbine ve Ermenilerin tertibât-ı mütevaliyesine tâb-âver¹ mukavemette olamayacaklarını iyi düşünüp anlayarak vilâyât erbâb-ı nüfuz ve tegallübünden² taraftar ve bendegân peyda etmek üzere bunları birer suretle büyük rütbe ve nişanlarla taltif etmek çıktığını açmış, valilerin, mutasarrıfların, kaza kaymakamlarının nüfuz ve haysiyet-i kanûniyeleri fevkinde her birine birer gûne imtiyaz ve doğrudan kendisine mürâcaat selahiyeti vermiş olması üzerine valiler her defa dâire-i vilayetlerini devir ve teftişe çıktıklarında arzu eden meşmûlât³ ve ashâb-ı hakıyyü'l-kâne⁴ beylik, paşalık rütbe ve nişanları tevciye ettirmesini dahi vezâyif-i mühimmeden bilip o zaman da muharrir-i acizin memleket maarif ve mekâtibine sebk⁵ eden (s.19) hidemât-ı nâcizâne-i vataniyemi arz ve ibrâz-ı müessir-i lutûfkârî etmek mecburiyetindeki mutasarrıflar delâletiyile acizlerinin aralık, aralık tevcih ve itâ ettirilen Rütbe-i Sâlise ve Sâniye ve Dördüncü Osmanî nişanının teşrifât harç ve sümün-i mu'ni namıyla talep edilen paraları isteyen mutasarrıflara ben fakir ve maaşımınla güç geçinir bir abd-i aciz ve hâdim-i millet ve hükümetim. Hizmetim takdir buyurulmuş da taltife lâıyk görülmüşüm, el-ihsan bit-tamâm hükümetçe istenilen paraları da siz lütfediniz. Sizin maaşınız, lütfunuz elbette benden kat kat yüksektir. Ben para ile şeref-i izâfî alabilecek adam değilim, bu lutuflara teşekkür ederim o kadar. Bu bapta büyük, büyük fedakârlık ihtiyariyle hevâ-heş-ker olanlar gibi çiftliklerim yok ki rütbe ve nişanla çiftçi ve rençberlere görüneyim de müessir bir derebeyi ve büyük bir makam sahibi de değilim ki, emredeceklerime amir-i müessir olayım,

¹ Güç yetiren, dayanan,

² Zorbalardan,

³ Etrafını çevirenler,

⁴ Hakikati benimseyen, sahip çıkan (gerçekçi)

⁵ Evvelce geçen, ilerleyen,

dedim. Paraları vermedim, mürüvvet-mend¹ mutasarrıflar himmet ve acizlerini bir kat daha mecbur-ı minnet ettiler.

İşte bu keşmekeşler içinde Abdülhamid ve mensuplarının daima hedef-âmâl ve mâbih-il-istinatları² olan adem-i mesuliyet vezîr-i destan haklarında keyf-i mâyeşâ-i tasarruf³ ve muamele-i esaret alışkınlığından zavallı halk bir şey demeye ve bir hak istemeye cür'et-yâb⁴ olamayınca hükümet ne isterse sormaksızın onu veriyor ve çoluk çocuğunu aç kalsa da ölmeyecek kadar bir ekmek parası bulabilmek gayretinden başka bir şey düşünemiyor ve gece-gündüz karîben geleceğini haber veren kerametçilerin inandırdıkları Mehdi-i Adili bekliyor. Buna da adalet ve itaat-ı kâmile manası veriliyor. Bu namla ilân ve mensubatına arz-ı şükran-ı bî-pâyân⁵ olunuyordu. Lakin bu devirlerin garâib-i ahvâl hüznün efzâsı⁶ acılığını, açıklığını oralara kadar gösteriyordu ki meclis-i idâre baş kâtibi olduğumun ikinci senesinde bir gün meclis odasında iken “1294” (1878) senesi elinde bir zarflı kağıtla (s.20) Uluborlu kazası Kaymakamı olduğunu ifade eden bir zat meclis reisi mutasarrıf paşa nezdine geldi, kağıdını verdi, bir kenara oturdu. Mutasarrıf kâğıdı açıp okuyunca evvelki bulunduğu kaza kaymakamlığında bir tüccardan borç aldığı 400 liranın tediyesi için işe mübâşeretini tarihinde ilk alacağı maaşından itibaren rub'unun⁷ tevkîfiyle o kaza icra memurluğuna mah-be-mah⁸ gönderilmesi yazılıymış. Bu borca neden girdiğini sordu, aylarca maaş alamadığından ve memlekette gelecek parası da gelmediğinden zarûret sebebiyle borçlandığını söyledi. Kâğıt muhasebeye havale olundu. Kaymakam da çıktı gitti.

Ferdâsı⁹ sabah mutasarrıfın postadan aldığı mufassal bir arzuhâlde kaymakamın dâyini¹⁰ memleketimin muteber tüccarından olmasıyla tüccar malı alıp götürmek üzere İstanbul'a gireceğinde bazı kimselerden poliçe alarak yol hazırlığında bulunduğunu haber alan kaymakam-ı mumaileyh kendisini celp ile İstanbul'da Aziziye Karakolu

¹ İnsaniyetli, cömert, iyiliksever,

² Dayanaklarının sebebi,

³ Tasarruflu olma keyfiyeti,

⁴ Cesur, atılğan,

⁵ Sonsuz teşekkür etme,

⁶ Artırması, çoğaltması,

⁷ Dörtte birinin,

⁸ Aydan aya,

⁹ Ertesi, sonraki,

¹⁰ Borçlu,

kumandanı namına yazdığı kapalı bir kağıdı yedine verip İstanbul’ca bazı işleri hakkında müşkilât görürse muâvenet için bu kumandana müracaat etmesini beyân ve mevcut parası var ise yol korkusu ve posta ücreti endişesinden vâreste kalmak için kendisine vererek Galata’da muayyen numaralı bir mağaza ve dükkân sahibi kendi adam ve vekiline vereceği poliçeyi götürüp almasını der-miyân etmesi üzerine fikren saf ve doğru yürekli tacir, arz-ı memnuniyetle mevcut 400 lirasını vermiş ve poliçeyi almış imiş. İstanbul’a gidip mektubu ve poliçeyi vermek istediğinde ne karakolda dediği kumandanı ve ne de o muayyen numaradaki mağaza ve sahib-i dükkânı bulabilip bu dolandırıcılıktan Bâbüâlî’ye resmen şikayet ettiğinde bazı şube memurları tahkiklerinde müştekînin hakkına kanaat getirmeleriyle kendisini alelacele İstanbul’a istemişler ve bil-muvâcehe¹ işin hakikat olduğunu anlamışlar, herife istifânâme verdirmişler, badehu tacirin matlûbunu da taht-ı hükme aldirmek için işi mahkeme-i ticarete havale etmişler, Mahkemenin hüküm mazbatasıyla (s.21) sahib-i matlûb alacağını maaşından her ay rub’unun tevkifiyle maa-fâiz tediyesi zımında herifin bu yeni kaymakamlığa tayinine karar vererek merkûmu Uluborlu’ya göndermişler ve keyfiyeti böylece sahib-i matlûba dahi tefhim eylemişler olduğu bahis ve hukukunun mümkün mertebe süratle tesviye ettirilmesi istid’â olunuyor.

Bu arzuhâli mutasarrıf meclis-i idâreye havale ile meclisin toplanmasını ve mecliste okunmasını ve kaymakamın dahi çağırılmasını emretti. Ve arzuhâli acizlerine verdi. Meclis birikip herif de hazır bulunarak arzuhâl okundu. Mutasarrıf biraz sert sitem-âmiz vaziyette kaymakamdan sorduğunda cevabında evvelki ifadesi veçhile memlekette gelecek parası olan 400 lirayı vekili bulunan sahib-i dükkân bakkaldan almak üzere poliçe vermek suretiyle tarafeyne teshîlat olsun için yaptığını ve sahib-i matlubun İstanbul’a muvasaletinden evvel bakkalın memlekete gitmiş olmasından nâşi bulamadığını ve yoksa dâyinin parasını defâten vermeye hazırlanmakta bulunduğunu söyleyince daha ziyâde hiddet ederek

-Senin gibi bir herifi memuriyetine gönderip de bir kazayı daha tekrar kazaya uğratmam, git borcunu ver de memuriyeti sonra ara’ hitap ve itibında bulundu. Herifi dışarı çıkardı.

-Allah bu ülkeye, bu millete sahip halk etsin. İdare-i hazıranın Bâbüâlî’sini, bâb-ı tâlisini cümlemiz üzerlerinden def’ ve ref’ eylesin de bî-çare masum millete eser-i rahmetini göstersiz’ dedi idi.

¹ Yüzleştirerek,

Hâzır bulunan meclis azâları mutasarrıfın duasına âmin-huvân olmakla beraber mademki devletin Bâbîâlî'si böyle emir vermiş bu emre muhâlefet kendisi için tehlikeli olacağını ifade ile paşanın daha ileri gitmemesi ve emrin mucibi verilmesi suretini tensip ve tercih ettiler. Herif mahal-i memuriyetine gitti. Kendisinin memleket (s.22) ve sevâbık-ı hâl ve menşe'ini acizleri yine kendisinden gayri resmi sual ettiğimde Harput vilayetinden olup küçük yaşında iken İstanbul'a geldiğinde muhtelif mesleklerde bulunarak son zamanlarda mabeyn başkâtibinin kahvecisi yamağı bulunduğu ve çerağ edilen saraylılardan birini aldığı sırada kaymakamlığa tayin ve çerağ edildiğini ve memlekette babasından kalma emlak ve irâdi çok ise de kardeşleri idâresinde olup kendisi İstanbul'da devâir-i resmîyede yaşamaya alışmış olduğundan dâyinin matlubunu bu seneki irâdi hissesinden tamamen vereceğini ve rub' maaş tevkifâtıyla tesviyeye hâcet bırakmayacağını beyân ve ifade etmişti.

Mutasarrıf Paşa bu hususu suret-i mahsusada vali-i vilayete yazdığında oradan da istihdamları Bâbîâlî emrine muhtaç memurların usûl-i hususiyesine müdâhale ve mukabele etmek selahiyet hârici olacağına dâir tevbih-âmiz cevap aldığını dahi söyledi idi.

Bu ve emsali bazı hallerden bu vilayet dâhilinde böyle yaşamaktan doğru ve namuslu bir adama hizmetkârlık etmek çok hayırlıdır, diye nihayet istifâsı üzerine birinci sınıf hadîde mutasarrıflığına sevk ve isrâsından¹ sonra kaymakam-ı merkurum Uluborlu'da birkaç kimseden kırkar ellîşer lira dolandırmak cür'etinden taht-ı tahkik-i muhakemeye alınıp def ve ref edildi. "1297" (1881) senesinde Eğirdir kazasının o zaman "Pavlu" denilen "Cebel" nahiyesinde dahi Bâbîâlî pabuçcusunun akrabasından Çemişgezek'li İbiş bir arabacının nahiye müdürüne gönderildiğini öğrenmiş ve görmüş idim.

"1307" (1891) senesinde meclis baş kitabetinden mahkeme-i istinaf azâlığına nakil-i memuriyet ettiğimde münhâl müdde-i umûmi muavinliğine vekâlet ediyordum. Yalvaç kazası kurasından Hüyükklü karyeli muteberan-ı mahalliye ashâb-ı alakadan kırk elli kadar kimse kaza mahkemesince bir aydan üç seneye kadar muhtelif hapis cezasıyla mahkûmiyetlerini istînâf etmiş olduklarından evrakını mütâlaa (s.23) ettiğimde Çerkez bir kaymakam kazanın karye-i mezkûr ahâlisi arazisinden bâ-tapu mutasarrıf oldukları tarlalarına Çerkes muhacirîni iskan etmek ve yeniden Çerkes köyü yapmak üzere bizzat fiilen tecavüz ve teşebbüste bulunması üzerine, köylüler dertlerini anlatacak bir kapı

¹ Gönderilmesinden,

bulamamaları hasebiyle zaruri mukâbeleten men'-i tecavüz ve teşebbüste ve kaymakamın yaptığını yıkmak filinde bulduklarından bil-bahis mahkemenin takibâtı neticesinde zavallılar aylarca tevkifhânedede düçâr-ı ızdırıp edildiğini müteâkip mahkum olduklarını ve kaymakamın mabejne mensup bir paşa kaynı olmasından naşî, taht-ı tahkik ve muhakemeye alınmasına ve işten el çektirilmesine irâde istihsali mümkün olmadığının anlamış ve Müdde-i Umûmilîge ait salahiyet ve vazife-i adile-i kanûniyeyi istimâle çalışmış idim.

Bu hâl acizleri için de bir nevi töhmet ve kabahat addolunup o zaman da yine mabejne mensup vali-i vilayet Hacı Hasan Bey'in işbirâr¹ ve infîlî yüzünden ikinci devre-i intihabda tamamen hâiz-i ekseriyet olduğum halde vali-i müşarünileyh azâlık buyuruldusunu benim dönemdeki zata vermesi üzerine bütün hizmetlerimde berat-ı zimmet ve hüsn-i hizmetlerimi hâvî mazbatalarımı müstashiben² "1309" (1893) senesinde İstanbul'a gitmek üzere Isparta'dan çıktım. Mektep arkadaşım olan Aydın müdde-i umûmi muavininin davetine binâen Aydın'a uğradım. Orada ticaret meclis reisi olan Şûrâ-yı Devlet azâsından Nuryan Efendi'nin kardeşi Ağpazar Efendi'nin icrâ ettiği bir muhakemeyi istima³ ettiğimde Hacı Demir denilen Yunanlı bir bakkalın bir çiftlik sahibi Müslüman bir beyden dava eylediği olga(?) şarabı ve düğün rakısı paralarından biriktirdiği iyice külliyetli bir meblağ mukâbilinde çiftliğin haciz ve fûruhtu⁴ muamelesine tesadüf ve bizim Müslümanların böyle düğün ve sefâhat işretleri yolunda mevrus çiftliklerini ecnebi bakkallara kaptırmasına taaccüp ve teessüf eyledim idi. (s.24) Badehu şimendiferle İzmir'e giderken müstahdem ecnebi ve Rum ve Ermeni memurların hepsi Türkçe söz ve muameleye asla tenezzül etmeyip İzmir'e vardığımda Manisa hattı vagonlarında da cephelerine Türkçe "A'lâ" "evsat" "ednâ" tabirlerini celî yazı ile yazmış olduklarını görünce Osmanlı ve Anadolu Türklerinin zengin, fakiri vardır amma âlâsı, ednâsı yoktur. Cümlesi Kanûn-ı Esasi mucibince hakk-ı müsâvâtı hâiz ümmet-i mütevassıttandır. Türk toprağında icra-yı ticaret ve Türklerden ziyâde istihsâl-i menfaat edipte yine o Türklere böyle resmen hakaret etmek şayan-ı kabul olamamak lâzımdır.

¹ Kırılma, gücenme,

² Beraber olarak, yanında bulundurarak,

³ Dinleme, şahit olma,

⁴ Satış,

Acaba buna hükümet atf-ı nazar-ı dikkat etmiyor mu diye, İzmir mektupçusu Hazım Bey'in yanına gazeteci Ahmet Celadet Bey'le meclis-i idâre-i vilayet başkâtibi Hayri ve mektubî mümeyyizi Ahmet Fuat Beylere ifâdât-ı müteessifânede¹ bulunduğuma karşı Ahmet Celadet Bey, ben bu maddeyi birkaç defa gazeteme yazdım. Hükümet nazar-ı ehemmiyete almadı. Bir de siz yazın da gazeteme tekrar geçireyim. Belki bu defa nazara alınır, demesiyle Hazım Bey bunun tashihi düşünülmekte ve muhabere edilmekte olduğu malûmatını verdiyse de Anadolu ve memleket ahvâlinden bahis yazacağım bir makaleye bir takım cümlelerle karışık bunu da yine yazdım, basıldı. Bir müddet sonra da bu tabirler kaldırılıp yerine "birinci" "ikinci" "üçüncü" mevkiler ibareleri yazılmış olduğu görüldü. Manisa cihetlerini devr² ve seyahat için Manisa istasyona çıktığımda merkez polislerinden tezkeremize bakan bir efendi türlü türlü suallere ve iz'âcâta³ devam etmesi üzerine polise biraz sertçe mukabele ettiğimden şüphe kaparak mutasarrıf akşama tahrîrât müdürünü gönderip Manisa'ya niye geldiğimi, İstanbul'a niçün gideceğimi, saraya ve zevât-ı marûfeye münasebetim olup olmadığını anlamak üzere bir çok tahkikatla meşgul oldu. (s.25)

Manisa'da iki gün kaldıktan ve her tarafını gezdikten sonra dönüşte ikinci istasyona geldiğimizde kondüktör "Hamidiye" diye bir iki defa seslendiği halde kimse kalkmayıp nihayet biri kıyamla "Gâvur köyü" demedikçe kimse anlamaz demesine karşı karşımızdaki iki efendi biri birine bu terbiyesizlikten ne zaman kurtulacağız dediğinde yakında "gâvur Türk" diye bu terbiyesizleri tepelediğimizde kurtuluruz" dediğinden bunların Rum olduklarını anladım, İzmir'e gelip 25 Nisan 1309 (7.5.1893) tarihinde Mısır Hidivini merâkib-i bahriyesinden Prens Abbas vapuruna râkiben⁴ geceli gündüzlü yirmi üç saatte İstanbul'a vasil oldum. İzmir'den hareketle Midilli'ye doğru varırken bizden evvel hareket eden bazı vapurlara yetişip geçtiğimiz gibi bizden sonra limandan kalkanların da bize yetişip geçtiklerini ve bunların içinde hiçbir Osmanlı vapuru bulunmadığını görünce, Osmanlılık ve Türklük gayret-i diniye ve milliyesi galeyana gelerek vapurda kamara arkadaşım bulunan bahriyeli bir miralaya bizim sularımızda bizim vapurlarımız niçin görülüyor, sualini sordüğümde;

¹ Müteessif olarak, eseflenerek, kederlenerek,

² Dolaşma,

³ Rahatsız etmeye, can sıkırmaya, tedirgin etmeye,

⁴ Binerek,

-Ben hayli zamandır Beyrut limanı idâresinde bulunuyorum, bu hâl hepimizin nazâr-ı dikkat ve teessüfünden dür¹ değildir. Ne çare ki İstanbul seyr-i sefâin idâresindeki şirketler mükemmel ve muntazam olmayıp bazen bu denizde birkaç Osmanlı vapuru da âmed ü şüü² ederse İstanbul'dan İzmir'e, İzmir'den İstanbul'a üç dört günden evvel gidip gelemez. Her iskeleye uğrar, gayet çürük ve pis idâreli şeylerdir. Bunun için yolcular bunların adına dilenci vapuru nâmını verirler. Bilenler binmezler. Ben bahriyeli olduğum halde temin-i istirahat ve mahal-i maksude çabuk muvazalet için çaresiz para verip ecnebi vapurlarına binerim. Bu bindiğimiz Mısır vapuru da Osmanlı demek olduğundan bu kadarlık olsun bununla teselli-i kalp buluruz. İnşallah şevketmeab efendimiz harp zırhlularını (s.26) hâl-i mükemmeliyete koyduktan sonra Osmanlı yolcu vapurlarını da yoluna koyacaklardır.

Cevabını verdiğiinden deniz seyahatim ilk defa olmak ve İstanbul'u ve zırhlıları evvelden hiç görmemiş bulunmak hasebiyle zâhir;

-Hazinenin müsaadesi olamıyor da zırhlılardan para artırıp yolcu vapuru yapamıyor, dediğimde,

-Böyle şeyleri hükümet yapmaz. Zengin ve ehliyetli şirketler vücuda getirir, Mısırlıların ecnebi devletlere karşı müdafaa ve muhafaza-i hukuk-ı siyasiyeleri Devlet-i Aliyye'nin zamânı tahtında³ olmasıyla onlar masârif-i askeriyeye berrîye ve bahriyeye ziyâde külfet ihtiyarına mecbur olmuyorlar ve mevkileri icabınca kazançları da ziyâdedir. Onların kazandıkları yanlarına kalıyor. Muamele-i iktisadiye ve ticariyeye her yeni ve muntazam işleri ileri götürüyorlar. Bizim fakir millet yapamıyor, geriye kalıyor dedi.

-Demek ki Mısırlıların emniyet ve selâmeti masrafını bizim fakir millet veriyor. Dünyanın rahat ve servetini onlar görüyor, buluyor, dedim.

-Şüphesiz yok, zaten Türk kazanır, Arap yer, zengin olmak isterseki Mısır'a gitemezler mi? Türk, Arabın Arabistan'ın, tarruzât-ı ecnebiyeden muhafaza masraf ve külfetini derubte ettikten başka senevî hüccâcın bezl ve işbar⁴ ettikleri paralar da Arapların bir nevi fazla-i irad ve temettu'âtı olmaktadır. Ne yapalım, usûlümüz böyle kurulmuş ve tâli'imiz⁵ öteden beri böyle tecelli etmekte bulunmuştur, demişti.

¹ Uzak,

² Gidip gelme,

³ Kefil olma, kefaleti altında,

⁴ Harcadığı,

⁵ Talih, kismet, kader, baht,

İstanbul'a ayak basıp da Eyüp'te kâin yeğenim hanesinde misafir kalarak birkaç ay Haliç vapurlarıyla gidip gelirken tersanede zırhlıları görüyor ve memnun kalıyor ve kâhîce¹ Boğaziçi'ne ve Üsküdar cihetlerine gidip geldikçe oralara işleyen vapurları Haliç vapurlarından daha iyi ve muntazam olduğunu görüyor ve bu idârenin karîben Akdeniz ve Anadolu sahillerine dahi Miralay'ın dediği veçhile padişahın muntazam vapurlar işlettiğine ümid-vâr olarak kendi kendime teselli veriyordum. (s.27)

Bu birkaç ay içinde İstanbul'un epiyce semtlerini ve Bâbîâlî ve devâir-i sâireyi birer suretle ziyaret ve vukûf ve bazı bildiklerimizle ülfet hâsıl ettikten sonra Erzurumlu Ali Kemal Paşa merhûmun riyaseti altında mün'akit intihap-ı memurin komisyonuna bil-mürâcaa ya bir kaza kaymakamlığı veyahut bir liva tahrîrat müdürlüğü imtihanına girmek için yedimde bulunan evrak-ı resmiye-i müsbeteyi ibrazla talep ve istirhamda bulundum. Evrak-ı mübrezenin tetkikiyle imtihana girebilmek hakkını hâiz olduğum tebeyyün edip ikâmetgâhımı bil-kayıt imtihan açıldığında haber verilmek ve davet edilmek üzere yedime matbu' bir pusula verildi.

Bir iki ay arada sırada komisyona uğrayıp hasır odası denilen salonda ma'zûl kaymakamlar ve müdürleri görerek o dâirede bulunan Muhacirîn Komisyon-ı Âlisi mektupçuluğunda müstahdem-i esbak Konya mektupçusu çeşm-i âşinam² Nazım Bey'in yanında oturur ve ahvâl-i zamaniyeden mühim bahislerle konuşur idim. Bir gün komisyon baş kâtibi Nail Bey namındaki zâta son defa müracaatla

-Efendim böyle git gel ile geçirilen vakitlerden henüz imtihanın ne gün açılacağı haber-i kat'isini alamıyorum. Olamayacaksa cevab-ı kat'i veriniz dediğimde müstahdemîn-i mevcûdenin aded-i mukarrerî eksilip de münhal zübûr etmeksizsin taşradan yeni gelenlerin yeniden imtihanı icra olunmamasına dâir yeni yapılan bir talimatname-i dâbilî vardır. Bunun abkâmına göre münhal tabakkuk etmedikçe imtihan açılmayacaktır. İnşallah karîben zübûr-ı münhalâtla imtihan açıldığında ikâmetgâhınız defterde mütekkayit ya, biz sizi ararız, vakitli vakitsiz siz yorgunluk çekmeyiniz.

Böyle sık sık taciz de etmeyiniz denilince kat'-ı ümit ettim, vazgeçtim idi. Bir gün Aksaray cihetinde Taş Kasap mevkiindeki pederi Ispartalı serasker mektupçusu (s.28) Muhtar Bey'in konağına giderken tramvayda tesadüf ettiğim mezkûr komisyon azâsından Nail Bey'in tebliği

¹ Bazen, bazı kere,

² Eskiden tanıdığım,

hengâmında hazır bulunan Sadık Bey namında tanıdığım bir zata İzmit Meclis Baş Kâtibinin “Kandıra” kazası kaymakamlığına tayin olunduğunu gazetede okudum.

-*Bu ne zaman imtihan olmuş ve nasıl tayin edilmiştir, dediğimde*

-*O bizim komisyon kaymakamlarından değildir, padişahın açıktan tayin ettiği bir müstemestir¹. Padişah mülkünde ve tebaası üzerinde keyfe mâ yeşâ² icrâ-yı hükküm ve muameleye sahip bir vücud-ı hür ve müstakildir. Kanûn-ı Esasi mucibince ona bir şey sormaya ve bir söz demeye kimsenin salâhiyet ve cesareti yoktur. Siz de o nazara mazhar olabilirsiniz, ne imtihan ve ne de intihaba hacet olmaksızın kaymakam değil mutasarrıf bile olabilirsiniz demesiyle;*

-*Öyle ise “ortada kanûn ve kaide ve adalet ve müsâvat vardır” sözlerini gazetelerde ilânla taşra halkını ve talepkâr-ı imtihan ve memuriyet olanları aldatmayın. Bunu dahi resmen ilân ediniz de kimse masarîf-i ihtiyar edip payitahta gelmesin dedim.*

Yüzünü çevirerek hiç cevap vermeksizin Valide Camii mevkiinde bulunan durakta tramvaydan indi, ayrıldı. Keyfiyeti Muhtar Bey’e hikâye ettiğimde;

-*Hassa kaleminde sekiz yüz kuruş aylıklı bir kâtabet mahalli münhaldir, isterseniz sizi oraya tayin edeyim, taşra memuriyeti hevesinden vazgeçiniz. İstanbul’da kalınız, çok sürmeksizin zâam-ı maaş da yapılır, dedi.*

Memleketimdeki bir evceğizle mülk-i mevrûs bir bağçe ve bağcağız ve ufak tefek bazı teferruatı satıp İstanbul’a yerleşmek ve refikamla çocuğumu getirtmek için ber-hayat bulunan valideme mektup gönderdim. İzin ve kendisini memleketten İstanbul’a (s.29) istedim.

Bunun cevabını intizaren arada sırada bâb-ı seraskerîde Muhtar Beyin yanına gidip geliyordum. Bir gün yangın kulesini ziyaret etmek ve İstanbul’un her tarafını yüksekten seyir eylemek üzere kuleye çıktığımda aşağıda Mercan kapısından seksen kadar ester³ askeri onbaşı takımları ve bazı zabitan vesatetiyle⁴ götürülmekte olduğunu ve götürülenlerin yanında bir takım paşalar ve sivil beyler ve efendiler de birlikte oldukları halde Serasker Ali Sâib Paşa birer birer muayene ederek Süleymaniye Caddesi kapısından götürüldüğünü gördüm. O akşam hem şehrimiz bâb-ı

¹ İltimaslı kayırılan,

² Nasıl isterse, istediği gibi,

³ Katırın,

⁴ Araya girmesiyle, aracılığıyla,

seraskeri levazımat dâiresinin altıncı şubesi müdürü Abdullah Beyin evine gitmiş ve misafir kalmış idim. Mîr-i müşarünileyhe sorduğumda mezkûr esterlerin mubayaasında işe yaramaz ve kullanılamaz diye evvelce ucuz satılan esterler olup muahharan yine cihet-i askeriyeye pahalı pahalı fûruht edildiği ve bunların içinde ancak 15–20 kadar yeniden alınanlar bulunduğu hafife jurnaliyle padişaha bildirildiğinden mezkûr esterlerin bizzat ve heyetçe muayenesine ve tahkîkâta dâir Yıldız'dan irade-i telgrafiye gelmesi üzerine bu sebeple muayeneye götürüldüğü malûmatını verdi. Bir müddet sonra mîr-i müşarünileyhten neticeyi sorduğumda, evet evvelce çürük diye satılanları sonra ise yarar diye alanların ve askerî baytarların birer derece terfî'yle Yemen'e memur ve sevk edildiklerini hikâye etmişti. Yine hemşehrimiz bulunan Şûrâ-yı Devlet baş kâtibi Hacı Vasfî Efendi merhûmdan İstanbul'da kalmak hususunu istizmâc¹ etmiştim.

Merhûm-ı müşarünileyh kendisinin İstanbul'da kaldığına nâdim olup Tunuslu Hayrettin Paşa'nın baş vekâletinde kendisi mektupçuluğunda bulunarak Paşanın Avrupa seyahati intibaât-ı Medine ve müterakkîyesinden² (s.30) anladığına göre pâyitaht-ı hilâfet-i islâmiye ve memâlik-i şarkiye-i Osmaniye ciddi bir ıslahat ve tensikât görüp de tarik-i terakkî ve kanûniye girmeyecek ve kendi kendini muhafaza ve istiklâlini temin eyleyecek kudret ve kuvveti iktisap edemeyecek olursa pek yakın zamanda garp hakimiyeti altına girmek tehlikesinden salim olamayacağını söylediği mukaddemâtıyla³ bu sebepten ben kendi mevkiimde bile mütereddit ve mütevehhim bulunuyorum. Birkaç defa sıla için memlekete gitmekliğimi arz ve istirham ettirdim.

-Padişah Üsküdar'dan ileriye izin ve müsaade vermedi. Bir müsaade alabilsem Anadolu'ya memleketimize gidip toprağımızda kalacağım, muvaffak olamıyorum. Memleketteki tarz-ı idâre ve yuvanızı bozmayı pek muvâfık bulamıyorum, dedi idi.

Bu idâre-i zamanîyenin sekâmetinden müteessiren kendisinin de bildiği bir çok şeyleri serd eden Şûrâ-yı Devlet azâsından merhûm Reşid Paşa hafidi⁴ ve Prens Halim Paşa damadı Nureddin Bey dahi, bahse, söze karışarak da baş kâtip-i müşarünileyhin fikri makul ve muvâfık olduğu mütalaasında bulundu. Bu münasebetle Nureddin Beyle görüşmek ve

¹ Ne düşündüğünü öğrenmeye çalışma,

² İlerleyişinden,

³ Öncülleri, girişi,

⁴ Torunu,

ziyaret etmiş olmak için bir gün Boğaziçi'nde oturmakta bulunduğu ceddî yalısına gittim. Mîr-i müşarünileyhle tekrar teşerrüf ettiğimde;

-Beyefendi ceddiniz Büyük Reşit Paşa merhûm Anadolu seknesi nazarlarında pek büyük bir mevki sahibi ve kendisinin vesile-i feyiz ve ıstiharı¹ olan eniştesi Seyit Ali Paşa, bizim Isparta mülbakâtından Uluborlu'lu olmak itibarıyla Ispartalıdır. Bu münasebetle ceddinizin Isparta'ca daha mümtaz ve iki kat mevki olduğu cihetle müşarünileybin aramgâhını² ziyaret-i âciâne Isparta'nın pek nâci bu ferdine farıza-i zîmmet olduğunu düşünerek bir de (s.31) Hacı Vasfî Efendi Hazretleri nezdindeki iltifâtınıza iğtirâren³ bilhassa zâtınızı ziyarete geldim, kusura bakmayınız, dedim. Mukâbilinde

-Memnun ve müteşekkîr oldum. İsteddiğiniz kadar bu yalıda kalabilirsiniz, geceleri selâmetçe görüşürüz, buyurdular.

O akşam yalıda kaldım. Mîr-i müşarünileyh o zamanın pek sıkı ve mütenevvi⁴ eşkâl ve ahvâlından beni şüpheli bir kimse mi zannetti, yoksa yalığı tarassut eden hafiyeler mi vardı bilemiyorum, arada sırada dışarı çıkıp dolaşıp geliyordu. Yahut bir şey içiyordu ki münasebet götürerek bana da akşamları bazı mükeyyifât⁵ mu'tâdınız⁶ ise söyleyiniz getirtirelim dedi.

-Bendeniz "1294" (1878) tarihinden beri misâk-ı kavî ile kullanmamayı abd etmişimdir, abdimi bozmaklığa rıza-yı âliniz müsaade olmaz fikrindeyim, zâtâlinizin mu'tâdınız ise bendeniz dâhil olamazsam da dabhâl da değülüm, nazarı âlinizde bendenizi şüpheli bir adam gibi görmek tereddüdünü hissediyorum. Bendeniz Anadolulu ced-be-ced hâlis ve hakkı ve halkı sever bir Türküm, ifadesinde bulundum.

Komşusundan Said Beyzâde Ali ve Sami Paşazâde Sami Bey namındaki iki arkadaşının o sırada gelivermesi üzerine yemeği emrettiler, yiyip biraz müsâhabattan sonra yattık. Sabahleyin kalktığımda "Bir Türk Diplomatının Âsar-ı Siyasiyesi?" namında yine Paşa merhûmun ahfadından Sultanzâde Selahaddin Beyin topladığı bazı müsveddât-ı siyasiyeyi hâvî bir kitap getirdi. Paşanın, yalının kendisini sevenlere, ziyaret edenlere yadigarıdır. Mademki siz o muhabbetle gelmişsinizdir, bir hatıra olmuş

¹ Şöhreti, tanıttığı,

² Dinlenme yerini,

³ Güvenerek,

⁴ Çeşitli,

⁵ Keyif veren sarhoşluk yapan şeyler,

⁶ Alışkanlığımız,

olsun diye hediye etti. O gün akşama dek yalının denize nazır penceresi önünde okuyup bitirmekle meşgul oldum. (s.32)

Akşama yakın Bey, gecelik elbisesini giymemiş olduğu halde gelip okuduğum kitaptan ne anladığımı sorarken 18–20 yaşlarında yakışıklı bir genç geldi.

-Efendim peder, dün gece arz ve temenni ettiği veçhile misafirle birlikte teşrifinizi bekliyor, demesiyle yemeğe Ali Bey'e gideceğimizi söyledi.

Kalkıp gittik. Ali Bey'in yalısı pek yakın imiş, bizi kapıda karşılayarak içeri tarafta koru içinde yapılmış küçük bir köşke götürdü. Sigara, kahve gibi ikram-ı mihmân-nüvâziyi¹ oğlu genç Süleyman Bey yanında bir iki küçüklerle ma'an yaptığı hengâmda;

-Süleyman arkadaşlarından haber ettiğin yok muydu, gelmediler mi, demesi üzerine

-Geldiler efendim, cevabını verdi.

Biraz sonra köşkün bir cihetinde kanûn, ud, keman akordu başladı. Bir Mevlevî peşrevi ve teferruatı geçilerek kanûnu oğlu çalmakta bulunduğundan bendenize hitaben,

-Konyalıların kulaklarına çok hoş gelen bu peşrevi ben de çok sevdiğim cibetle tabii saltanat-ı seniyye-i Osmaniyyemizin ilk menşesine müteallik şu abenkten mahzuz olmuşsunuzdur, zannederim, buyurdular.

Ben de arz-ı teşekkürle beraber;

-Hakikaten bu kanûnun tellerinden usûle muvâfık pek sevimli sesler dinledik. Allah evladımızı kardeşleriyle birlikte handânımıza bağışlasın, duasını söylerken kanûn-ı idarîmizin de böyle muntazam ve fütursuz zevklerini görsek Anadolu'muz daha ziyâde minnettar olur ve umûmiyetle zevk-i daimi içinde bulunur. Buna da inşallah zâtâtilerinizden müteşekkil Şûrâ-yı Devletimiz himmet buyurur da mahzuziyet daha umûmi bir şekil alır, cümlesini ilave ettim.

Bu sırada Sami Paşazâde Sami Bey dahi yeni geldi. Fası-ı ahenk tekrar olunduktan sonra fâsıla vaktinde Anadolu ahvâlinden her üçü muharrir-i acizden bir çok ince ince mühim şeyler sormağa başladılar. Acizleri Anadolu Türkleri esasen Selçukîlerin (s.33) inkırazı zamanında kendi örf ve seciyelerine uygun emirleri idâresinde her türlü âsar-ı teceddüt ve temeddünü kendi toprakları üzerinde görmeye ve hür

¹ Misafire ikram eden,

ve müstakil yaşamaya alışmış oldukları ve merbût buldukları idâre-i devlet ve hükümetin daima kendi üzerlerinde nev-be-nev¹ eser-i adalet ve himayet ve refah ve mesmuriyetce² müessir mevcûdiyet ve mamuriyet göstermesini ümid ve intizar ettikleri halde daha evvel her kıtada müstakilen idâre-i umûr etmekte bulunan tavâif-i mülûka Osmanlı padişahlığının galebe tefevvuku³ ile tevhid-i idârenin iki asırda ancak husûle gelebilmesi üzerine İstanbul'un fethiyle payitaht ittihazına kadar güzêrân eden eyyâm içinde idâre-i saltanatın kendi sahâlarında âsar-ı mevcûdiyetini ihtiyaçları nispetinde müşâhade ettikçe o idâreye merbûtiyet ve hizmet ve muâveneti ciddi bir suretle iltizam ederler ve bunu farz bilirlere imiş.

Hazreti Fatih'in İstanbul'u fetih ve payitahtı buraya nakil ettiğinde Şark Bizans İmparatorluğunun enkaz ve eşhâs-ı metrûke ve mütefessihasını Türkleştirmek ve İslam usûl-i idâresi dâhiline koyabilmek üzere hattâ bizim vilayetin Aksaray kazasından ve sâir vilâyâtta bir takım nüfus-ı İslamiye getirip İstanbul'da iskân etmesinden payitaht seknesi Bizanslılar ahlak-ı reddiye ve mütefessihasından kurtarılabilecek zann olunmuş ve bütün inkılâp ve teceddüt âsârı teşebbüs ve husûlü payitahta hasredilmiş ve bundan vilâyât-ı ahâli-i müste'idesinin vukûf-ı ilmî ve intizam hâl-i dinileri kavâid-i esasiye-i medeniyet-i İslamiyeye ibtina ve vilâyât alakadarlarının merkez-i saltanata maddî, manevî irtibatları teyid edilmek istenilmiş ve hakikaten taşralılardan çok mühim zatlar yetiştirilmiş ise de git gide bir kavmin (s.34) ahlâkından, başka bir kavmin hakkıyla müstefid olabilmesi seciye ve istidad-ı aslilerinin müsâid bulunmasına muhtaç ve merbût olduğundan Anadolu'dan gelenlerin azlığı eskiden bulunanların çokluğuna ve bâ-husus unsur-ı gayri-islamının daima İstanbul'a nazar-ı hırs ve istila ile bakan ecânib entrikalarından kurtarılamamalarına rağmen kâh tehdit ve kâh taltif ile silk-i sahîh-i matlubun takdirine iyice çalışmış olduğu halde sefih, riyakar, menfaatperest mevcûdiyetler, gelen Türkleri de batnen ba'de batın⁴ kendi hâl ve mesleklerine uydurmağa muvaffak olmuşlar ve her hangi bir şekildeki tertibattan mütehasıl gurur ve tahakküm ve istibdat-ı Anadolu vilâyâtını büsbütün nazardan hârice bıraktıracak Anadolu halkını adeta

¹ Yeniden yeniye, tazeden tazeye,

² Ufak tefek ama kuvvetli,

³ Üste çıkma, üstün olma, yükselme,

⁴ Soydan soya, nesilden nesile, kuşaktan kuşağa,

ırgat gibi kullanmağa kalkışmışlar, fikren, itikaden miyâneye¹ bir ayrılık, ağırlık koymuşlardır.

Bu suretle bakımsız, sahıpsiz bırakılan Anadolu, kendi kendilerine ve kendilerini idâre ve vergilerini tahsil etmeye gönderilen memurların her biri şahsi ve keyfi ne yol göstermişlerse onların dediklerine göre cahilâne ve hurâfe-perestâne bir tarz-ı ruşen² takip edip arada zuhûr eden bazı afat yüzünden çok köyler dağılıp yerleri boş kalmış ve dağılmayanları da kâh Karadağ ve Girit ve kâh Moskof ve Yemen ve Havran muharebat-ı dâhiliye ve hariciyesi sebepleriyle üç-beş senede bir kere ve belki daha sık sık redif ve müstahfız askerlerinin celb ve mevaki harbiyeye sevk olunmasından ve memlekette kalan ihtiyarlar, çocuklar, karılar askere gidenlerin çift ve çubuklarını ve evlad-ı ıyalini idâreye güç yetiştirebilirken bir de çifte vergi ve âşar ve iâne-i nakdiye ve aynıye yüzünden ve hele son zamanlarda Hicaz demiryolu iânesi namıyla her şeyden birer hisse istenilmesinden pek bîzar ve perişan olmuş oldukları elbette meçhul-i âlileri olmasa gerektir. Hasılatları zamanlarında mültezimlerin ve senede bir iki ay istirahat edecekleri Ramazan (s.35) ve bayram günlerinde saray-ı hümayûnun tahsisatı için istenilen külliyetli paraların tahsili zımında çok kimseler hapishanelere tıkılarak türlü iz'âc³ ve işkencelerin feryadından çok zaman göz yaşları dinmez ve tahsil olunan paraların da aylarca maaşları terakim eden mülkî ve askerî ve memur ve mütekaidin ve ârâmla verilmeyip tamamen İstanbul'a gönderilmesinden para darlığı daima müşkilât içinde ömür geçirmelerini müstelzem olarak her beldede oldukça akli erenler bu İstanbul ahâlisi hem vergi vermezler, hem de askere gitmezler ve zevk ve sefada yaşayacakları sefahat paralarını da bizden çıkarırlar, diye vakit vakit ağlaşırlar, dertleşirler. Anadolu sekenesinin ekseriyetle halleri bundan ibarettir. Bu inkisarlara alâ merâtübihim hepimiz hedef oluyorsunuz dedim. Ne yapalım şevketmeab efendimizi ihata eden Kürt, Arap, Rum, Ermeni ve hattâ ecnebi emel-cûlardan kurtarıp erbâb-ı sadâkat ve ciddiyetinden olanlarımız padişaha temas edemiyoruz ve bir şey söyleyemiyoruz ki dışarı vilâyât ahvâlinde padişah haberdar olsun da mümkün olan çareleri düşünsün ve bulsun dediler, acz ve teessür gösterdiler.

¹ Arada, ortada,

² Açık, apaçık bir tarzda,

³ Rahatsız etme, bunlatma,

O gece de Ali Bey'in yalısında kaldık. Ferdâsı gece için dahi Sami Bey Kanlıca'ya davet etti. Gündüz Nurettin Bey'in yalısında bulunup mîr-i müşarünileyh Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa'nın Paris'ten Sultan Aziz'e gönderdiği bir mektubun matbu nüshasını getirdi verdi. Bunda izah olduğu veçhile milletin beka ve mesudiyetini temin eyleyecek esbabı padişaha söyleyenler de olmuş ise de nazar-ı ehemmiyete aldırılmak mümkün olmadığını söyledi. Mezkûr mektubun öğle yemeğinden sonra bir nüshasını kendim için ikindiye kadar tebyiz ve istinsah edip badehu mîr-i müşarünileyhin istimbotuyla Karadeniz'e doğru bir seyahat (s.36) ve teferrüc-i bahriye çıktık. Beykoz'da mabeyn erkânından Osman Bey'in yaptırdığı kâğıt fabrikasını ve debbağhaneyi de gezdik. Mîr-i müşarünileyh bu fabrika iki milyon liraya yakın para sarf olunup yapıldığı halde erbâb-ı fen ve ihtisastan istikâmetli idâre memurları ve çalışkan amele bulmak kabil olmadığını metruk ve muattal kaldığını ve debbağhaneye dahi kaymakam Hidâyet Bey'den sonra bakılmadığını söyledi.

Akşama Kanlıca'ya vardık. Sami Bey'in yalısında geceledik. Bu yalıda da yine Anadolu ve Rumeli ve Arabistan ve Kürdistan ahvâline ve Sami Bey'in pederi Sami Paşa ile oğlu Suphi Paşa merhûmların vilâyât-ı Osmaniye halkı haklarında pek çok nâfi' teşebbüsât ve hele Suphi Paşa'nın emlak tahriri hususunda Anadolu halkına hayli hidemâta bulduklarını hikaye ve der-miyan ettiklerinde muharrir-i aciz, Anadolu tahrir-i emlakı Bursa'dan başlayıp bizim vilayete "1288" (1872) tarihinde geldiğinden civarımızda kâin Bursa mülhakâtı sancak ve kazalarında ve bizim Isparta merkezinde mümkün mertebe yolunda ve ahâlince mucib-i memnuniyet bir derecede yapıldığı halde muahharan Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete geçtiğinde Moskof sefiri İgnatiyef'in saraya ve sadrazam paşaya hulûlüyle¹ Rumeli ve Anadolu vilâyâtı nevâhisinin teksir ve elviye ve kazaların tevfi² yolundaki tertibinin tatbikına ta'lîkan³ kazalar tahriri tehire uğrayıp kara salgın denilen eşhâs vergisi biraz daha devam etmiş ve o zaman Isparta mülhakâtından olan Burdur kazası arazisinin ekserisi çiftlik ve beyler tasarruflarında olduğundan çiftliklerdeki çiftçi ve rençber sekene, çiftlik sahibinin mülkü olan evlerde ve çift damlarında müstecir gibi oturarak kendilerine hane başına nüfus nispetinde salınan sâliyâne, kara salgını zorla vermekteler iken "1291" (1875) senesinden sonra yine

¹ Gelip çatmasıyla,

² Çoğaltılması, artırılması,

³ Geciktirilerek, askıda bırakılarak,

tahrîre başlandığında (s.37) çiftlikler müsakkafâtı¹ vergilerinin ashâb-ı çiftlikâta nakil ve devriyle ortakçı ve müstecir çiftçilere bazen yaptıkları kiracılık ve pazarcılık sebebiyle eski kara sâliyâne mukâbilinde temettu' vergisi tarhına² ibtidâr³ edilmesinden ve çiftlikler sahipleri ise ber-minvâl-i kadîm ortakçı sekeneenin oturdukları evler ve damlar vergilerini yine onlara verdirmek veyahut icar almak istemesinden dolayı bizim taraflarda feryatlar şikayetler yükseldiği cihetle işi birden bitirip bastırmak üzere vilayetin her tarafında tahrîri icra olunmamış kazalar için sekiz ay zarfında işe hitam vermek şartıyla taraf taraf gönderilen tahrîr firkaları ekseriyetle nâ-ehil ve İstanbul'un arabacı ve konakların kahveci takımlarından bulunmaları hasebiyle zaten bu hâli hisseden çiftlikler ashâbından bulunan beyler ve mütemevvilât⁴ iki üç sene evvel Burdur'un ayrıca mutasarrıflık teşkilinde hazinece verilecek fazla maaş ve tahsisâtı kendileri vermek taahhüdâtında bulunmuş ve iki sene vermiş olmalarıyla esnâ-yı tahrîrde bu tahhüd-i hususîleri miktarını dahi asıl vergiye zamm ederek rençber sınıfındaki çiftlikât sekene ve müstecirlerinin sâlyaneleriyle maan yeni livanın tutarı tahrîr suretiyle tekabül ettirmek ve belki biraz da fazla menâfi'i hazine gösterilmek için nispetsiz ve mantıksız tertibât-ı indiyede bulunmaları o havali sekene-i zirâ'ını canlarından bıktırdığı gibi Eğirdir kazası tahrîrinde de Pavlu Nahiyesinin müsakkafât ve arazi vergisi yeni tahrîrde eski vergi yekununun nısfını bulamadığından naşî behemehâl vergi-yi kadîmi tutturmak ve biraz da fazla ve menâfi'-i hazine bulmak gayret-i gayri muhikkının⁵ sevk ve icbarıyla kıyamât-ı mühimmine ve muharrereye halkın hey'et-i tahminiyesinin gıyabında mühürlenmiş defterler rakamlarına birer sıfır daha ilave ile meselâ on bin kuruş yazılan bir hayme-hane (s.38) kıymeti yüz bin ve üç bin yazılan birkaç dönüm tarla otuz bin ve beş bin yazılan değirmen elli bin oluvermesiyle bunu ilk senesi kıymetsiz kaime ile çaresiz vermişler ise de "1295" (1879) senesi ibtidasında kaimenin ilgasıyla meskûkat-ı mağşûşe⁶ kıymetinin de nısfâ tenzili iradesine karşı vergilerinin ağırlığını ve veremeyeceklerini o zaman anlayan bir takım cahil köylüler, köylerinde bırakacakları çatma ev ve ahırın vergisi kıymet-i hakikiyesinden çok yüksek olduğunu nazara alınca umûmiyetle köyü terk

¹ Üzeri dam ile örtülü olan yerler,

² Kurma, tertipleme, düzenleme,

³ Bir işe süratle çabuklukla başlama,

⁴ Zengin, mal ve servet sahipleri,

⁵ Haksız yere,

⁶ Karışık, hileli sikke,

etmek ve aşiret gibi yalnız mevaşîlerini istishâben¹ dağlara çıkıp çadır altında imrâr-ı hayat eylemek hayırlı olduğunu teemmül ile ber-veçhi muharrer dağlara ve çadırlara çıkmışlar ve böyle yaşamaya başlamışlar ve köylerini bırakmışlardı. 1297 (1881) senesinde bendeniz memur olup tadil ettim. Dağılan köyleri köyelerine topladım. Suphi Paşanın tahrîr işinden çekildiğinden sonraki muâmelât ekseriyetle bu şekle girdiğinden gerçi hazine hesabına bunda biraz fazla-i vâridât taayyün ettiyse² de bu muamelelerin Anadolu'dan evvel bu ve buna benzer tatbikâtın da sâir güne bazı i'tisâfâtan³ dahi daha ziyâde dil-gîr⁴ ve müteessir olan Bosna, Hersek kıtasındaki ahâli Dalmaçya eyaletine seyahat ve ziyaret için gelen Avusturya İmparatoruna yüz kadar mebus göndererek bunların içlerindeki Hıristiyanlar kendilerinin böyle zalim ve müstebit hükümetten kurtarılmasını temenni ettiklerinde, İmparator bunları pek ziyâde memnuniyetle kabul ve is'âf-ı⁵ temenniyâtı vaat etmiş olduğunu "1288" (1872) senesinde Isparta mutasarrıfı bulunan Hersekli Ali Paşazâde Hafız Rıdvan Paşa hikaye ederdi.

O tarihte Isparta'da ikâmete memur edilen Ispartalı Serasker Hüseyin Avni Paşa ile bu meseleyi görüşürken bir vazife sevkiyle tesadüfen yanlarında bulunuyordum. Rıdvan Paşanın bu hallerden memleketimizin Avusturya işgaline uğramasından çok (s.39) korkuyorum, demesine mukâbil Avni Paşa;

-Çok hakımız vardır, Bosna Hersek kıtası Rumeli'nin kapısı ve kilidi mesabesinde ve Avusturyalılar o kıtalar üzerlerinde ve dolayısıyla Moskofların İstanbul üzerinde bulunan hirs ve arz-u-yı istilâları daima bu türlü vesileleri hiss-i kabul ve teşdî⁶ ve aşâm eylemek kendilerince farz-ı ayın menzilesindedir⁷. Maażallah bu hâl tabakkun edecek olursa Rumeli'nin her tarafından ve hattâ payitahttan bile korkulur. Bunun için ben Rumeli vilâyâtı idâre-i mülkiye ve askeriyesini birleştirerek askerî memurlara tevdi' ettirmek istedim. Derviş Paşa Bosna vali ve kumandanı yapıldı. Diğerleri için muktadir ümerâ ve zâbitân-ı askerîye bulamadığımdan ve Derviş Paşanın idâresinden de umulduğu derecede eser görülemediğinden biz-zarûre hâliyle kaldı. Maliye Nezâretince de tahsisat-ı kâfiye karşılığı temin edilemedi. Evvel-be-evvel saray-ı hümayûnun gayri-mesul adamlarıyla

¹ Yanına alarak, beraber götürerek,

² Ortaya çıktıysa,

³ Doğru yoldan sapmak, hakkaniyetsizlik,

⁴ Gücenik, kırgın,

⁵ Birinin isteğini kabul edip yerine getirme,

⁶ Şiddetlendirerek,

⁷ Derece, rütbesindedir,

padîşabın umûr-ı idâre-i askeriye ve mülkiyeye keyfe mâyeşâ' müdâhale ve tasarrufları ve bil-busus istikrâzât-ı ecnebiye ile yaptıkları israfât ve safahatları kaldırılmadıkça gündün güne artmakta bulunan düyûn ve ahlaksızlık ve suiistimal idâre-i hazranın devam ve bekasını muhâl dereceye götürür. İşte o zaman ne Rumeli ve Anadolu ve ne de âlem-i islâmın mâ-bib-il-istinad¹ tanındıkları hilâfet ve saltanat-ı Osmanîye kalabilir. Allah o günü göstermesin, dediğinde, Rıdvan Paşa;

-İnşallah karîben mevkiî büilend-i âlinizi tekrar şerefyâb ederseniz de bütün korkuları ber-taraf etmeye muvaffak olursunuz, demesi mukâbilinde Avni Paşa;

-Bu muvaffakiyet ancak ve ancak kuvvetli bir idâre-i askeriye ve müttehidül-efkâr efrâd ve ricâl-i vataniye ile olabiliyor. Yoksa İstanbul halkının ve rical-i idâresinin ekseriyetle mizâc-gîrlîk² (s.40) ve rahat-pereslik yolundaki meslek ve mişvâr³ ve hercaîlikleri devam ve terakkî ettikçe bu maksad-ı âlî-i vatanperverî hiçbir zaman husûl-peşîr⁴ olamaz. Meğerki Rumeli ve Anadolu halkına biraz intibah gele de Avrupa usûl-i medeniye ve müterakkîyeseni muvâfık ciddi bir yola gireler. Belki o zaman bir mevcûdiyet ve intizam görülebilir, demişti.

Bu gün görüyoruz ki memleketimizde bu intibah ve gayretle de işimizi görmeye muvaffak olamayıp bize elzem olan şeyleri kendimiz yapmak istiyoruz da reis-i idâre memurları İstanbul makâmât-ı âliyesine sormadıkça izin vermiyorlar, yaptırıyorlar.

Bu numûnelerden içinde bulunduğumuz biri, el-yevm Isparta'dan Dinar istasyonuna 50-60 kilometrelik bir şose yapmak istiyoruz. Nafia memur ve mühendislerinden talep ediyoruz. Nezarete yazıyorlar, cevap gelmiyor yahut menfi veya aksi bir cevap veriliyor. Bu baktaki istirham mazbatasını Nafia Nazırı Raif Paşa'ya kendim götürüp verdim. Meclise havale etti, müzakerede şose yolları nizamnamesine göre evvelâ payitahtla vilâyât ve sâniyen vilâyâttan elviye ve sâliken elviyeden kazalar ve râbian kazalardan nahiyeler ve hâmisen nahiyelerden karyeler beylerinde şoseler yapılacmış. Birinci bitirilmedikçe ikinciye izin ve mühendis verilemezmiş.

Bu sebepten cevap itasına karar vermişler, bu kararı vilayete tebliğ ile Nafia Meclisi Baş Kâtibi Haydar Bey dahi bendenize söylediğinde nazır paşaya bizzat girdim.

¹ Dayanak noktası,

² Keyfe göre hizmet etme, nabza göre şerbet verme,

³ Tarz, tavır, hareket,

⁴ Hâsıl olmuş, husul bulmuş,

-Efendim bu istasyon bizim sancağın ruh-ı servet ve ticaretidir. Bizim merkez-i vilayet olan Konya'ya haftada bir kere posta evrakını götüreceğiz ve istinaf işi olanlar olursa yalnız onlar gidip gelecek yoldan başka işimize yarayacak bir güne muamele ve münasebetimiz yoktur. Muamelât-ı ticariyemiz ve nakliyatımız bütün İzmir'le olduğundan her gün Dinar istasyonuna arabalarla vesâir vesâit-i nakliyelerle gidip gelmeye (s.41) mecburiyetimiz vardır. İzmir kazâ ve nahiyeleri yollarının yapılmasına müsaade verilmiş, orada yapılmakta olduğunu gözümle gördüm. İzmir'e nispetle bizim Dinar şosemiz daha elzem ve ehemmiyetlidir dedim.

Allah razı olsun doğru iş anlar ve ülke-i Osmaniye'yi heyet-i umûmiyesiyle bilir ve sever, bir nazır olduğundan ikinci bir müzakere ile buna şâzz¹ olarak karar verdireceğini beyân buyurdu. Henüz karar-ı kat'iyi alamadım. Bakalım ne çıkacaktır.

Memleketimizde Sadr-ı Esbak Halil Hamid Paşa merhûm evkafından bir cami ve kütüphane var. Bunun vâridâtını ahfadından şeyhülharem Cemal Paşa alıyor, tamiratına bakmıyor, halk kendi para ve îânesiyle yapacak olduğunda Evkaf Nezareti buna da müsaade vermiyor, tehlikesi sene be-sene artmakta olduğu yazıldıkça kapısını set ve bent edin. Derûnuna cemaat koymayın, merhûm müşarûnileyh evkafının mimar-ı mahsusu varıp da keşfetmedikçe izin verilemez. Eğerçi mimarın harcırahını îâne-i ahâlden peşin verirsiniz parayı gönderin, mimarı gönderelim deniliyor.

Teşkilat-ı mülkiyede açılan de'âvî ve temyiz meclislerinde ve elyevm yeni teşkil olunmuş olan adliye mahkemelerinde kadıların, azâların hükümleri valilerin mutasarrıfların, kaymakamların emir ve nüfuzuna göre veriliyor. Buna dâir nice bildiklerim vardır. Apaçık zalim ve mücrimlerin cezaları af ve nice bî-çareler de hadd-i kanûnisinden ziyâde ağrâz-ı² zâtîyeye istinaden ağır cezalarla tecrim ediliyor, izahatını verdim. Taaccüp ve teessüf ettiler, iş Hüseyin Avni Paşanın dediğine gelecektir.

Nitekim Bosna Hersek elden çıktı. O zavallı dediklerini yapmak için bade'l-ıtlâk³ sadaret ve seraskerliği üzerinde cem' ettiğinde bazı tedâbir-i mühimmeye teşebbüs etti. (s.42) Ve muvaffak da oldu ise de çok sürmeksizin bir Çerkez Hasan'ın saraya olan inşa-yı sadâkat ve cesaretine kurban oldu gitti, dediler. Ben de;

¹ Kural dışı, kurala uymayan,

² Niyetler, maksatlar,

³ Salıverildikten sonra,

-Avni Paşa dediklerinin neticesi iki gayeye mün'atıdır¹. Biri maaẓallah inkırâz-ı devlet ve saltanat, diğeri taşra vilâyâtı halkının intibah ve gayretiyle Avrupa usûl-i medeniye ve müterakkîyesine tevfikân temhîd-i² mebnî³-i mevcûdiyettir. Bizim Anadolu tabaka-i avamının bir itikadı dâba vardır ki, bazı erbâb-ı istibracın beyânlarına göre idâre-i hükümet muamelâtı kendilerinin tâb-âver⁴ ve mütehammil olamayacakları raddeye geldiğinde her vilâyet bi'z-zarûre muhâlefete kıyamla içlerinden birer emir nasb ederek İstanbul'u ve padişahı tanımaç olacaklardır. O zaman da padişahın nüfuzu İstanbul'dan başka mahallere câri olamayacaktır. Bunun üzerine düşmanlar her taraftan baş göstererek Mehdi-i âl-i resul zübûr edecek, bütün dünya halkı üzerinde adilâne hüküm yürütecek, kurt ile koyun o zaman yek-diğere saldırmaksızın beraber geçecek ve ondan sonra kıyamet kopacak derler. Git gide hâl bu raddeyi bulacak ve hafızanallah düşmanlar etrafından saracak olursa İstanbul sâkinleri o vakit dıçâr-ı ye's ve nedamet olacaktır, dedim.

Bizim Müslüman tebaa koyun gibidirler. İçimizde Hıristiyanlar bulunmazsa ulû'l-emre ve hilâfete muhâlefeti büyük günah bilirler. Mamafih Hıristiyanlar da esasen Paris Muahedesiyle ve sonra da "Berlin" mukarrerât-ı düveliyesiyle bir çok imtiyazât ve müsâ'adâta mahzar edilip temin olunmuş olduklarından inşallah taşra halkının vukûf ve intibahı arttıkça haklarını bi'l-fil muhafazaya muktedir olarak görülen fenalıklar, zulümkârlıklar, yapılamaz olur. Her iş yoluna girer, devlet-i ebet müddet bâkî ve payidâr kalır (s.43) diyerek bu temenniyâtla dağıldılar, ben de yatağa girdim. Bu âlufte-i zevk⁵ ve safa olan payitaht halkı ve sarayı, hükümdarı ve a'vânı böyle gitmekten kurtulamayacaklar. Ve ashâb-ı sadâkati erbâb-ı sefahatine galebe etmek yolunu bulamayacaklar.

Daha dün gece Ali Bey'in köşkünde ahenk yapan hanendeler "endişe-i âtî gamm-ı mazi neden olsun, isterse vatan gurbet ve gurbet vatan olsun" diyorlardı. Allah-ı zü'l-celal ümmet-i islâmiye hakkında menfaatli olanı inayet ve ihsan etsin, dedim ise de uyku tutmadı. Reşid Paşanın Nureddin Bey tarafından hediye edilen *Âsar-ı Siyasiyesi* kitabıyla Fazıl Mustafa Paşanın istinsah ettiğim Paris mektubunu tekrar gözden geçirmeye meşgul oldum.

¹ Sapan, meyillenen, bir yana yönelen,

² Yayma, düzetme, düzenleme,

³ Binalar, yapılar, temeller,

⁴ Güç yetiren, dayanan,

⁵ Zevk alışkanlığı,

Mektubun baş tarafında paşa-yı müşarünileyh “Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur, onların tarafında bulunan kimseler doğruluğu kendilerinden bile saklarlar, çünkü bunlar hasr-ı inzâr ettikleri hükümet lezzeti içinde ve merkezinde yaşadıklarından ahalinin çektiği zahmet yine ahalinin tembelliklerinden zannederler. Devletlerin zaafa düşmesi, çaresi bulunamayan vukuat-ı kevnîyedir zu’ununda¹ bulunurlar” diyordu. Hâlâ iş paşanın dediğinden başka değildir. Bunların hepsi de alacakları maaşlara ve bu maaşlarla alıştıkları zevk ve sefalara ve vilâyât vâridâtına hasr-ı efkâr ve inzâr eylemişler, padişah koltuğu altında vergi vermeksizin askere gitmeksizin ve gitseler de zabıtlıkla gidip neferlik etmeksizin yaşamaya dadanmışlar, bunlardan taşra vilâyâtı için hayır ve menfaat beklemek adeta saf dilliktir.” Mülâhaza ve kuruntularıyla uyumuşum.

Sabahleyin kalkıp ilk vapurla karargâhım olan (s.44) Eyüp’te kain Nişancı mahallesindeki Murad Buhârî dergahına civar, yeğenim hanesine dönüp üç günlük Boğaziçi seyahat ve vakıalarını dergah-ı mezkûr şeyhi Abdülkadir Efendiye hikaye ettiğimde, Beykoz kağıt fabrikasının tatili ve debbağhanenin adem-i tekemmülü münasebetiyle şeyh-i mumaileyh feshânenin ve Makriköyü (Bakırköy) bez fabrikasının masrafları iradlarından çok fazla ve çıkardıkları pek az ve pahalı olduğunu ve bir takım mensubînin geçinmeleri için kör, topal işletilmekte bulunduğunu söylemişti.

Bir gün şeyh-i mûmâileyhle birlikte feshâneye gittiğimizde müdür bulunan Miralay İbrahim Bey;

-Defterde mukayyet 800’ü mütecâviz amele ve işçilerden yalnız 400 kadar asker olanlar çalışıp maadası bütûn babriye nazırı Hasan Paşa mensuplarının adamları olduğundan bunlar işe gelmez ve çalışmazlar amma yevmiye ve aylıklarını çalışanlardan evvel tamamen alırlar, bunu basebii’s-sadâka birkaç defa zât-ı şabaneye ismâ’ ettirebilecek surette arz ettim. Tekdîr-âmîz hitabelere dûçâr oldum. İhtimal ki akşam, sabah infisâlim² de me’muldür³. Böyle müellim⁴ haller içinde verem olmaksızın vazîfe-i askeriyemle müsterihü’l-kalp ömür geçirmek hayırlıdır. Ben nerede olsa rütbeme ait maaş ve tayinatı alacağım, bunu alırım hakkıyla vazîfeme bakarım. Eğerçi bu fabrika müstahdemini bî-hak kullanılacak ve muntazam iş gördürülecek olursa şayanımın, fesin metresi, adedi üç-beş kuruşa mal

¹ nâ-hak yere zan, batıl,

² Ayrılma, azledilme, memurluktan çıkarılma,

³ Umuluyor, bekleniyor,

⁴ Elem veren, sızlatan,

olup hem çok çıkar ve ucuz satılır ve hem de askere giydirilir. Şimdi çıkarabildiğimiz nısf bahasıyla ve belki daha aşağı fiyatla ecnebi fabrikalarından geliyor. Halk onları alıyor, bizim yaptıklarımızı askerlerimiz bile beğenmiyor seve seve giymiyor, bizim her işimizi böyle gidiyor demişti. (s.45)

O sıralarda Eyüp iskelesinden binip İstanbul'a gelirken Haliç vapurunda aldığım *Sabah Gazetesinde* büyük harflerle Muvaffakiyet-i Celile-i Cenab-ı Nezaretpenahi" unvanı altında bir buçuk sütun işgal eden baş makaleyi nihayete kadar okuyup, Haliçte ve İstanbul civarında işleyen vapurların eskimiş ve solmuş olan bayrak bezleri değiştirilmesine Bahriye Nezareti'nin himmet ve muvaffakiyetiyle irâde-i istihsal edildiği, maruz-ı şükranda yazılıyor olduğunu anlayınca bilâ-ihhtiyar,

–Yaşasın Nazır Paşa Allah kendilerini şevketmeab efendimize bağışlasın, ben de gelip geçtikçe gördüğüm zırhlular içinde üç senedir tamirde bulunduğunu anladığım "Feth-i Bülend" in tamir işi bitmiş de seyir ve seyahate çıkacağı ilân-ı şükranî zannetmiştim. Dememle, bereket versin henüz vapur kalabalıklaşmamış idi. Yanıma oturan taşralı bir hoca efendi;

–Birader, İstanbul'a yeni mi geldiniz, sözünüze hareketinize dikkat ediniz, maaşallah bir hafıyeye tesadüf ederseniz tam tuma gittiğiniz gündür, kendinizi toplayınız, dedi, ayıldım.

İki tarafa bakındım, hele kimse yok, Yemiş iskelesine çıkıp çarşıya, Ispartalı yağlıkçı hemşehrilerden birinin mağazasına vardığımda mağaza sahiplerini komşular taziye ve tebrik ediyorlar,

–Bu nedir, acıklı şey mi var dedim,

–Sorma hemşerim yaverlerden birinin adamları harem dâiresine göstermek üzere kâğıtlar içinde beş on top kumaş götürmüşler, sonra da geri getirmişlerdi, meğer kumaşların arasına evrak-ı muzırta koymuşlar, polisler geldiler, kumaşlar içinden evrakı buldular, merkeze götürdüler, mağazamızı kapadılar idi. Hamdolsun merkez memurlarının bizi tanıyan baklı ve vicdanlı olanları işi anladılar müsaade verdiler de mağazamızı açtık, büyük bir felaketten kurtulmuş olduk. (s.46) Komşular bunun için geçmiş olsun diyorlar, dediler.

Ben de geçmiş olsun diyerek vapurda geçirdiğim tehlikeli macerayı anlattım. Onlar da beni taziye ettiler.

Haliç'te gördüğüm donanma-yı hümayûn zırhlılarından "Avnillah" süvarisi Kaymakam Hacı Sabri Bey tanıştığımız bir zat olmasıyla evvelce zırhlıyı gezmekliğimi rica ettimdi. Mûmâileyh mahsusan davet ettiğinden vapura gittiğimde "Feth-i Bülend" süvarilerinden

Mülâzım Halit Bey tamire çekilen mezkûr zırhlıyı gezdirmek üzere beni Avnillah'dan alıp götürmüştü.

Üç-dört senedir tamiri niçün bitirilemediğini sorduğumda mezkûr tamir hitam buluverirse Trablusgarb'a gideceğinden mürettebatının İstanbul'dan, İstanbul zevk ve sefasından ayrılması icap edeceğini söylemiş ve buna dahi kendilerinin razı olmadıklarını ilave etmiş ve benim de bu hale çok canım sıkılmış idi. Çünkü vilâyatta berrî ve bahrî merkezleri, vazifeleri bulunan ümera ve zabitân ekseriyetle İstanbul âlemini kıyamayıp birer vesile ile maaş ve tayinlerini alarak taşradaki mevkilerini, vazifelerini ikinci, üçüncü, derecedeki küçük zabitân vekaletiyle idâre ettiriyorlar. Bu cihetle askerliğimizin tekemmülâtı sözde, gazete sütunlarında kalıyor, bir muharebe olacak olursa nasıl müdafaa ve mukavemet edileceği taşraları derin düşündürüyordu.

Bu sebeplerle “Feth-i Bülend”in tamiri tehiratı yüreğimde bir ukde olduğundan bayrak bezlerinin değişmesi muvaffakiyetine gülerik bilâ-ihiyar ağzımdan bir söz çıkıverdi. “Geldi kâfiye gitti Safiye” fehvâsınca¹ böyle bir sözün mazarrât-ı zamaniyesinden masun kaldığıma teşekkür edip bir aralık bez fabrikasını dahi Ispartalı bir mülâzım vasıtasıyla görmeye gidebildiğimde orada da feshânenin daha acıklı şeklini gördüm. Yoklama memuru olan bir ihtiyarın her akşam elindeki esami defteri yevmiyesinin hizasına birer “mim” yazdığını görünce (s.47)

-*Bu nedir?* diye sual ettim.

-*Bu esami bu fabrikada memur ve müstahdem büyük küçük zabitlerin isimleridir. Maaş ve tayinlerini kesilmemek için her gün mevcut olduklarına dâir böyle birer işaret yaparım. Çocuklarının şabıslarını bile bilmem, ay başında memurları olan zabitân gelirler, altını şerh ve tasdik ederler. Maaşlarını besaplarını yürütüp paralarını tamamen alırlar. İstanbul'da yaşarlar, şevketmeab efendimizin bu lütuf ve inayetine karşı hep birlikte duada kusur etmeyiz,* dediğine rasgeldim.

Heybeli Ada'da bulunan Bahriye Mektebi idâre ve talim memurlarından Kaymakam Şükrü Bey Feth-i Bülend'i gezdiren Halid Bey'in kayınpederi ve bizim vilayet valisi esbak, İngiliz Said Paşa'nın kendisine lütuf ettiği bir zat olmasıyla ilk defa paşanın konağında tesadüf edip sâir gûne bazı sebeplerle de ülfet ve muhabbet peyda etmiş olduğumdan nâşî bir gün beni Ada'ya davet ettiği cihetle davete icabet ettiğimde bizim Eğirdir kazası ahâlisinden birkaç talebe ile görüştükten sonra Ada'da bulunan Hıristiyan Papaz ve Ticaret Mekteplerinde yine

¹ Mana, anlam, kavramınca,

Ispartalı birkaç Hıristiyanla da musahabede bulunup patrikhanenin idâresinde olan bu hususu mekteplerdeki devam ve itınayı gördüğümde teessüfümünden kendi kendime ağlamış ve Şükrü Bey'den bizim resmî ve İslâmi mekteplerin bu Hıristiyan mekteplerine nispetle çok geriliğinin sebebini sormuş idim. Mîr-i mûmâileyh;

-Tahsisatın dörtte üçünü büyük ümera ve zabitândan idâre ve talim memurları alıyorlar, ekserisi dahi hizmetlerine devam etmiyorlar. Bir rub' tahsisatla koca bir mektep nasıl hüsn-i idâre ve terakkî eseri gösterebilir, demişti.

Her idâre ve dâireden böyle esef-efzâ hallerin mevcûdiyetine kanaat-ı kâmile hâsıl edip bir kere de adliyeye müracaat edeyim. Ne kadar olsa yeni teşekkül etmiş, (s.48) kanûni bir dâiredir. Belki burada bir iyilik görebilirim, diye bir müdde-i umûmilik veya müstantiklik¹ imtihanına girebilme için Adliye Nazırı Rıza Paşa'ya bir arzuhâl verdim. Kendisinin gayet doğru ve dürüst ve kanûna riayetli olduğunu ve bundan dolayı Deli Rıza Paşa dediklerini işittiğimden arzuhâli kendim takdim edip;

-Efendim pederiniz İsmet Paşa merhûmun Isparta Ferikliğinde çok hüsn-i hizmeti olduğunu bilen ihtiyarlar hâlâ dua ve sena ederler. Bendeniz de zat-ı devletinizden lütuf beklerim, dedim.

-Evet, ben Isparta'da doğmuşum amma henüz süt emerken çıkmışım. Memleketi bilemiyorum, diye malûmat sorduğunda

-Sû-i heves ve karışksız sırf Türk sekenesi ve bağ ve bahçesi güzel ve vasi' bir şehir-i şehridir, cennet-âsâdır², diyerek izahat-ı kâfiye verdim.

-Öyle bir güzel memlekette doğduğuma çok hamd-i senâ ederim. Sözleriyle iltifât ve mesrûriyetimi vaat edip arzuhâli sicil müdüriyetine havale etti. Ağasıyla müdüre dahi tavsiye ve tenbih haberi gönderdi.

Müdüriyet kalemince evrak-ı müsbetem tetkik olunarak mertebeye ulâ imtihanına girmekliğim cevazı gösterildi. Heyet-i mümeyyize reisi Büyük Haydar Efendi'ye Nezaretten bir tezkere yazılacaktı. Bunun evrakını götürüp nezaret evrak odasına teslimle matbu' bir numara ve hülasa pusulası aldım. Birkaç defa yokladığımda bu gün, yarın sözleriyle yazılacak tezkereyi alamadım idi.

Yine bir sabah Eyüp'ten gelip kaleme müracaat ettiğim zaman Kastamonu masası mukayyidi hemşehrimiz İbrahim Efendi'den başka

¹ Sorğu hâkimliği,

² Cennet gibidir,

kimseyi bulamadığımdan mümeyyiz ve bizim vilayet masası kâtipleri gelinceye kadar hemşehri efendiyle görüşüyordum. Kalem mümeyyizi olan Üsküdarlı ve mahmur çehreli Efendi gelip beni görüşüyor görünce İbrahim Efendi'ye hitaben;

-Efendibaba siz her vakit söylüyorsunuz, burası kabve hane değildir (s.49) yabancı kimselerle burada görüşmek sizin için mucib-i mesuliyettir, hükem-i kanûnu hakkımızda tatbik etmeye mecbur olacağım. sözlerini bir tavır-ı muhakkirâne söylemesi üzerine;

-Mümeyyiz bey ben buraya görüşmeye ve kabvehane diye gelmedim, şu pusula mucibince işimi, kâğıdımı aramaya geldim, kalemde bu bey babadan başka kimseyi bulamadığımdan sizi bekliyordum. Biz de vilayetimizde memleketimizde sizin yaşınız kadar hizmet ve kitabette ve azâlıkta mesbûkûl-hademe olanlardan bulunuyoruz. Kalem kaidesini biliriz, hiçbir vakit köylü, şebirli erbâb-ı maslahata böyle dürüst¹ muamele ettiğimiz hatırına gelmiyor, siz burada bizim verdiğimiz vergilerle hem yüksek maaş alırsınız, hem de bir güne vergi ve askerlik mükellefiyeti ifâ etmeksiz²in keyfinize göre yaşarsınız. Biz halkımızla birlikte vergi vermek ve askerlik hizmet-i vataniyesini ifâ etmek ile beraber aylarca maaşımız verilmediğinde hiç gücenmeksiz³in vazîfemize devam ve erbâb-ı maslahata hüsn-i muamele ve ihtiram² gösteririz. Payıtabt beyefendilerinin çok nazik ve hürmetli olduklarını öteden beri memleketimizde işitir idik. Buraya geleli büyük küçük her dâire memurlarından işittiğimiz gibi hürmet ve nezakette görüyorum, bu dürüst muameleye ilk defa tesadif ediyorum, işimi görünüz bir daha gelmem, dememle yedimdeki pusulayı eline alıp;

-Ne yapayım vilayetiniz masasının kâtipleri gelmemişler, geldiklerinde sorar, icabına baktırırız, deyip bizi yine ferdaya³ salmak, savmak istediğinde;

-Beyefendi, siz Üsküdar'dan, ben Eyüp'ten vapurla geliyoruz da bizim masa kâtipleri acaba niçin gelmiyorlar, ben buraya lâ-ekall⁴ iki mecidiye masrafla gelebilirim. Eğer mezunlar ise vazîfelerini görüverecek arkadaşlarını yine siz bulup işimizi gördüreceklerini, bana bir cevab-ı şâh vermezseniz ben şimdi gider Nazır Paşaya müracaat ederim. Kendileri bizim memlekette doğmuş ve bizi anlamış (s.50) doğru ve hürmetli vüzerâ-yı devlettedir. Öğle sonuna kadar bugün benim yazılacak iki satırlık tezkiiremi veyahut netice-i kat'îye cevabını bana vermezseniz behemehâl

¹ Kaba, sert, katı,

² Saygı, hürmet,

³ Ertesi güne,

⁴ En azından,

nazıra o vakit gider söylerim, ben şimdi yine bizim memlekette müdde-i umûmilik etmiş olan ve beni iyi tanıyan Umûr-ı Cezaiye Müdürü Osman Halim Bey'in odasına gidiyorum, dedim.

Odadan çıktım. Halim Bey'in yanına vardım. Henüz mîr-i mûmâileyh bir söz açmaksızın mümeyyiz-i mûmâileyh elinde bir kağıtla oraya gelip beni işaretle dışarı çağırdı, çıktım. Koridorda titreyerek;

-Kâğıdınızı bir saata kadar hazırlarım, aman nazır paşaya falan gitmeyiniz, teşkerezinizi nereye getireyim, diye yalvarmaya başlayınca;

-Ben öğle namazından sonra yine müdür beyin odasında bulunurum, bu odaya getiriniz, teşekkür ederim, dedim.

Adliye Nezareti dâiresindeki camiye namaz kılmaya gittim. Badehu geldiğimde tezkireyi yazdırmış, nazır paşaya mühürlettirmiş, resmi bir zarfa koymuş, getirdi verdi. O zamana kadar ben Halim Bey'e keyfiyeti biraz anlatmış olduğumdan mîr-i mûmâileyh dahi,

-Bu efendinin memleketinde senin gibi ve daha yüksek yetiştirdiği yüzlerce memur ve kâtip vardır, bir daha böyle zatlara değil hiç kimseye bed muamele yapmayınız” dedi, bir temenna edip çıktı gitti.

Hukuk mektebinde toplanan heyet-i mümeyyize de mertebe-i ûlâ imtihanını verip “ale-l-âlâ” derecesinde bir müstantiklik şahâdetnâmesi almıştım. Birkaç gün mürurunda sicill müdürü Hacı Emin Bey celb ile “1250” kuruş maaşlı Yozgat müstantikliğine teklif ettiğinde;

-Böyle yeni imtihan olmuş bir adama İstanbul talepkârları pek de imkân bırakmazlar amma nasıl oldu da bendenize teklif olunuyor, dediğimde mîr-i müşârünileyh;

-Eski müstantiği Ermeniler vurmuşlar, bu sebepten kimse gitmek cesaretinde bulunmadığı gibi nazır paşa da sizi emretti, cevabını verince,

-Efendim biz şahâdetnâmeyi yaşamak için alıyoruz, ölümle (s.51) benim de o kadar sevgim yoktur, nazır paşa hazretlerinin ve zât-ı âlinizin lütfünüze çok teşekkür ederim, beni memleketime yahut memleketime yakın bir yere himmet buyurunuz, dedim.

Arkadaşlarımızdan Geredeli Hafız Nazif Efendiyi zorla gönderdiler, İstanbul'da kalmaklığım için validemden istediğim izni vermeyip çoluk çocuğu dahi getirmek ve göndermek istememiş olduğundan beni hiç bir memuriyet falan aramaksızın memlekete götürmek üzere küçük biraderlerimden Mehmet Ragıp'ı göndermişler.

Nâ-gehânî¹ o geldi, memleketimizde dedemizin babamızın mesleği olan ticaret işimizi takip etmek niyetiyle “1309” (1893) senesi şubatı gayesinde Isparta’ya geldik.

Nereye ne memuriyet aldığımı soranlara;

-“*Hamdülillah yüzümlün akı ile haneme geldim girdim*” ne ehibbâya sıkıntı ne de erbâbına rüşvet verdim, memleketim menafî-i umûmiyesi ve vücudumun sıhhat ve afiyeti için bir seyahat ve payitahtı ziyaret etmiş oldum” dedim.

O sırada bera-yı devir Isparta’ya gelen Konya valisi Hacı Hasan Bey İstanbul’dan bazı muhabere münasebetiyle 1500 kuruş maaşla sancak mekâtüp ve maarif müfettişi tayin edip Maarif Nezaretinden cevap gelinceye kadar Merkez Maarif Komisyonu riyasetini fahriyen deruhte etmeğimi dahi emretmesiyle tabii kabul ettim.

Keçiborlu Nahiyesinde yapılacak iptidâî ve rüşûî iki mektebin inşaatıyla nahiye hükümet dâiresinin müceddiden inşasına da memur edilmiştim. Acizleri orada iken valinin süratle mabeyne çağırıldığını ve hemen Antalya’dan dönüp şimendiferle İzmir’e ve oradan da vapur-ı mahsusla saray-ı hümayûna gittiğini ve yerine İstanbul intihap-ı Memurin Komisyonu reisi Ali Kemâli Paşa’nın geldiğini işittim. 1310 (1894) senesi evasıtında bu muameleleri takiple nahiyede yapılacak biri zükûr, diğeri inas iki mektep binasına ve hükümet dâiresinin dahi inşasına başlandıktan sonra merkeze avdet etmiştim (s.52)

Maarif Nezareti bütçesinde müsait tahsisat olmadığından müfettişlik maaşını temin edecek evkaf-ı munderise² vâridâtı meydana çıkarılıp da karşılık bulunabilirse o vakit tasdik olunmak üzere evvel emirde bunun tahakkuk ettirilmesi cevabı gelmiş olmasından vâridât-ı mezkûreyi tahkik ve takip etmek için 1 Mart 1311 (13 Mart 1895) tarihinde münhâl liva evkaf müdürlüğüne tayin ve inha olundum.

Bu iş’âra karşı da İstanbul Evkaf Nezareti müstahdemlerinden Şefik Bey namında derbeder ve kalender-meşrep ve fakat doğru ve gayretli tekke ve zaviye düşkünlerinden bir kimse müdür olarak çıkageldi. Biz-zarûre acizleri fahri maarif komisyonu riyasetini ifâ ve bu meyanda çarşıda açtığım bir yazıhanede de dava vekâleti ile iştigal ediyordum.

14 Temmuz 1311 (26 Temmuz 1895) tarihinde vilayetçe beni İstanbul’dan tanıyan vali-i cedîd Ali Kemâli Paşa Isparta Beledî Meclis

¹ Ansızın, birden bire,

² Eseri kalmamış vakıflar,

Riyasetine tayin ve emrini mutasarrıflığa tebliğ etmesiyle ister istemez bu işe başladım.

Isparta Rum ve Ermeni milletleri gençlerinin Rum Metropolithânesinde geceleri gizli cemiyetler yaptıklarını ve devlet aleyhinde olanlara iâne topladıklarını istihbarla bunları daima tarassut etmek için metropolithâne yanında ve Rum ve Ermeni mahallelerini abluka halinde bulundurabilecek mevaki'-i mühimmeden Kum Yol ve Doğancı Mahalle ve Hergele Meydanı gibi beş mahalde daha yapılması lâzım gelen altı karakola irade istihsal olundu.

İptida Çay Boyu'nda elhâleti-hazihî mevcut bulunan Ferâhiye Karakolu iâneten yaptırıldıktan sonra Kum Yol ve Hergele Meydanı mevkilerinde yapılacakların levazımı istihzar olunduysa da jandarma mürettebatından bu karakollara efrat ayırmak mümkün olamayacağı cevabı verilmesiyle bu sebepten yaptırılmamış ve müsait zamana bırakılmış olduğu halde Rumlar ve Ermeniler yapılan Ferahiye Karakoluna da razı olmayarak karşı taraftaki Durbeyoğlu Yordan (روردی) hanesi arsasına Rumlar, (s.53) ve Ermeni kilisesine merbût Saçmacı Harimi denilen arsaya Ermeniler birer millî ve mekteplerine meşrûta gazino yapmak ve sırf Rum ve Ermenilere mahsus bir de çifte hamam inşa etmek istediklerinde Yordan bilâ-veled olmasından gazino yapılacak arsaya kendi Osmanlı kıraathanesi yapacağını ve mülkiyet ve iradını karısına tahsis edeceğini serd ile vermemiş ve daha karşı tarafına Rum milleti gazinosunu ve hamamı inşa edip geceleri buralarda toplanmaya beynlerinde karar verilmiş ve Yordan da kıraathaneyi yaptırmaya kalkışarak metropolithâne mümanaat ve kendisini aforoz etmek istemişti.

İslâm memurîn ve zabitân-ı askeriyesinin tenezzüh ve istirahatları için mezkûr kıraathane şehre layık bir surette belediyenin tertip ve nezaretiyle yaptırılıp Rum ve Ermenilerin belediye aleyhinde patrikhanelerine şikayetleri vukuuna binaen vali Ali Kemâlî Paşa bizzat tahkike gelmiş ve belediyenin siyasi ve medeni fikir ve mesleğini takdir eylemiş ise de bu ârânda Bâbîâlî'nin bir garabetine daha tesadüf olunmuştur.

Patrikhaneler mutasarrıf-ı liva olan ve Delvineli Mehmet Ali Paşa'nın teyakkuzât-ı siyasiyesinden hoşnut kalamayan metropolithânenin müracaatına istinaden "1312" (1896) senesinde bilâ-sebep azledilen paşayı müşârünileyhin yerine İstanbul Polis müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi hazretlerini de İstanbul'dan kaldırtmağa muvaffak olabilmış olmak üzere müşârünileyh Hüsnü Efendi'yi gönderip getirdiği emirde "İstanbul Polis Müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi hazretlerinin Isparta Mutasarrıflığına

tayini hakkında ledi'l-arz irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi şeref-sânih¹ olduğuna ve bu cihetle selefi Mehmet Ali Paşa bittabi' infisal etmiş bulunduğuna mebni icrâ-yı icabı” deniliyordu ki devr-i Kanûnî'de böyle resmî tahakküm mutlaka şaşılıyordu.

Her ne ise, 1313” (1897) senesinde Ali Kemâlî Paşa'nın Konya'da vuku-ı vefatıyla yerine Şûrâ-yı Devlet azâsından mutasarrıf-ı mazulün kayınbiraderi Avlonyalı Ferit Bey gelip mîr-i müşarünileyhin berâ-yı devir (s.54) Isparta'ya ilk geldiğinde Rumeli İğtişâşâtından² mütchassıl lüzuma göre Hüseyin Hilmi Paşa'nın ecnebilerle maan icra edeceği müfettişlik tahsisatına, Rumeli vâridâtının adem-i kifâyesinden açık görünen 800 bin küsur liranın Anadolu hayvanâtı ehliyesinden bir nevi resm-i fevkalade alınmak suretiyle kapatılması için bâ-irade-i seniyye icrâ-yı tertibatı mevki'i müzakereye koyduğunda ağnam, davar nevi için bir resim veriliyor, meralarda yetiştirilenlerden yaylak resmi alınıyor, bunlardan fazla bir daha resim alınmak imkânı olamayacağı ve afyon öşrünü sancakça İstanbul'la alakadar Konyalı Hıristiyanlar aldığı zaman hasılat olsun, olmasın beher dönümünden ikişer, üçer lira cebren bedel-i öşür tahsilinden dolayı zürâ' afyon ziraatını terk etmiş olduklarından hayvanat-ı ehliye-i resmiyeden sarf-ı nazarla afyon işinin de nazar-ı dikkate alınması meclis-i beledî ve idâreden bâ-mazbata kendisine yazılması karargîr olmuş ve yazılmış idi. Mîr-i müşarünileyh bunları Bâbiâlî'ye ve Mâliye Nezaretine yazdıysa da cevâb-ı şâfi³ almak mümkün olmadı.

Nafia Nezaretinin cevaz ve müsaade-i ahiresiyle Isparta'dan Dinar'a kadar yapılacak şoseye başlandığı halde İstanbul'dan ehliyetli bir mühendis celbinin imkânı bulunamadı. Hele vilayetçe Niğdeli Hüseyin Efendi namında gayûr, müstakim, muktesit bir mühendis buldurulabilip bu sayede ahâlinin mükellefiyet-i bedeniyesiyle Isparta'ya ait “46” kilometresi bir iki senede yaptırıldıysa da Dinar'a ait 8–10 kilometresi ihâlelerin feshinden ve tekerrür-i muâmelâttan geri kaldı. Yoldan tamamen istifade temin olunamadı idi.

O sırada bizim vilayet maarif müdürlüğünden Bursa'ya nakil ile Karahisar mutasarrıflığı vekâletine gelen Azmi Bey himmetiyle ve yine Isparta'nın takip ve gayretiyle ikmâl ettirilebildi de ondan sonra tam istifade eseri görülebildi. İşte bu haller içinde mahallerince mümkün olan

¹ Şerefle hatırlanan (padişah emri),

² Karışıklıklar, fenalıklar,

³ Yeter görülen cevap,

şeyler pek zor ve az ve on senede yapılabilip asıl mühim ihtiyaçlar için İstanbuldan hayır ve vefa beklemek ümidi hayal derecesinde bulunuyordu.

10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) ilân-ı Meşrutiyet vukua geldi, her sancaktan mebuslar intihap ve irsal kılındı, meclisin küşâdına kadar Şeref Sokağı Kulübünde İttihat Terakkî şubesine devam olundu. Orada cereyân eden ve sonra görülen ahvâl mukaddimede beyân olunduğu veçhile ikinci faslı teşkil edeceğinden birinci fasıla burada nihayet verildi. (s.55)

İkinci Fası

Birinci fasılda numûneleri gösterilen mutlakiyet idâre-i ilân-ı meşrutiyetle ikiye ayrılıp halkın kendilerine ait işleri vekilleri düşünmek ve fakat yine padişah işlemek üzere her sancaktan mebuslar intihabına başlanması üzerine Isparta sancağına müntehip iki mebusun biri acizleri olduğundan 6 Teşrinisani 1324 (19 Kasım 1908)'te İstanbul'a müteveccihen hareketle vardığımızda taşra mebusları üçer-beşer toplandıkça merkezi Selanik'te olan "İttihat ve Terakkî" Cemiyetinin İstanbul şubesi Şeref Sokağı Kulübünde toplanıyor ve meclisin küşâdında nasıl hareket ve ne meslek ihtiyar ve takip edileceği görüşülüyordu.

En ziyâde Arnavutluk mebuslarının kendilerine has bir istiklâl-i millî ve Arapların hilâfet-i Arabiye ve Kürtlerin imtiyaz-ı mahsus ve Rumların Âmâl-i Yunanî ve Ermenilerin hayli zamandan beri takip ettikleri Ermenistan Padişahlığı fikir ve zihniyetlerini öne sürmek ve her biri maksad-ı muzırralarını ileri götürmek istedikleri his olununca Niğdeli Hayri, Menteşeli Halil ve Edirneli Talât Beyler gibi Türkler "İttihat ve Terakkî" Cemiyetini kuvvetlendirmek ve galebe etmek istemişlerse de cemiyet-i mezkûre programında Avrupa düvel-i mütemeddine ve müterakkîyesi usûlüne göre dini işleri hükümet idâre-i milliyesinden ayırarak Şeyhülislamı Meclis-i Hass-ı Vükelâ'dan ve taşra kadı ve müftüleriyle metropolitleri macâlis-i idâre-i mahalliyeden hârice bırakıp hükümet-i Osmaniye'yi sırf vahdet-i kavmiye-i Türkiye esasına ibtinâen¹ bir Türkiye kitle-i müttehidesi olmak üzere teşkil ve böyle idâre etmek ve halife-i İslâm sıfatını hâiz padişahı dini işlerde vazife-i hilâfeti ifâ ile beraber millî muâmelâtta yalnız bir Reiscumhur salahiyetini yapabilmek hususları (s.56) mevzubahis olup buna ittifakla 4 Kanûnuevvel 1324 (17 Aralık 1908) tarihinde Meclis-i Mebusan açıldığında mebusların ve padişahın tahlifleri icra ve şubeler küşâd olunduktan sonra evvela kavânin encümeni yapıp Kanûn-ı Esasi'nin bazı maddeleri tadil ve padişahın salahiyeti tahdit ve taklil² ve Meclis-i Ayanın dahi teşkiliyle kavânin-i muaddele tasdik edilmiş ve işe müttefikan sa'y olunmakta bulunmuş iken Anadolu mebuslarının hacısı hocası ahkâm-ı idariyye-i milliyenin vahdet-i islamiye esasına istinaden ahkâm-ı şeriye-i fıkhiyyeye tevfiği tarafını iltizam etmeleri üzerine Arnavutlar "Başkım" Araplar "Ahrar" Ermeniler "Taşnaksütyun" cemiyet ve fırkaları hesabına ve Türkler ve İstanbul halk

¹ Dayanarak,

² Azaltılmış,

ve uleması diyânet ve şeriat-ı celile-i Muhammediyenin temhid¹ ve i'tilâsı² namına her biri bir yol tutup “Sadâ-yı Millet” “Volkan” “Serbestî” gibi bir çok muhtelif gazeteler dahi çıkararak tefrika husûle geldiğinden rivâyât-ı muhtelifte içinde en kuvvetli tanınan Abdülhamit ‘avân-ı kadimesinin tertibat ve teşebbüsâtıyla 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) faciası birdenbire ortaya çıkıvermesi üzerine İstanbul’un sokaklarından seller gibi kanlar akacak ve meclis-i mebusanı dağıtacak bir ihtilâl-i askerinin baş göstermesine karşı Selanik merkezinin tertibiyle teşkil olunan Hareket Ordusu berk-i hâtıf³ gibi yetişip Ethem Paşa himmet ve tedbiriyle işi bastırmış ve Ayastefanos’ta toplanan Meclis-i Mebusan ve Ayan Heyet-i Umûmiyesince kâh İstanbul’un pek karışık ve muhtelif eşhâs-ı mütefessihadan mürekkep olmasıyla hiçbir vakit meşrutiyet-i idâreyi temin edemeyeceği noktasından merkez-i idârenin Anadolu’ya nakliyle meclisin ya Bursa veyahut Konya’da in’ikâdı ve kah şekl-i idâre ve hükümetin bil-küllüye değiştirilmesi mevzuu bahis olarak nihayette (s.57) Abdülhamit’in hal’ine ve Sultan Mehmet Reşat Han’ın cülûsuna karar verilmiş ve mucibince icâbâtı icra ve Abdülhamit de Selanik’te ikâmete sevk ve üserâ kılınmış idi.

Bu hâl, ihtilâlin 1325 (1909) senesi bütçesinin müzakere ve neticesinde her biri birer suretle saraya intisab edip hiç lüzumsuz bir takım vezâyıfle büyük büyük rütbe-i askeriyeye nail olan ve alaylı denilen bir çok ümera ve zabitânın ve paralı a’vânın İstanbul’daki askerleri itmâ’ ve iğfal ile meşrutiyeti ilân ettiren Cemiyet-i İttihat ve Terakki’nin ve bütün mektepli zabitlerin ve mebusların ref’-i vücûduna kıyam ettirdikleri ve çünkü saray damatlarının ve mesleğinden yetişmemiş zabitlik ve askerî paşalık rütbelerini hâiz adamların fabrikalarda ve müessesat-ı askeriyeye ve mülkiyedeki maaşları kesilerek meselâ Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiyesinin 500 kûsur talebesine karşı tahsis kılınan 1,5 milyon lirayı mütecâviz paranın ikisi müşir ve 10’u ferik ve 30 bu kadarı mirlivâ ve miralay ve kaymakam ve binbaşı rütbelerinde bulunan 500’ü mütecâviz adamların maaş ve tayinlerine üçte ikisi verilip asıl tahsil-i fen edecek leylî talebeye üçte biri ancak kalabilmekte ve devâir-i sâirede bir odacının yapmakta olduğu yoklama vazifesinin bir miralaya yaptırılmakta olmasından dolayı bunların kat’-ı maşâtıyla açığa çıkarılmaları ve Taşlıca Mebusu Ali Vasfî Bey nezaretiyle tensikât-ı askeriyeye başlanması sebep teşkil ettiği rivâyet olunmuştu.

¹ Yayma, düzeltme, düzenleme,

² Yükselmesi, üst rütbelere ulaşması,

³ Alıp götüren, göz kamaştıran şimşek gibi,

Her ne ise tebeddül ve teceddüt-i cülûs-ı padişahî ile mevcut fırkalardan her biri kendi makaâsıd-ı kavmiye ve örfiyelerini ileri götürmek üzere İttihat ve Terakkî Fırkasına sokulanların emellerine pek de nail olamayacaklarını hissetmeleri üzerine Arnavutluk mebuslarından İsmail Kemal ve Müfit ve Necip Draga ve Hafız İbrahim ve Molla Said ve Basra ve Beyrut ve Suriye Mebuslarından Talip ve Süleyman Bestânî ve Şefik Müeyyed ve Abdülhamid Zöhravî Bey (s.58) ve Efendilerle Rumlardan Boşo ve Kozmidi ve Ermenilerden Agop Zöhrap ve Vartekes gibileri vukuata müstenit birer tarik ve vesile-i âmâl aramak için Adana Ermeni ihtilâli ve Arnavutluk karışıklığını ve Havran ve gerek Yemen isyanları, teşettüt¹ âsârını göstermeğe başlamıştı. İki sene böyle keşmekeşler içinde emrâr-ı evkât olunurken yalnız afyon tahrîr ve öşrü kaldırılıp sâir Anadolu işleri yüzü üstü kaldığı halde ilân-ı meşrutiyette Selanik'ten evvel Manastır'da top attıran erkân-ı mühime-i Cemiyet-i İttihadiyeden Miralay Sadık Bey namındaki bir zat ilk teşebbüste şöhret alan Enver, Niyazi Beylerin bir gün evvel Abdülhamit'e sâicâne² prestijler eden İstanbullular nazarlarında velinimetlerine takdim edecek bir şöhret ve alkışlara mahzar olmaları kendinin adını olsun alelade anmağa ve andırmağa mahal bırakmadığından bu hâl hiddet ve infialini mucip olması dolayısıyla mebusanda bir Hizb-i Cedîd fırkası teşkilini iltizam etmesinden evvelce "İttihat ve Terakkî" Cemiyet ve fırkasına girenlerin çoğu fırkadan çıkıp kimi "Ahâlî" kimi "Hürriyet ve İtilaf" fırkaları ve kimi de Kürtler hesabına bir Fırka-i Müzâhere yapmağa kalkıştıkları iştiliyor, görülüyordu.

O zamanda bu Sadık Bey'in ne ayarda ve nasıl bir adam olduğunu çok iyi görüştüğüm Bursa Mebusu Tahir Bey'den sorduğumda kendisinin Melâmiyyûndan³ hiç emelsiz ve oldukça kıdemli ve hamiyetli bir asker olduğuna kani oldukları halde ahiren Moskof âmâline mütemâyil ve harîs-i câh ve tefevvuk olduğuna ıttılâ' hâsil edilmesinden cemiyetin nazarından düşmüş olduğu cevabını vermişti.

Biz de askerliğin Serdar-ı Ekrem Ömer ve onun şakirdi bizim Ispartalı Hüseyin Avni Paşalardan sonra niçün bir "Moltke" ve emsali olmuyor. Şimdi hürriyet de ilân olundu, gizli ve bilinmeyen değerli zatlar neden meydana çıkmıyor, (s.59) dediğimde bizdeki yüksek malûmatlı ve metanetli nice kimseler meydana çıkmak isterler amma bizim ve bâ-husus

¹ Parçalara ayrılma,

² Secde edercesine,

³ Melami tarikatına mensup olanlardan,

İstanbululların ekseriyetle nazar-ı itibarımız daima şarlatan ve nümayişçiler üzerlerinde iktizasından ziyâde şöhret şüyûunu temin edecek saf derûnluğa ve zâhir-perestliğe muhtass¹ bulunduğu cihetle erbâb-ı hakikat ve ciddiyet meydan ve itibar bulamıyor, çıkamıyor. İlk teşebbüs, arkadaşlarımızdan Mustafa Kemal Bey vardır ki mevcûdiyeti bi-hakkın nazar-ı itibara alınacak olursa nice Moltke'leri ve emsalini hayret ve taaccübe düşürebiliyor hâl ve iktidârdadır.

Ne çare ki mûmâileyh yeni terfi ettiği küçük rütbe ile Balkan ve sâir küçük hükümetler nezdlerinde Ateşemiliterlikle gezdiriliyor, öyle bir erkân-ı harbimiz merkez-i idâreye getirilmiyor. Kendisine layık ve muktedir olduğu vazife verilmiyor, mütalaa ve malûmatını serd etmişti. Vukûf-ı siyasi ve askerisini emsaline nispetle yüksek gördüğüm Fizan Mebusu “Cami” Bey’den dahi sorduğumda onun vukûf ve malûmatı da Tahir Bey gibi olduğunu anlayıp meclisin tatilini müteakip 15 Eylül 1327 (28 Eylül 1911) tarihinde İtalyanların Trablusgarb ultiatomunu vermeleriyle Teşrinievvelde tekrar içtimaa davet olduğumuzdan süratle toplandığımızda evvelâ kabineyi teşkil edecek Said veya Kamil Paşaların yek-diğere muarız tarafgirleri parçalanmak suretinde İttihat ve Terakkî ekseriyetinin Mecliste düçar-ı zaaf olmasından telaş edenler meydanadaki düşman tecavüz ve mutâlîbâtına bil-ittifak çare düşünecekleri yerde her biri bir yolu takiple encâm-ı kâr² meclisin feshine karar ve irade sadır olmuştu.

Yeni intihap yapılacağında namzet olacakların tayini İttihat ve Terakkî fırkasınca mevzubahis olduğu zaman fırka ser-âmirân-ı zimam-dârânından³ Maliye Nazırı Cavit Bey ayrılacak namzetlerin inceliklere aklı ermez ve yalnız ekseriyeti temin eder, koyun gibi Anadolu ahâlisinden (s.60) olmasını der-miyan eylemesine karşı Ereğli Mebusu Salim Efendi;

-Affedersiniz Anadolu lular sizin za'am ettiğiniz kadar hayvan değildiler. Onlar daima hak ve hakikat ve beka-yi meşrutiyet ve abkâm-ı şariat-i hakikiye-i islâmiyeye riayet noktasını hedef ittihaz ederek i'tilâ-yı şân saltanat-ı islâmiye ararlar. Bugün çekmekte ve içinde olduğumuz endişe ve ekdârın⁴ tesfîye⁵ yollarını hakikaten yine hakikat-i islâmiyeye tamamıyla vâkef Anadolu lular bulabilirler. Çünkü Anadolu luların sözü bir çeşit, özü diğer çeşit iki türlü emel ve maksadı

¹ Bir kimseye veya şeye mahsus olan,

² İşin sonu,

³ Bir işi idare edenlerin başları, amirleri,

⁴ Endişe, keder, kaygıların,

⁵ Şifalandırma, iyileştirme,

yoktur. Bunu idrak ve takdir edenlerimiz de pek çoktur. Sözünüü reddederim, geri almıız, Anadolu mebusları hiçbir vakit sizin idâre ve arzuvî keyfinize ittîbâ' edemezler' dediğı işitilmiş ve bunun üzerine mîr-i mûmâileyh sözünü geri aldığı mûmâileyh Salim Efendi tarafından şubede tasdik ve itiraf edilmiş idi.

Bu sebeple fırkanın timsâl-i fikir ve mesleğı demek olan mîr-i mûmâileyhin mütecellid-âne¹ bu fikir ve arzusundan cemiyet ve fırkasının payidar ve millete halâskâr olamayacağını ve buna Anadolu'lular hiçbir zaman tahammül ve sükut edemeyeceklerini yine fırkaca söylenilir. "Hürriyet ve İtilaf" fırkasının beka ve galebesini arzu edenler vardı.

Kamil Paşa kabinesine tesadüf eden Balkan Harb-i Meşûmunun sonlarındaki tebeddülâtla Edirne'nin bir kısmı kurtarıldığı ve Rumeli idâresi parça parça başka ellere geçtiğı vakit Hürriyet ve İtilaf fırkası taraftarlarının o zamanda Ayandan bulunan Damat Ferit Paşa riyasetine geçmesi ve Sait Halim Paşa'nın sadareti ve Veliahd Yusuf İzzettin Efendi'nin intiharıyla Mahmut Şevket ve Nazım Paşaların suikasta uğramaları gibi daha pek çok mümâsil amillerin teâkub ve tevâlî-i zuhûr² ve vukuundan Enver Paşanın Baş Kumandan Vekili mevkiini ihrâz ettiği zamanda ve Avrupa Harb-i Umûmisinin dahi ilânı hengâmında (s.61) Trablusgarb'ın bizden infikâkını tecviz ve belki teşvik eden Almanların müttefikleri İtalya'dan nâ-ümid olup Avusturya ile birlikte bizi dâire-i ittifaklarına almakla harb-i mezkûre iştirak ettirmeleri zât-ı şahaneyi çok karışık fikir ve mecburiyetler içinde hastalandırmış ve Anadolu'ya doğru bir seyahat ve tebdil-i hava yapacağı şayiası meydana çıkarılmış ve evvela Bursa'ya gidip badehu bizim taraflara da geleceğı rivayâtı şuyu' bulmuş idi. İstanbul muâmelâtının âtisine nazar-ı emniyet ve itimatla bakamayan Anadolu halkı Selanik'ten getirilen Abdülhamit'in çok sevdiği Almanya imparatoru delâletiyle tekrar tahta çıkabileceğinden korkmaya ve kuşkulunmaya başladıkları sırada padişahın seyahate çıkamayacağı ve Abdülhamit'in de irtihâli işitilip rivayetler, tevehhümler ber-taraf olmuş ve padişahın yerine berâ-yı teftiş ve taltif baş kumandan vekili Enver Paşa Anadolu'ya ve hattâ Isparta'ya da gelerek gezdiği yerlerde birer gece kalmak suretiyle acele geri dönmüş ve efkâr-ı umûmiye-i halkın hükümet ve harb-i hazır haklarında adem-i hoşnûdîlerini görmüş ve anlamış idiye de inşallah bu Harb-i Umûminin nihayetinde kuvvetli müttefiklerimizle maan elde edilecek büyük, büyük muzafferiyet ve menfaatlerle asırlardan

¹ Kahramanlıkla, yiğitlikle,

² Birbiri arkasına ortaya çıkma,

beri zâyi' ettiklerimiz ele girip telâfi-i mâ-fât¹ edilebileceğinden o zaman Anadolu'nun her türlü ıslâhât ve terakkîyâtı nazara alınacağı vaadini ita etmişti.

1324 (1908) senesi Temmuzunda Sultan Reşad'ın hulûl-i eccl mev'ûdiyle vefatı üzerine Vahdetin'in cülûsunda Meclis-i Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey padişah-ı nevcâhımız² eskileri gibi yalnız gazi değil hem gazi hem de a'dil-i âdil olacağını müfthirane beyân ve ilân etmesine mukâbil saray ve İstanbul ahâlisinin bi-idrak adi hayvan addettikleri taşra ve Anadolu ahâlîmizin kendilerinin (s.62) katkısız, karışksız seciyesiyle Türklüğün gayri muhavvel³ ve mütezil⁴ iman ve itikadı mucibince "Mahiyeti ispat eden asar-ı ameldir" bakalım düş, uykudan sonra görülür, diyorlar ve bu itikatla yine dualar ve temenniyatta bulunuyorlar ve teyid-i din ve tecdîd-i usûl-i adl ve âyîni intizar ediyorlardı.

Yirmi beş maddeden ibaret "Mondros" mütarekenamesini gazetelerde görüp okuyunca eyvah bu şerâitle ne hükümet-i Osmaniye-i islamiye ve ne de Rumeli ve Anadolu rub' asır bile payidar olamaz. Bizim eski Türk baba ve dedelerimizden işittiğimiz darb-ı mesellerden "kız kocayınca gayret dayıya düşer" münevverasınca⁵ çok zamandan beri ümidi kestiğimiz İstanbul ve padişah saraylarından büsbütün kat'-ı alaka ederek başımızın çaresine kendimiz bakalım kararını veriyorlardı. Bunu hisseden İstanbul, Şehzade Abdürrahim Efendiyi maiyetinde bir heyet-i muhtelita⁶ ile Anadolu'ya çıkardı, Efendi-i müşarünileyh 8 Mayıs 1335 (8 Mayıs 1919) tarihinde Isparta'ya geldiğinde yine bir muamele-i resmîye-i cemile gösterildi ama İstanbul'un İngilizler ve Mersin ve Adana'nın Fransızlar ve Trakya ve Trabzon cihetlerinin Yunanlılar taraflarından işgal olunduğu ve İzmir'e çıkan Yunanlıların yerli Rumlar ve Ermenilerle birleşerek Aydın'a doğru yürümekte oldukları haber alınınca şehir ve kurrâdan toplanan on beş bini mütecâviz halk hükümet dâiresi önünde bir "Miting" akdederek bütün dernekler, cemiyetler, mektepler namına uzun nutuklar iradından sonra son nefes ve nefere kadar müdafaa-i milliyede bulunmak üzere ahd ve misâk edildiği ve mütareke mucibince yapılacak sulhta mütareke ve musâlahayı teklif eden "Mistr Vilson" şerâitinin 12. maddesi veçhile Osmanlı İmparatorluğunun Türk aksâmına

¹ Kaybedilen bir şeye karşı başka bir şey kazanma,

² Yeni gelen padişahımız,

³ Değiştirilmemiş,

⁴ Sarsılan, sallanan,

⁵ Aydınlatma, bilgilendirmesine göre,

⁶ Türlü devlet delegelerinden oluşan heyet, kurul,

emin bir hukuk-ı hakimiyet bahşedilmek esası nazara alınmak üzere bütün düvel-i mü'telife idâre-i siyasiyelerine telgrafla protestolar keşide olduğu cihetle kısmen Antalya'yı da (s.63) işgal eden İtalyanların yavaş yavaş Isparta ve Eğirdir'e ve belki Konya'ya kadar gelecekleri tahkik ve istihbar kılınmasıyla Aydın ve Nazilli cihetlerinde teşekkül eden "Redd-i İlhak" cemiyetine iltihak etmek için Belediye Reisi Mehmet Nadir Efendinin taht-ı riyasetinde toplanan sırf millî bir komisyonda derhal dört-beş bin liralık muâlece¹ ve levazım tedarikiyle komisyon azâsından Bezirgânzâde Hafız İbrahim Efendi ve raiyetle Denizli'ye gönderilmiş ve bir taraftan da şimdi Isparta mebusu bulunan Tahir Paşazâde Hafız İbrahim Bey marifetiyle yerliden silahlı efrat kayıt ve tahrîrine ibtidâr² olunmuş idi.

O sırada Isparta ve havalisinin muhafaza-i asayiş zımında kumandan Hüsnü Bey idâresinde dört bölük asker gelip mevcut jandarma ve şube-i askeriye efrâdıyla maan temin-i asayiş kabil olacağı anlaşılarak muvakkat gönüllü kayıt ve tahrîrinden sarf-ı nazar edilmesi Bâbü'lî ve vilayetten mutasarrıflığa ekîden³ emir olunması üzerine muvakkaten sarf-ı nazar olunmuş idiyse de Nazilli'de in'ikâd edecek millî kongreye yine Isparta İttihat ve Terakkî Cemiyeti Şubesinin Reisi olan ve eylevm Isparta mebusu bulunan Müftü-i Sâbık Hacı Hüsnü Efendi ve kazalardan birer zat gönderilip kongre kararı veçhile merkezde ve kazalarda birer cemiyet-i milliye şu'abâtı teşkil edilmek üzere ulemadan Senirkent'li Hacı Emin Efendi, mûmâileyh Hafız İbrahim Beyle birlikte çıkıp Uluborlu kazasından teşkilata başlattırılmış ve buna İstanbul emrine istinaden mümanaat etmek isteyen hükümet ve adliye memurları bazı esbâb-ı maniaya teşebbüs etmişlerse de kâr-ger⁴ tesir ve gaye-i muvaffakiyet husûl-pezir⁵ olmayacağını anlamalarıyla bu meyanda Konya'nın Beyşehir merkezinde teşekkül eden cemiyet ve efrâd-ı müsellehasının dahi Konya'yı işgale vardıklarında yalnız Bozkır kazasından gelen bir kuvve-i muhâlife ile (s.64) çarpıştıkları cihetle beyhude elli-yüz Müslüman'ın telef ve ziyâından başka bir şey hâsıl olamadığından nâşi Kuvvâ-yı Milliye valiyi ve sâireyi kaldırıp mebus-ı esbak Hâdimi Mehmet Vehbi Efendiyi Milli Vali vekili tayin ve diğer memuriyetleri de buna göre tertip ve temin eylemişler ve İstanbul

¹ İlaç yapma, ilaç kullanma,

² Süratle başlanmış,

³ Muhakkak, sarih ve kati olarak,

⁴ İş yapan, tesirli, nüfuzlu,

⁵ Hâsıl olmuş, husul bulmuş,

muhâberâtını nev’i mâ kat’ etmişler idi. Bütün mülhakât-ı vilayet-i dâhili ve milli muamele ve muhabereyi serbest yürütmeye başlayıp Isparta’ca dahi mülkî ve askerî ve beledî ve dernekler mensuplarından muhtelit bir heyet-i temsiliye yapılarak mûmâileyh Hafız İbrahim Bey’in Reis intihabıyla kâffe-i muhâberât ve muâmelât-ı resmîyenin “Demirci Mehmet Efe” ile cereyânı resm-i kanûnî şekline girmişti.

Nazilli Heyet-i Merkeziye-i Milliyesi’nde Isparta namına ihtiyat zabitanından Süleyman Turgut murahhas ve azâ gönderilip askerî ve mülkî her nevi mükellefiyet ve vâridât ve mesarifât bu Heyet-i Temsiliye-i Milliyeye tabi tutulduğundan İstanbul’un hiçbir güne muhabere ve alakası kalmamıştı. 4 Eylül 1335 (4 Eylül 1919) tarihinde Başkumandan vekili Enver Paşa’nın esnâ-yı harpteki yolsuz harekâtına muarız bulunanlardan Tahir ve Câmî Beyler’in dedikleri Mustafa Kemal Paşa vehem-i efkârî zevât ve ümera-yı askeriyeden “Anadolu ve Rumeli Vatanperverleri ictimayıyla Sivas’ta akt olunan kongrede on maddelik mukarrerât-ı esasiye kabul ve tasdik olunup bunun üzerine ahd ve misâk yapıldığından bu mukarrerâta göre Anadolu’nun her vilayet ve kazası kâffe-i mülhakâtıyla birlikte “Anadolu ve Rumeli” Müdafaa-i Hukuk ve Milliyet Cemiyetinin azâsı olmuş oldukları cihetle Cemiyet-i Mübeccele-i mezkûre erkânı bu kuvvetine istinâden müstakil bir hükümet teşkili zımında topluca Ankara’ya gelmiş ve reis-i cemiyet-i müşarünileyh Mustafa Kemal Paşa Hazretleri teşkil edilecek hükümetin meşruiyetine dâir bütün müftülerden fetvâ-i şerif isteyip Isparta Sancağı (s.65) merkez ve kazaları müftüleri taraflarından derhal fetevâ-yı şerife yazılmış ve gönderilmiş badehu her kazadan birer mebus olmak üzere istenilen vekalet-i âmmeye merkezden Belediye Reisi Mehmet Nadir ve Müftü-i Esbak Hacı Hüsnü ve Heyet-i Temsiliye Reisi Hafız İbrahim Beyler’le Yalvaç ve Uluborlu kazalarından Remzi ve Hacı Tahir Efendiler intihap olunup Ankara’ya gönderilmek için hazır ve âmâde edilmişlerdi.

Cemiyet-i Mübeccelenin temin ve tekemmül etmesi için derece-i kâfiyede kuvvâ-yı müsellaha-i muntazama ve esliha bulunmadığından Demirci Efe ve emsali kuvvâ-yı müteferrika-i gayri muntazamanın vücudundan istifade zaruri görülmesiyle çaresiz onlara mûmâşât olunuyor ve şekl-i resmîyeden hârice bırakılmıyordu. Jandarma kumandanı idâresinde şube-i askeriye nezaretiyle Isparta hesabına mukayyet ve müstahdem çetelerle hâricî taarruz Yunan ve tecavüz-i İtalyan’dan memleketin emin ve asayiş muhafaza olunabilmekte ve Antalya’daki İtalya kuvvâ-yı hululiyesinden bir küçük müfreze ile berâ-yı muâvenet geldiklerini söyleyen bir küçük zabıta kendilerine ihtiyaç olmadığı suret-i

mahsusada mutasarrıf-ı liva Ankaralı Talat Bey'in konağını leylen akt olunan bir meclis-i hususi-i milliye ve umûmide karar ve cevap verilip zabıt-i mûmâileyh hiç olmazsa haste-gâni¹ tedavi için insaniyet namına Isparta'da bir şube-i sıhhiye açmalarına müsaade olunmasını beyân ve teklif ettiği halde buna da lüzum ve ihtiyaç olmadığı cevabı verilmekte idiye de memleket yine endişe-i derûndan büsbütün hâli bulunamıyordu.

Beyşehir kazası Heyet-i Milliyesinin tertibatıyla Hıristiyan sekeneden hâli ve sırf İslâm ahaliyi hâvî civarındaki Şarkikaraağaç kazasına gelen birkaç yüz efrâd-ı milliye kaza-i mezkûr idâre-i mülkiye ve adliye ve sâiresini ellerine almak ve aynı muamele ile Yalvaç kazasını dahi taht-ı emir ve iradelerine sokmak teşebbüsâtını bitirdikten sonra Karaağaç kazasının (s.66) Afşar nahiyesine gelerek o zamanda orada bulunan Isparta kuvvâ-yı milliye ve Heyet-i Temsiliyesi reisi Hafız İbrahim Beyle birleşip 22 Eylül 1335 (22 Eylül 1919) tarihinde leylen Eğirdir kazası merkezini işgal etmeleriyle bazı tahkîkât-ı resmiye için muharrir-i aciz orada bulunuyordum. Ahali kuvve-i vârideyi maalmemnuniye kabul ve inkiyâtle tulû-ı şemsi müteakip devâir-i resmiyeyi milli bayraklarla donatmışlar ve biraz efrat bırakıp Isparta'ya teveccüh ve hareket etmişlerdi.

Eğirdir'in milliyet-perver ser-âmedâmı² benim bulunduğum belediye dâiresine gelerek ba'd-ezîn³ İstanbul'a müracaat ve ihtiyaç lüzum ve ümidi kamilen ber-taraf olmuş olduğundan Damat Ferit Paşa kabinesi mâ-bih-il-istinadını⁴ asla tanımayacaklarını havi kırk-elli imzalı bir telgraf yazdırdılar ve keşide ettiler. Isparta'da dahi kuvve-i vârideyi hüsn-i kabul ve istikbal ile bakiye-i efrâdın Burdur'a müteveccihen hareket ettikleri ve Burdur'ca mukaddema bazı gûne tefrika ve muhâlefet eseri vaki olmuş ise de derhal onun da ber-tarâf edildiği işitildi. Bu havalinin her tarafında ekseriyetle kuvvâ-yı milliye hükümet-i resmiyesi teşekkül ile icrâ-yı faaliyete başlanmış ve İstanbul'dan bil-külliyeye kat'ı alaka ve muhabere edilmiş oldu.

Demirci Mehmet Efe'nin bittabi bu havalı millî kumandanlığı Ankara'ca ilân olunmuş olmasıyla her muamele Efe vasıtasıyla merkez idâre-i milliyyeye münhasır kalıp müstahdem çetelerin bazı gûne yolsuzluklarından ve Heyet-i Temsiliye'nin kifâyetsizliğinden şikâyet

¹ Hastaların, rahatsızların,

² Başta bulunanları, ileri gelenleri,

³ Bundan sonra, bundan böyle,

⁴ Dayanağına sebep olan,

vukuundan dolayı 5 Kânunuevvel 1335 (5 Aralık 1919) tarihinde maiyetindeki 130 kadar süvari ve piyade-i müsellaah “Kızan”la mûmâileyh Demirci Efe Isparta’ya geldi. Bir hükümdar-ı kaviy’ül-iktidâr gibi istikbâl ve misafireten dâire-i askeriyeye isâl olundu. Efe’nin de darıldığı adamları hemen astığı mütevâtiren şayi’ olmasıyla (s.67) küçük büyük her memur ve hele Hıristiyan ahali ve zulüm-kâr olanlar titriyorlardı kendisinin okuyup yazması, muamelât-ı resmîyeye vukûfu yok ise de beraberinde gelen Aydın eşrafından dür-endiş zevât idâresiyle Isparta’da bir şey yapmayıp Heyet-i Temsiliye’yi tevsî’ ve ta’dil ve cepheye gönderilecek efrat ve malzemeyi tertip ile beraberinde getirdiği “kızan”ların yarısını Isparta’da bırakarak diğer yarısıyla 7 Kanûnuevvelde (7 Aralık) Burdur’a gitti. Orasını da tamamen intizam dâiresine soktu. Isparta’dan gidecek efrat ve malzeme tertibi veçhile hemen cepheye gönderildi. Ankara merkez Hükümet-i Milliyesi de teşkilatını vücuda getirdi. Çünkü Sivas Kongresinde kararlaştırılan ahd ve misâkın üçüncü maddesinde “Aydın” “Manisa” “Balıkesir” cihetlerindeki mücahidîn-i milliyenin cemiyet ve heyetleri birleşerek kitle-i vâhide şeklinde müttehiden müdafaa ve mukavemet-i musarrah¹ idi.

Efe’nin kitabet-i hususiyesine ve bilâhare Dinar Heyet-i idâre-i milliyesine Isparta’dan memur ve murahhas olan Süleyman Turgut ve Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Karahisar’a gelip de etraftan davet ettiği erbâb-ı istişâre meyanında bulunarak Paşa-yı müşarünileyh “Hamid İli” havalisinin oldukça muntazam kaç kişi çıkarabileceğini mevki’i bahse koyduğunda Burdur’la maan 12000 adam verilebileceğini ve ziraat ve sanayi ve idâre-i memleket için geride kalacak nüfus hem mevcûdiyet-i memleketi muhafaza ve idâme ve hem de 12000 kuvve-i müsellehayı infak ve idâre edeceğini söylemesi üzerine Paşa-yı müşarünileyh “Bu iş hiçbir suretle hesab-ı ferah ve nümâyîş tarzında telakki olunmamalıdır. Devlet-i Osmaniye ile Düvel-i Mü’telife arasında münakit 30 Teşrinievvel 1334 (30 Ekim 1918) tarihli mütareke-namenin gösterdiği hudut dâhilinde (s.68) ne kadar memleketimiz varsa cümlesinin tecavüzden salim ve mahfuz kalmasına dinen ve vicdanen ahd ve misâk ettik. Behemehâl bunu tamamen elimize alacağız. Düşman elinden kurtaracağız yahut tek nefer kalıncaya kadar uğraşacağız, benim azmim budur. Hepinizden şaşmaz ve eksilmez derecede teminat-ı kaviyye isterim” dediğini ânif-ül-isim² Isparta murahhasımız Süleyman Turgut söylemişti.

¹ Açık söylenmiş, belirtilmiş, apaçık,

² Yukarıda adı geçen,

Lehülhamd husûl-i maksat ve ümmîd-i kavî âsârı taraf taraf görülmeye başlayıp da Ankara'da 23 Nisan 1336 (23 Nisan 1920) tarihinde Birinci Büyük Millet Meclisi açılınca riyasetine müşarünileyh Mustafa Kemal Paşa Hazretleri intihap ve devâir-i idâre-i sâire vekaletleri küşâd ve Harbiye Nezareti makamında Müdafaa-i Milliye Vekaleti dahi teşkil ve Paşa-yı müşarünileyh Başkumandan tayin edildiğinde müteferrik ve gayri fennî çeteler kumandanlıkları yeniden teşkil olunan bu müdafaa-i milliye vekaletine rabt olunarak çetelik tamamen ilgâ ve kuvve-i cünûdiye-i muntazama ez-sernev ihayâ olundu.

Suret-i devam ve tekevvünü herkesin malum ve meşhudu olduğu veçhile bi-inayetullah-i teâlâ gaye-i maksad-ı muzafferiyet görüldüğünde Başkumandanın gazilik hakkı tasdik ve "Mudanya" mütarekesi akt olunduğunu müteakip İstanbul'da padişah olan Vahdettin nimetiyle perverde olduğu millet-i masumeye hasmane yapmakta olduğu muamele-i hunharâne ve nankörâneyi ileri götüremeyeceğini anlayarak ecnebi himayeti zilletini kabul ve ihtiyar ve aynı zamanda firar eylediğinde 1 Teşrinisani 1338 (1 Kasım 1922) tarihinde padişahlığın ilgasına ve Sultan Aziz oğullarından Abdülmecid'in yalnız halifeliğine Büyük Millet Meclisince karar verilmiş ve 21 Teşrinisani (21 Kasım) tarihinde ilân olunmuş idi.

Bunun üzerine umûr-ı idâre-i devlet ve milletın halifeden ahz ve nez'i muvâfık-ı şer' olup olmadığı bahsinde çoğu İstanbullulardan olmak üzere meclisçe ikinci bir gurup peydâ olmasıyla uzun uzadı (s.69) münakaşât ve aylarca müzakerâttan sonra 29 Teşrinievvel 1339 (29 Ekim 1923) tarihinde Kanûn-ı Esasî Encümeninden meclise tevdi' ve tadil olunan Teşkilat-ı Esasiye kanûn-ı muaddilenin birinci maddesi:

"Hakimiyet bilâ-kayd-ı şart milletindir, idâre usûlü halkın mukadderatını bizzat ve bilful idâre etmesi esasına müstenittir. Türkiye devletinin şekl-i hükümeti cumhuriyettir"

İkinci maddesi "Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır, resmî lisanı Türkçe'dir."

Dördüncü maddesi "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idâre olunur, Meclis Hükümetin inkisâm ettiği şubât idâreyi icra vekilleri vasıtasıyla idâre eder"

Onuncu maddesi "Türkiye Reiscumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmiyesi tarafından ve kendi azâsı meyanından bir

intihap devresi için intihap olunur. Vazife-i riyaset yeni Reisicumhur intihabına kadar devam eder, tekrar intihap olunmak caizdir.”

On birinci maddesi de Türkiye Reisicumhuru devletin reisidir, bu sıfatla lüzum gördükçe meclise ve heyet-i vekileye riyaset eder.”

On ikinci maddesi “Başvekil reisicumhur tarafından ve meclis azâsı meyanından intihap olunur. Diğer vekiller baş vekil tarafından yine meclis azâsı arasından intihap olunduktan sonra Heyet-i Umûmiyesi Reisicumhur tarafından meclisin tasvibine arz olunur” ibare ve münderecatını muhtevi olduğundan bu maddelere göre hilâfetin dahi ref ve insilâhıyla¹ Cumhuriyet ilân ve Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Reisicumhur ve müşarünileyhin şerik-i mesai ve harp ve sulhta himmet ve muvaffakiyetlerinin vasıta-i tecellisi olanlardan “Malatya” mebusu İsmet Paşa Hazretleri Başvekil ve Hariciye Vekili, Müşir Fevzi Paşa Erkân-ı Harp Reisi ve Karasi mebusu Kazım Paşa Müdafaa-i Milliye ve sâir mebuslardan malum-ül-esami zevât şeriye ve dâhiliye (s.70) ve maliye ve adliye ve maarif ve muâvenet-i içtimaiye ve sıhhiye ve imar ve iktisat vekâletlerine intihap ve tasdik olunup hem padişahlık ve hem de hilâfet büsbütün lağv ve iskat edilmiş oldu.

Yine eski ananât ve hurâfe-perestâne hâlât-ı zihniyetiyle sath-ı beyn, bazı zümre-i avam bu halde ikame-i salat-ı cuma halifesiz nasıl caiz olacağını der-miyânla her şehir ve kasabada biraz güft ü gü² hâsıl olmasıyla bunlara karşı hakikat Bünyan taraflarından ikame-i salat-ı cuma ve ıyân ve kıraat-i hutbe şerâit-i esasiyesinde icmâ-i ümmet ve ittihad-ı cumhuriyet ma-bih-il-istinat olup padişahların halifelerin izin ve icazeti ârâ-yı cumhuriye-i milletle kendilerine verilen bir vekalet kabilinden olduğundan müvekkillerin vekillere verdikleri vekaleti şerâiti umûmiyesiyle idâreden aciz ve meş’emet³ olduklarında o vekaletin istirdadıyla⁴ asılların bil-fiil ifâ-yı vazife etmek salahiyetini hâiz bulunmaları nokta-i nazarından cumhuriyet-i millet maddî, manevî hakk-ı şer’i ve tabîsini bizzat, ya bilfiil istihsal ve vazifesini de aynı suretle ifâ ve ikmâl edebileceği karar-ı meşrû⁵ ve makûlü serd ve ityân⁵ edilerek bilâ-tereddüt kabul ve memnuniyet-i umûmiye dâiresinde işe devam olunmuş ve fakat dûçâr-ı sükût olan hanedan-ı padişahi efrâdının ülkede

¹ Soyulmasıyla, sıyrılıp çıkmasıyla, sona ermesiyle,

² Dedikodu,

³ Uğursuz,

⁴ Geri alınmasıyla,

⁵ Getirme, söyleme, ispat,

mevcûdiyeti iade-i meshûtiyet¹-i emniyesiyle bilhassa İstanbul'da emniyet ve asayiş-i umûmiyeyi sekte-dâr etmekten hâlî olamayacağı tabii olmasından dolayı hükümet-i sâkıtanın “essâkita-i lâye'ud²” kaide-i şeri'yesine ve iki kuvve-i müttehâdenin içtimânda hakk olanın ibkâ ve idâmesi için gayri muhakkın imhası usûl-i mahsusa ve mer'iyyesine³ tevfikân ülkenin o mevcûdiyetden daha emin ve salim bir hâle getirilmesi maksat-ı muhakk ve meşrûiyle efrâd-ı mevcûde-i merkûmenin Türkiye Cumhuriyeti hududu haricine çıkarılmaları karar-ı zaruri ve tabiisi verilmiş ve icabı icra olunmuş idi. (s.71)

Bu hükümet-i müstebide-i sâkita hükümlerinin islâfi zamanlarında da takip ettikleri istibdât ve tahakküme karşı hürriyet-i meşrû'a-i milleti temenni ve takip eyleyen ilk müteşebbislerden Ziya Paşa merhûmun tam altmış sene evvel yazdığı veraset-i saltanat mektuplarından ikincisinde merhûm-ı müşarünileyh musalih-i enâma⁴ taalluk eden kâffe-i umûrda şer'i şerifin fetevâ-yı rızası menfaat-ı umûmiyeyi tazammun eden cihetten asla ayrılmaz. Şer'i şerif hiçbir te'vil ve vesile ile bu esası bırakmaz. Hazret-i Resul-i Ekrem efendimiz kendilerinden sonra için tayin-i hilâfet buyurmadığı gibi çâr-yâr-ı güzîn⁵ dahi ehl-i hall ve akt-ı icmâ' ve intihabıyla ihtiyar olundular ve Emeviye ve Abbasiye misillü bütün düvel-i islamiye-i sâbıkanın hiç biri davâ-yı verasette bulunmadılar, diyor. Şehbenderzâde'nin yeni yazdığı *Tarih-i İslâm*'da dahi hükümet, zaman-ı saadet-i peygamberîde meşrûta olup nezd-i nebevîde bir köle ile bir zengin hukuk ve vezâif-i umûmiyece hiç farkı olmaksızın herkes hürriyet ve müsâvata mahzar ve umûr-ı idâre, halkın mebusları olan heyet-i müşavereye muhavvel⁶ idi. Tahakküm ve istibdâdı sonradan Emeviler çıkardı.

Hakayık-ı içtimaiye-i İslâmiye ile hikmet-i tarihiyyeye vâkıf olmayan ve ulemâlik taslayan bazı Emevi bakıyyesi meşrûtiyet-i ecânibden istiare edilmiş bir şey zannederek umûr-ı idâre-i islâmı din namına bu hâle getirdi” izahat-ı müdellelesini⁷ veriyor. Bu cihetle mademki icmâ-ı hâzıra-i ümmet kendilerini ıskât ve ülkeden ihraç

¹ Beğenilmemesi,

² İade olunmaz,

³ Yürürlükte olmasına,

⁴ Barış yapanlar arasında,

⁵ Dört halife,

⁶ Değiştirilmiş,

⁷ Delil ile ispat olunmuş,

etmiştir, mademki bunlar umûr-ı siyasiyeden bî-behre¹ olarak her hareketleri umûr-ı diniye ve dünyeviye-i milleti ihlâl edip huzûzât-ı nefsâniyyelerini² tab'iyetle mülk ve milleti tahrip ve kendi yaşamalarını (s.72) temin ve takip etmekten başka düşünceleri olmadığı halde ülkede bulunmaları da mülk ve millet hakkında muzır görüldüğü fiilen sabit olmuştur. Bu halde kendilerinin idâre-i sâkita-i mebsûtası³ tarihe karışarak bi-inayetullah-i teâlâ Cumhuriyet-i celile-i mübeccellemiz hamd olsun arzu-yı millet veçhile ifâ-yı vazifeye devam etmeye başladığına ve bu hareket ve mevcûdiyet-i milliyemizde bütün dünya hükümetlerince karîn-i tasvîp ve tasdik ve hattâ İranlılarla Yunanlılarca dahi kendileri için numûne-i tatbik olduğuna ve ittikâen⁴ beyân olunan ikinci madde-i muaddele mucibince devlet-i cumhuriyemizin dini olan din-i İslâm ahkâmı kelâmiyyûnun beyânlarına göre beşeriyet için "İtikadiye" "ameliye" "ahlâkiye" olmak üzere üç esastan ibaret olup "itikadiye" iman ve itikada "ameliye" idarî, içtimaî, medenî, kazâî, siyasî hususâta, "ahlâkiye" de vicdaniyata ve bir takım âdap ve mehâsine müteallik bulunduğuna binaen hükümetimiz "itikadiye"yi Diyânet Riyâset-i Celilesine, ameliye ve ahlakıyeyi devâir-i teşekküle-i sâireye tevdi' etmek ve etmiş olmak suretiyle ifâ ve ikmâl ediyor olduğundan fasl-ı sâni hadisatı dahi burada hitam bulup mukayesât ve muvâzenât-ı lâzimeyi havî olacak üçüncü fasıl ber-vechi âtî yazmağa hâme-rân⁵-ı ibtidâr oldum. (s.73)

¹ Nasipsiz, mahrum,

² Nefse hoş gelen şeylerini,

³ Uzun uzadıya anlatımı, yayılımı, açılımı,

⁴ Sakınarak, çekinerek,

⁵ Kalem yürüten, yazan,

Üçüncü Fası

Bu faslı teşkil edecek mukayesât ve muvazenâtı nispetleriyle göstermiş olmak için yukarıdaki fasıllarla mukaddimede yazdığım fikir ve numûnelere ircâ'-ı nazar etmekten büsbütün vâreste kalmadığım yani rabîta-i fikir ve mütalaayı kesemediğim cihetle yine o bahislerden başlıyorum. Mukaddimede demiştim ki yarım asır evvel 1289 (1873) senesinde kaleme ilk girdiğimde gördüğüm halk ve hükümet ayrılığı behemehâl mekteplerin usûl-i cedîdeye göre ıslah ve tevfiiriyle¹ halkın tevsî'i vukûf² ve ıtlâ'³ sayesinde kaldırabilmek mümkündür. Bunun için hükümetin maarif-perver, bu noktayı iyi anlar valilerine, mutasarrıflarına, kaymakamlarına, müdürlerine tesadüf ettikçe bizim ser-âmedân-ı halka teveccüh eden vazife-i mahalliyyeyi ifâ etmeleri hakkında gücümün yettiği derecedeki hidemât ve mesaiye üşenmemiş ve metâibinden³ bıkmamış, usanmamış, korkmamış, utanmamışım.

Hattâ 1292 (1876) tarihinde merkezde yapılan dört sınıflı dört muallim idâresine mevrû' huruf mektebinin ve buna göre şehrin münasip mahallerinde vücuda getirilen ikişer, üçer sınıflı birkaç mektebin maaş ve masrafları için maarif nezareti bütçesinde tahsisat ve başka karşılık bulunmadığından bizzarûre erbâb-ı servet ve hamiyetten iâne suretinde belediyece toplattırılmasına maarif komisyonunda karar verilen mektep parasını kaldırmak arzusuyla cehele takımının komisyon aleyhinde dermiyan ettikleri şikâyatı avam-pesendlik fikrinde icra-i memuriyet etmek ve nâsa hoş görünmek hilkat ve meşrebinde bulunan bir mutasarrıf ve bazı meclis azâları nazar-ı iltizama alacaklarından şüphe ve emâre aldığımda 1294 (1878) senesinde Konya'da vali olan Akif Paşa merhûma müracaatla teşrih-i makâsîd ve tavzih-i sevâbık edip müşarünileyhin himmet-i hakâyık-ı âtîleriyle (s.74) mutasarrıflığa tebliğat-ı müessire icrasına muvaffakiyet hâsıl olmuş ve bu tebliğat sayesinde sancak dâhilindeki mekâtib-i cedîdenin çoğalmasına ve bir de medreselere girecek talebenin Rüştiye şehadetnamesini hamil olmayanları müderrislerin evlat ve ahfadından olsalar bile katıyen medreseye kabul olunmamasına karar verilerek bu da kanûn gibi kabul ve tasdik ettirilmiş idi.

¹ Arttırılması, çoğaltılmasıyla,

² Anlayışının, bilgisinin artırılması,

³ Meşakkatler, yorgunluklardan,

İşte bu teşebbüsler semerâtıyla seneden seneye sancak nevrêsîde-gânının¹ ve hattâ çırak ve esnaf ve mekteplerinde malûmat ve kıraat-ı iptidaiyi öğrenen yaşlıların yüzde otuz kırk nispetinde okur, yazarları meydana geldiği gibi mekâtib-i aliyeye heves ve dehâlet edenlerden Harb-i Umumî ve millî esnasında iki yüzü mütecâviz Ispartalı ihtiyat zabıt ve ümerası isbât-ı vücut ve muvaffakiyet etmişlerdir. Eğerçi bu teşebbüs ve mesai-i memlekette rüştiye mektebinin tesis olunduğu zamanda iltizam ve takip olunsaydı, şimdiye kadar daha çok yüksek âsâr ve semere gösterirdi.

Hazreti Peygambere ilk vahy-i ilahi okumak, yazmak için olduğu halde kendisinin varisi olmak iddiasında bulunan eski ulema zümresi din namına bu ilk emir ve hitabı ümmete talim ve eserini görmeye ve göstermeye sa'y ile milleti ikaz eyleyecekleri yerde kendilerinin bin müşkilâtle öğrendiklerini kendi evlat ve efrâd-ı ailesinden bile kıskanarak bizim bildiğimizi halk bilmesin bilmediklerini daima bizden sual etsin, biz ne dersek onu işlesin, halkın ağniyâsı² iradımız, fukarası ırgadımız olsun vaktimizi hoş geçirelim, dediler. Vâcibât-ı mühimmelerine hurâfât-ı İsrailiye'yi fariza-i diniye şeklinde avamın fikrine yerleştirdiler, takdir ettiler. Kendileri de bunları erkân-ı esasiye-i diniyeden sandılar. Çünkü zamanlarında matbuat taammüm etmemiş, mütenevvi kitaplar her tarafa dağılmamış ve görülmemiş ve gördükleri kitaphanelerde, ellerde bulunan beş-on nevi yazma kitaplardan ve şunun bunun yazdıklarından ibaret bulunmuş idi. (s.75) Mağdur idiler, hâlbuki Kur'ân-ı Kerim borç, alacak işlerini yazınız, kâtib-i adile yazdırınız. Hazreti Peygamber beşikten mezara, ülkenizden Çin'e kadar ilim talebi ardında koşunuz.

Ulemanın neşr-i hak ve ilim için yazdığı kitapların mürekkebi şehitler kanından efdâldir. Bir kelime-i ilim, yüz dua ve niyazdan, ebnâ-yı cinsine bir kelime-i ilim talimi, bir senelik nafile namazdan hayırlıdır, diyordu. Bunu bilmiyorlardı yahut biliyorlarsa bile amel etmiyorlardı. Daima istibdat ve tahakküm yoluna gidiyorlardı. Bununla beraber yine son teşebbüs ve intibah-ı mahdûdun vücuda getirdiği mekâtibden mezun medrese ve müderrisleri, kaza müftüleri, halkın vukûfluları İstanbul imparatorluğunun murahhasları tarafından kabul ve tasdik edilen "Sevr" muahedesini gazetelerde okuyunca vah vah bunca döktüğümüz kanlar ve sarf ve ibzâl ettiğimiz servet ve sâmânlar³ bize bunu mu gösterecekti, bu

¹ Yeni yetişmişlerin, gençlerin,

² Zenginleri,

³ Servetler, zenginlikler,

muahedeye göre Trakya'nın umumunu muhtevi Yunanistan'dan Çatalca hattıyla Avrupa-yı Osmânî tefrik olunuyor. Boğazlar İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika, Japonya, Rusya, Romanya, Yunan, Bulgar murahhaslarından mürekkep bir idâre-i beynelmilele veriliyor. Akdeniz, Karadeniz sevahili bu idâreye tevdi ediliyor. Irak, Arabistan, Suriye, Mısır, Hicaz müstakil olup elden çıkıyor. Kudüs, Filistin de bir idâre-i beynelmilele merbût yeni bir hükümet-i İsrailiye, vilâyât-ı şarkıyyede müstakil bir Ermenistan yapılıyor.

Adalar şimdiden ve İzmir'le bazı mülhakâtı beş sene sonra Yunanistan'a bırakılıyor. Kıbrıs İngiltere'ye, Marakeş, Tunus, Fransa'ya Trablus İtalya'ya katiyen rabt kılınıyor. Donanmamız, eslihamız, askerimiz, olmayıp yalnız 15000 nefer takviye kıtaatı bulunarak bunun da zabitanından yüzde onbeşi ecnebi olmak ve idâre-i Osmaniye tahtında kalacak yerlerde dahi daima bir murakabe-i ecnebiye bulunmak karalaşıyor, bu hallerle mevcûdiyet-i Osmaniye ve Türkiye kalmıyor. Bunu kabul ve imza eden hükümetin (s.76) mevcûdiyeti kalıyor mu ki merkezîyet ve merbûtiyeti sahih olabilsin.

Böyle lafzî murad-ı hükümetten büsbütün kat'ı alaka ile kendimizi kendimiz kurtarmak çaresine bakalım” dediler, müdafaa-i millîye kuvvet ve teşebbüsâtına ehemmiyet ve yeni teşekkül edecek hükümetin meşruiyetine derhal fetva verdiler. Lehülhamd bu babtaki hareket-ı millîyenin şimdiye kadar tevarih-i ümemde pek az görülen, belki ilk defa yazılacak olan muzafferiyet ve galibiyet-i icaz-nümâ¹ üzerine “Lozan” da müctemi' düvel-i mümziye² taraflarından kabul ve tasdik edilen “Türkiye Devlet-i Cumhuriye” sinin istiklâl-i tâmıyla fevkalade kuvvet ve istidat-ı millî ve askeriyi hâiz ve bütün Asya hükümât-ı islamiyesince asrî teşebbüsât-ı medeniyenin reis-i tabiisi olmak kudret ve haysiyetle mütehayyiz ve mütemâyiz görülmesinden dolayı “Mondros” mütarekenamesinin çizdiği hudut-ı tabiîye dâhilindeki Anadolu'muz ve İstanbul ve Edirne ve vilâyât-ı sâire-i Türkiye'ye müstakilen sahip ve hakim olmak ve buraları mümkün olduğu kadar anasır-ı muzır-ra-i gayri müslime ve sâireden de vareste kılmak suretiyle sırf Türk ve İslâm ekseriyet-i kâhiresinden müteşekkil sekeneye nispeten halk hükümeti namıyla tesis eylemiş olan devlet-i cumhuriye-i mübeccelemiz merkez ve nezdinde kendi halkımızdan müntehab Büyük Millet Meclisimizin Halk Fırkası riyasetini dahi fahriyen kabul ve deruhte eden Reiscumhur Gazi-

¹ Bir mucizeyi andırarak kadar eser ve ustalık gösteren,

² İmza eden, imza sahibi,

yi müncîmiz¹ ve halaskârımız Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine bazı erbâb-ı siyaset tavrında görünenlerin diğer fırkalar teşkili lüzumundan bahisle bî-taraf olmalarını söylediklerinde, müşarünileyh “Ben bî-taraf değilim, olamam ancak bir tarafım, o da evvel ve ahir hedef-i istinad ve umde ittihaz ettiğimiz halk fikir ve fırkasından ve bu fırkanın aslı da dünyada kâffe-i ikdâm ve hey’ât-i içtimaiyenin pek hürmetle tanıdığı hak ve adil ve hürriyet ve müsâvât ve mâsûniyet ve mesûdiyet-i beşeriyeden ibarettir. (s.77) Bu hakkın taaddüt² ve tenevvü’ü³ olamaz ki vahdet-i hak ve hakikat nokta-i nazarından başka bir taraf bulunmak mümkün olsun. Bu cihetle “bir takım” buyurdukları malum olmasıyla bu umdeye tevfiikan halkı temsil eyleyen hükümet-i cumhuriye-i mübeccelemiz biri biriyle mütesânit harekât-ı âdilâneyi vücuda getirecek teşebbüsât, idâre-i dâhiliyeyi her işin başı olan bilmek ve bilindiğine göre işlemek esasından başlayarak mukaddimede düşündüğümü arz ettiğim veçhile iptidâ;

1-Mekteplerimizi ihtiyâcât-ı zamaniye ve müstakbeleğe göre tanzim ve teksîr etmek için ülkenin maarif işini nazara aldı. İdare-i sâkîta-i imparatorî zamanında bazı vilâyât ve elviye ve kazalar merkezlerinde yapılabilen îdâdî ve rüşdî mektepleri mesarifi için vâridattan hisse-i maarif ahzı kararlaştırıldığı vakit havf-ı âliye müesseseleri ve bütün darülfünûnlar payitahta hasır edilip bunlara kabul edilecek meccâni talebe tamamen İstanbullulardan alınmak suretiyle taşra için imkân ve müsaade bırakılmadığı gibi ücretli girmeye de ekserisi fakir ve nakit müstaid⁴ vilâyât talebesi velilerinin kudretleri yetmediği ve İstanbul mezunları dahi vilâyâta giderek köylü ve halk içinde iş görmeye tenezzül etmediği cihetle payitaht darülfünûnlarından taşralar istifâde edemiyor, biz vilayetlerimizde leylî ziraat, sanat, ticaret mektepleri yapmak ve muhtaç olduğumuz vukûf ve malûmatı çocuklarımıza vilayetlerimizde tahsil ettirmek isteriz.

Bu hisse-i maarifin vaz’ında bittabi mekâtib-i iptidaiye için para verenler hisse-i maarif veriyoruz, diye tekrar mektep parası vermeyeceklerdir. Bu sebepten bu hissenin yüzde altmış-yetmişini vilâyâta veriniz dedik. Maarif Nezareti mekâtib-i iptidaiye mesarifini nasıl olsa evliyâ-yı etfâl vermeye mecburdurlar. Taşra için rüşdiyeler masrafına mukâbil yüzde otuzdan ziyâde veremeyiz, dedi, ısrar ettik. Bizim maarif

¹ Kurtarıcı,

² Çoğalma, sayısı artma,

³ Çeşitlenmesi, çeşitliliği,

⁴ Kabiliyetli, akıllı,

komisyonunu muaheze ve mes'ul etmeye kalkıştı. Ancak yüzde otuz beş hisse ayırabildi. (s.78) Bundan Edirne, Selanik, Şam, Bursa vilayetlerindeki birkaç mekteb-i âli biraz fayda gördüyse de diğer vilâyât mekâtib-i iptidaisi bile eski halinde kalamadı. Dûçâr-ı teenni ve indirâs¹ oldu. Mamafih 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) tarihindeki ilân-ı Meşrutiyette içtima eden ilk Meclis-i Mebusan azâlarına matbu bir layihayla Şam valisi de yazıyordu ki, Şam'da müessis mekâtib-i resmîyenin kifâyetsizliğinden idâresizliğinden, mevcûdun kat kat fevkinde olan müessesât-ı ecnebiye Osmanlı talebe kabul ve talim ve terbiye edip, gençlerin efkâr ve hissiyatını hükümet-i metbuaları² aleyhine sevk ve imâle ediyorlar. Bu hâlin devlet ve millete âtiyen çok mazarratı dokunacaktır. Nitekim Harb-i Umûmi'de eseri görüldü.

Bizim vilayetlerimizde ecnebi müessesata da gönül arzu ve rıza gösteremiyordu. Tedenniyât dahi günden güne artıyordu. Bunu *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmanîye* muharriri Celal Nuri Bey de yazıyor da diyor ki, “İstanbul'daki Müslümanların nısfı memuriyetle geçinir, dışarıya gitmez, halka menfaatli bir meslek takip etmez, hemen vilâyâttan para gelsin diye bekler, vilâyâtın gönderdikleri paralar ise ne kadar çok olursa olsun zevk ve safahatlarına yetmediğinden hükümet her sene istikrâzât-ı ecnebiye ile eksiklerini bitirir. Bunun mukâbilinde vilâyâtın başlıca vâridâtlarını rehin verir. İstanbul sanki bir mirasyedi çocuk halinde olup sekene-i evveliyâtın mutasarrıflarında bulunan emlak ve arazi onların çiftliği imiş de vefaen ferağ ediyorlar” ateşlerini saçıyor, savuruyor, her dâire-i nezarete sürülerle abes-hovârânın³ sayılamayacak kadar çokluğunu dermiyanla, Hariciye Nezaretinde bir sandalyenin on yedi sahibi olduğunu numûne gösteriyor. Muharrir-i âciz 1309 (1893) senesi İstanbul'a ilk gittiğimde Şûrâ-yı Devlet Başkâtibi Hacı Vasfî Efendi-yi merhûm da üç dâireye lâzım olan on sekiz azâ yerine kırk yedi zatın bâ-irade-i seniyye mensup olduğunu söylemiş ve bir kıta esami defterini göstermiş ve bazılarının şahıslarını bile bilmem demiş idi. (s.79)

Bu cihetlerle devr-i celil-i cumhuriyemizde biz yalnız kendi muhit vilayetimizi nazara aldığımızda görüyoruz ki Hamidâbât vilayetinde bu gün Dârüleytam⁴, İmam Hatip Mekteplerinden başka ilk ve orta tadrîsat mektepleri zükûr ve inas her karye ve mahallede icab-ı mahallîye

¹ Kökten yıkılma, adı sanı kalmama, eseri kalmayacak şekilde yok olma,

² Birinin tabi olduğu hükümet,

³ Hakirler, zeliller, itibarsızlar,

⁴ Yetimler yurdu,

göre birer mektep bulunmak ve her birinde darümualliminden mezun muvazzaf ve müteaddit muallimler istihdâm olunmak suretiyle küçük, büyük bu mekteplerin adedi yekûnu 140 kadara bâliğ oluyor. Bunlardan mezun olanlar, İzmir, Konya vesâir yakın yerlerdeki sanayi ve ziraat ve ticaret mekteplerine gidiyorlar. Muhtaç olduğumuz hakikati bilmek ve bilgiye göre işlemek yollarını tam öğrenmeye koşuyorlar, bunların âtî-i karîbde memleketçe ve köylerince birer meslek-i asrî sahibi olacakları şüphesiz görünüyor.

“*İstitrâd*”¹ Geçenlerde imam, hatip mektebinin imtihan-ı umûmîlerini görüp geliyordum. Mektebin civarındaki bir hanede 15 kadar talebenin ders söyleşmekte olduklarına tesadüf ettim. Sizin imtihanınız bitmedi mi dediğimde, bitti amma tatil zamanında Türk Ocağı, harsî, iktisadî birer ders açacak, buna şehirliler devam edecek, biz köylüyüz, geri kalmış olacağız, köye gidipte öğrendiğimizi de unutmaktansa zaten bu ev bizim yatımıza² mahsus ve mefruş evimizdir. Biz de köye gitmeyerek Ocak dersine devam edelim, dedik, bu ciheti hayırlı ve elzem gördük. İnşallah köylerimizde yapılacak yeni işleri tamamıyla öğrenip yapacağız, dediler. Aferin efendiler Allah niyetinize göre ber-murâd etsin dedim, geçtim.

Bunlar garp usûl-i iktisadisini takiple velev tedricen olsun Avrupa tâbiyet-i iktisadisinden, er geç kurtulmak üzere hükümet-i cumhuriye-i mübeccelemiz delâlet ve himayetiyle istiklâl-i iktisadimizi dahi elde etmeye muvaffak olacaklardır. Vâkı’a-i Harb-i Umumî-i meş’ûmun neticesi koca bir İslâm İmparatorluğunun ülkesinden üçte ikisini kaybettirirse de asırlardan beri Avrupa ve düvel-i garbiye nazarlarında (s.80) “hasta adam, ümid-i şifâdan mahrum, ölmüş kavim” gözüyle görülen ve mirası taksim edilen milletimizin, kavm-i necîbimizin Türk Asya’sında hayat-ı ebedisini yaşamaya müstaid ve muktedir olduğunu ispat eylemiştir.

2- Köylerde, şehirlerde sâkin ahali daha evveleri kendi beynerindeki küçük işlerini heyet-i ihtiyariye ile esnaf loncalarında kolayca ve masrafsız görebiliyorken zaman-ı sâbık ve sâkıta teşkilat-ı mülkiye ve adliye ve belediyesi icabınca bu hak ve salahiyyetten mahrum edildikleri halde devlet-i cumhuriye-i mübeccelemiz “Köy kanûnu” mucibince kaza mahkemelerinin güç gördükleri ve görecekleri işler

¹ Asıl mevzu değil ama yeri gelmişken söylenen söz,

² Yatıp kalkma, eğlenme,

hakkında kurrâ heyet-i ihtiyariyesine ve şehirler için de rey-i âmm¹ usûlüyle intihap edilen meclis-i belediyeyi hak-ı kaza ve salahiyet-i vâsia verdiği ve büyük işleri de tevhidten ve iki dereceye harsan bir mahkeme salahiyetine tahsis edip bu mahkeme-i adliye-i cumhuriye her hak ve dava sahibinin müracaatını derhal nazara alarak alenen rü'yet ve muhakeme ile neticeyi serîan istihsal ve kararı tefhim ve ahkâmını icra ediyor. Hattâ bazı yerlerde mesalih-i mühime-i siyasiye için muvakkaten teşkil olunan istiklâl mahkemeleri bile yine alenî muhakemâta hükümlerini veriyor ve icrasını dahi usûlen mevkiî tatbika koyuyor. Hiçbir kimse bir âmir-i mutlağın keyfi emriyle yakasından tutulup hapis, nefis, idam olunmuyor. Mahkûm olanlar da ne kadar zengin, taraflı, zî-nüfuz olursa olsun kanûnun hükmettiği fiil ve cürümün cezasından af ve ihmâl ve sahabet² göremiyor.

Bir vali, bir mutasarrıf, bir kaymakam ve müdür ve sâire rüesâ-yı devâir hilâf-ı kanûn bir fiile mütecâsir ve maznûn³ olduklarında hemen mahkemeye sevk olunup işten el çektirilmeleri, muhakeme altına alınmaları uzun uzadı irâde istihsaline ve muhakemeleri mecâlis-i idâre ve mehâkim-i muhtelifeye teallik ve tevdi olunmuyor.

Halktan rüşvet isteyen herhangi bir memur hakkında hafiyen mercüine arz-ı malûmat edildiğinde işaretli ve belli olan paralarla (s.81) taht-ı tarassuda verdirilip derhal cürm-i meşhûd halinde tutuluyor, cezâ-yı kanûnîsi müebbeten tard ve memuriyetten mahrumiyet cezasıyla birlikte verilerek icra kılınıyor. Şayet memura iftira ve bi-gayri-hak istinatta bulunanlar olursa onlar hakkında da süratle cezâ-yı kanûnî ve memur-ı masuma mükâfât veriliyor. Bunlar her günün gazetelerinde sık sık görülüyor. Hükümet-i sâkita zamanında böyle miydi ya! Bir müdür hakkında ne kadar bedîhî ve şüphesiz bir dava vuku bulsa vali-i vilayetten bir kaymakam, bir mutasarrıftan şekvâ edilse padişahattan mezuniyet ve irade alınmadıkça işten el çektirilemez ve hele valiler hakkında hiçbir şey söylenilemez ve fevkalade değil alelade muhâlif meşrep bir hâl ortaya gelirse hemen idâre-i örfiye ilân olunarak muvakkaten kavaninin tatil-i ahkâmı kaidesine ittibâen örf memurlarının yaptıkları icraat-ı keyfiye neye müstenittir, asla bilinemezdi. Çünkü müdürler valilerin uşakları, kapı halkı, kaymakamlar Bâbâî'nin ve nezaretlerin ve saray mensuplarının

¹ Umumun reyî, genel oy,

² Koruma, yardım,

³ Bir suç dolayısıyla sorguya çekilen, sanık,

gözde adamları, mutasarrıflar ya saray-ı hümayûn table-kâr¹ ve fenerdâri veyahut aşçı ve esvapçı ve kahveci başı ve yamakları olanlardandı. Bizim sancağın ilk mutasarrıfı sadrazamın kâhyası ve sonrakilerin de her biri ya bir nâzır ve valinin mühürdarı veyahut ömründe mektep görmemiş büyükler emektarı ve darüssaâde ağalarının ve sultanların ve harem-i hümayûn ve giriş müdürlerinin lütuf-dideleri² ve ilmiyeden olacak kadılar dahi ekseriyetle yine sultanların ve paşaların ramazan imamlıklarında bulunan ve umûr-ı şer'iyye ve hukukiye ve nizamiyede hiç behresi³ olmayan sakalı, latası⁴ düzgün ve yakışıklı kimselerden idiler.

Bunlardan o zamanlarda tesadüf ettiklerimin biri Şarkıkaraağaç kazası naipliğine gelen ve diğeri Uluborlu kazası kaymakamlığına gönderilen altmışlık, yetmişlik iki zat idi ki hiç (s.82) okuyup yazmaları da yoktu. Nasıl tayin olunup geldiklerini kendilerinden sorduğumda naip, bâb-ı meşihatta meclis-i intihap hükkâm azâsından birinin, taşra kadılıklarında tûl müddet hizmette bulunmuş eski emektarı, kaymakam da Rumeli ordusu defterdarının zaman-ı memuriyetinde ordu lahm⁵ müteahhidi maiyetinde kasap başı iken defterdara ettiği hizmet ve hürmet bâis-i memnûniyeti⁶ olup Bâbâlı devâirinden birine muhasebeci olduğu zaman Rumeli'deki ailesini selâmetçe İstanbul'a götürüverdiğinden dolayı buna mükâfaten bu kaymakamlığa gönderilmesi onun lutfu eseri olduğunu söylemişlerdi. Izmit'te jandarma çavuşu iken maiyyetinde ve hizmetinde bulunduğu mutasarrıfın Evkaf Nezareti Meclis azâlığına nakline 45-50 yaşlarında bir okumaz, yazmazın Sancak Evkaf Müdürlüğüne tayin ve i'zâm olduğu da görülmüş idi. Yarım asırlık zaman-ı hayat-ı siyasiyemde 30-40 kadar sancak mutasarrıfı, 20-25 kaza, 10-15 muhasebeci ve on kadar jandarma kumandanı ve 50-60 kaza kaymakamı biliyorum, Bunların son zamanlara ait sekiz on tanesinden maadasının yedlerinde rüştiye şahâdetnâmesi değil, dürüst okuyup yazmaları bile olmadığı ve âmiyane ve ümmiyâne hareketlerini gördükçe yüreğim sızlardı.

Celal Nuri Bey bunlar için de, "İstanbul erkânı memuriyetleri tefvîz ederken iktidâr ve meziyet ve kabiliyet-i hizmet meselelerini asla der-miyan etmeyip kimi bir nevi tavsiye ile kimi rüşvetle, kimi de tehdit

¹ Yemek yenirken iş gören hizmetçi,

² İyilik görenleri,

³ Hisse, pay, nasip,

⁴ Başlıklı manto, yakasıyla kolları sürte biçiminde uzun ulema cüppesi,

⁵ Et,

⁶ Memnuniyet sebebi,

ve ihafe ile ve çokları entrikalar ile nail-i merâm oluyor. Bütün rical ve erkân ve havassımız milleti dolandırmak ve anın sa'y-i meşrûundan istifade etmekle meşguldür” diyor. İdare-i sâbika ve sâkita işlerinin gerek merkezde ve gerek vilâyatta çoğu böyle idi. Acizlerinden sonra Isparta Mebusu olup 1339 (1923) senesi İstanbul'daki “Bizim Âlim” Mekteb-i Sultanisi muallimliğinde vefat eden Ispartalı Hakkı Beyi (s.83) mekteb-i rüşdiden çıkıp da kaleme mülâzım olduğum zaman münhal bulunan evrak memurluğu refakatine tayin ettireceğimde meclis azâsından olan bir ağanın köylü damadını şehirde bulundurmak ve fakat bir mevki'i memuriyet sahibi de görünmek için mezkûr refakatinin vazifesini asıl memur görmek şartıyla okumaz yazmaz damadın refakate tayini mutasarrıf tarafından tercih olunduğuna karşı, bunu vali-i vilayete arz ve beyân ettiğim vakit vali o zamanda teşkil olunmakta bulunan Ziraat Bankası şube kâtipliğine Hakkı Bey'i tayin edip refakat-i muamelesine hiç ses çıkarmadığı ve İstanbul vilâyât mekâtib-i ecnebiyesi müfettişliğinde bulunan zatın yanında gördüğüm bir takım Fransızca, İngilizce, vesâir elsi-ne-i ecnebiye ile basılmış ecnebi gazetelerinde neler var diye ecnebi memleketler havadisinden malûmat sorduğumda ben Arapça'dan başka Türkçe'yi bile dürüst söyler ve okur, yazar olmadığımından bir şey bilmem dediği bizzat tesadüf ettiğim hâlât-ı garîbe cümlesindedir.

İdare-i celile-i cumhuriye ve milliyemiz vaktinde hiç böyle şeyler oluyor mu? Görülüyor mu? Yedinde mektep şahâdetnâmesi ve kırk yaşını adem-i tecavüzle hüsn-i ahlak ve sîreti evrak-ı müsbete ile musaddak olmayan kimseler her kimin evladı, damadı ve akraba ve adamı olursa olsun kabul olunuyor mu? Her dâire için lâzım olan en iptidai tabakadaki küçük memuriyetlere bile imtihanlı ve şerâit-i matlûbeyi havi evrak-ı müsbetesiz kimseler alınamayıp hâiz-i şerâit zevât ve talipler her hafta gazetelerinde ilân olunuyor ve aranılıyor da, iktidârına ve hak ve salahiyetine emin olabilenler müracaat ettiklerinde bir çok tetkikattan sonra kabul ve tayin edilebiliyor, yoksa eski zamandaki gibi mücerret maaş almak ve kayırılmak ve mültemesinin hatırı yapılmak için kabul ve istihdâm olunamıyorlar. Bu sayede şimdi bizim devâir-i resmiyemiz kalemlerinde ve bütün ilk tedrisat mekteplerinde eskiden müstahdem ve yine rüştiye şahâdetnâmeli beş-on kıdemâdan¹ başka hiçbir memur ve kâtip (s.84) ve muallim ve nahiye müdürü yoktur. Müstahdemlerin kâffesi ya orta tedrisat veyahut eski idâdi mektebi ve dârümuallimîn mezunlarından, odacıların bile okur, yazarları vardır.

¹ Eskiler, kıdemlilerden,

Hele mahkemeler mübaşirleri içinde eski gördüğümüz ağa, bey tâbi' ve hizmetkârları asla bulunmuyor, görülmüyor. Eski idâre-i sâkita zamanlarında sancak muhasebecileri, defter-i hakani ve nüfus memurları ve jandarma zabitleri ve ser-tahsildarları içinde hesaptan yalnız amal-i erbaayı¹ bilen ve bir kıyye ve künyeyi güç okuyabilen ve bazen hiç okuyamayan kimseler görülür ve bunlar maiyetlerindeki kâtipler himmet ve delâletleriyle ifâ-yı vazife ederler ve evrak-ı resmiyeye mühür basarlar ve vazifelerini bundan ibaret bilirlerdi. Bâ-husus sandık emînleri mutlaka Rum veya Ermeni'den olup defterlerini Rumca ve Ermenice hurufla yazar ve paranın züyûfunu, saymasını iyi anlar, olmaları kâfi görülürdü. İşte yeni ile eskinin farkı bundan ibarettir.

3- Saray-ı hümâyûn ve merkez devâir-i resmiye ve askeriyesi tahsîsât ve havâlâtına mahsuben memleketten tahsil ve İstanbul'a sevk ve tesyîl² olunan paralardan dolayı taşralı mütekâidîn ve eytâm ve erâmil³-i askeriyeye ve mülkiyeye aylarca maaş verilememesi hasebiyle üç beş ayda bir kere bir maaş itasına dâir irade-i seniyyeyi emir ve havale gelse de sandıkta para ve dâirece tahsilat ve kabil-i tahsil bakâyâ yok diye, muhasebeci ve defterdarların bunu dahi verememelerinden erbâb-ı istihkâk yekdiğeri beyninde “çıkıyor canı gibi aylığı defterdarın” nakaratıyla maaş kırıncılara ve mültezimlere iltica ederek hattâ “Navarin” muharebesinde bulunan Isparta merkezi mütekâidîn-i askeriyesinden seksenlik Kolağası İbrahim Ağa bir top alaca sokumayı (ألا جرحه صومرا) gümüş para, altmış kuruşa maaş kırıncılardan ve emsali de kilesi on beş kuruşluk buğdayı otuz kuruşa mültezimlerden alıp (s.85) maaş senetlerini onlara ita ile aldıklarını nısf ve belki daha aşağı fı-i hakikisiyle çarşıda satarak zarûretlerini ve sefaletlerini mümkün mertebe tehvin etmeye mecbur olduklarını mükerreren gördüğüm ve bildiğim halde, şimdi bunların maaşları 500 kuruşa kadar olanlarına henüz işlememiş aylıklarıyla beraber ilk ayda üç aylığı maa tahsisat peşinen veriliyor. Bu aylıklar verilirken, kör, topal, âlil⁴, ihtiyar, dul erâmil-i kibar ve sığar⁵ “yaşasın meşrutiyet ve cumhuriyet, ebedi kahrolsun sâbık hükümet, devr-i meşrutiyetten beri maaşlarımızı her ay gayesinde almak muvaffakiyetinden başımızı secdeden kaldırmıyorduk

¹ Dört işlemi,

² Sel gibi akıtma, akıtılma,

³ Yetimler ve dul kadınlar,

⁴ Hasta, sakat,

⁵ Sağır,

Cumhuriyette henüz işlememiş aylıkların da üç aylığı birden verilmesine ne diyeceğimizi, nasıl dualar edeceğimizi bilemiyoruz. Hemen cenab-ı hak Büyük Millet Meclisimizle nezdinde idâre-i umûr-ı milleti bu suretle ifâ ve icra eden ve ettiren reis-i cumhurmuz, Gazi-i halaskârimızı ve heyet-i vekilemizi her işlerinde mahzar-ı tevfiğ ve sıhhat ve afiyetle ber-devâm buyursun” diyorlar, adilâne her işlerinin görülmekte olmasına gece-gündüz teşekkür ediyorlar. Halk hükümeti, millete bakılmak böyle olur, tefehhurâtında bulunuyorlar.

4- Beher sene kur’alarında iltimas ve vesile-i istisnâ bulamayarak çaresiz kur’â keşidesiyle¹ Yemen kıtasına sevk olunanlar yedi-sekiz ve bahriyeye alınanlar altı-yedi ve diğerleri altı ve maiyet-i şahane ve bazı fırkalar efrâdı müddet-i ihtiyatlarını memleketlerinde geçirmek üzere dört senede avdet edebiliyor ve maaş ve libasları vaktinde verilmez ve hele Yemen’e gidenlerin yüzde onu gelemez ve ölenlerin anaları babaları taraflarından gönderdikleri harçlıklarla maaşlarından muhallelâtı esmâni² resmen postalara verilip zâyi’ olmaksızın gelebilenleri de zimmetlere geçerek vaktinde veresesine, anasına, babasına verilemez ve zimmet edenler tahvil ve terfi’-i memuriyet ettikçe hiç verilmez ve alınamaz olduğu halde bu gün hizmet-i askeriyeye bedenen elvermeyeceği tıbben bil-muayene sabit (s.86) olanlardan maada herkes sene ve numara sırasıyla kurâ numarası alarak yine sene ve numara tertibiyle mevâki’i mertebesine sevk olunduklarında doğruca hizmet edenler 18 ay istihdâm ve badehu terhis ve memleketlerine iade ve i’zâm olunmaktadır. Bunların askerliği zamanında iyi bakılmaları sayesinde memleketlerine gelir gelmez tehhül ile ev, bark, çoluk çocuk sahibi olmakta oldukları ve bizim vilayet merkezinde mevcut nizamiye efrâdı dahi pek güzel it’âm ve ilbâs olunup akşam, sabah talimlerinden başka hiçbir güne müşkilât ve zarûret ve sû-i hâl ve harekette bulunmadıkları görülmektedir.

Bunlara memleketlerinden gönderilmekte olan harçlıkları Ziraat Bankalarından havale suretiyle gelip hüviyetinin zabıtları tarafından tasdik olunması üzerine paraları yeden biyedin³ verilmekte ve memleketlerine gidecek paraları dahi aynı emniyet ve selâmetle havaleten gönderilmektedir. Bu cihetle sıhhat ve mevcûdiyetleri ve vakit ve zamanıyla hizmet-i mükellefiyetini bil-ifâ memleketine gelerek tehhül etmeleri yüzünden hamd olsun nüfus-ı islâmiyemiz de üremekte ve

¹ Tertibiyle,

² Değerleri, bedelleri,

³ Doğrudan doğruya, vasıtasız,

artmaktadır. Bu teksîr ve teksîf-i nüfus, evvelleri ancak bilfiil hizmet-i askeriyeden cüzî bir bedel mukâbilinde muaf ve müstesna tutulan Hıristiyanlarda görülürdü ki Hicri iki asır evvel 377 cizye hanesinden ibaret olan Isparta Rumları 1000 bu kadar haneye ve bir asır evvel Mahmud-ı sâni devrinde iltica ve vürûd eden 16 nefer Ermeni 500 bu kadar nüfusa varmış ve üremiş idiler.

Bunların rahat ve servetleri ve İslamlardan ziyâde üreyişleri mücerret hamiyet ve hürmet-i İslâmiye sayesinde iken dini ve ırkî emellerine ibtinâen Türk ve İslâm kavmi aleyhinde çevirmek istedikleri nankörlük dolaplarını serbest çevirmeye iğmâ-i¹ hüsn-i ayn edemeyen erkân-ı hükümet-i İslâmiye aleyhinde Patrikhanelerine müracaat-ı müfteriyânede bulunarak İstanbul Bâbıâlisî ve nezaretleri hükümeti tekdir (s.87) ve erbâb-ı sadâkat-i İslâmiyeyi tazyik ve tahkir ederlerdi. Çünkü mezâhib müdürîyeti, sıhhiye ve hazine-i iâne nezaretleri ve bazı devâir müdürânı hep Ermeni ve Rum idiler.

Isparta'da beledî tebâbetinin teşkili 1285 senesi olduğu ve şehrin sekene-i İslâmiyesi Rum ve Ermeni sekenesinin beş misli bulunduğu halde 1309 senesine kadar bir Müslüman tabip celbine muvaffak olamayıp sene-i merkûmede ilk defa celp edilebilen bir Müslüman tabibin aleyhine Atina mezunları olan ıttibâ-yı Hıristiyâniye ve bazı Ermeni doktorların tehâcüm-cü ve tesvîlâtı üzerine tabib-i Müslim İstanbul'ca takibat-ı acizanemle güç ibkâ ettirilebilmişti. Rub' asır bütün Rum ve Ermeni tabib-i resmî ve gayri resmîleri Hıristiyan ve Ermeni mahallelerinde eczane açıp resmi tabibin maaşını belediye sandığı verir, hizmet ve menfaatini sırf Hıristiyanlar görür idi. İslâm hastalarını 25-30 sene pratik eczacı Yerasimos tedavi etti. Bu Yerasimos babası Ligondin'in daha evvel bazı hastaları tedavi ettiğinden dolayı tabaka-i avam-ı İslâm kendisine itimatları alâ tarik-it-tevaris ziyâde idi.

Telkîh-i cedrî² 1312 (1896) senesine kadar çiçeklilerden maya alınmak suretiyle yine bir Hıristiyan'a yaptırıldı. Hükümet-i Cumhuriyemiz bunları usûlen tehcirle memleketi büyük bir arıza-i muzırradan kurtardı.

5- Başlıca köylü ve dolayısıyla şehirli ashâb-ı emlâk ve arazinin öşür yüzünden iki senede vücuda getirebildiği hasılatını mültezimler ellerinden ve ekserisi Rum ve Ermeni idâre ve emanet memurlarından

¹ Bayılma kendinden geçme,

² Çiçek aşısı,

kurtarmağa pek uzun müddet ve müşkülâta muvaffak olabiliyor ve bunda da hasılatının nisfını ancak alabiliyor iken bu müz'ic usûl-i aşar ve iltizamın lağvıyla halk iki senedir hasılatını idrak ettikçe harmanı hemen kaldırıyor ve yeni sene nadasını da seve seve hemen yapıyor, tohumluğu, çift hayvanı (s.88) edevâtı eksik ise Ziraat Bankalarına müracaatla para alıp vaktinde ekini ekıyor, ihtiyacından fazlasını Pazar yerlerinde bir güne resim ve vergi vermeksizin kendi satıyor. Ahali dahi ucuz alıyor, ref'i zarûret eyliyor. 1290 senesi kaht ve galâsında¹ sancak aşarını toptan deruhte eden Silleli Kıstakî'nin ambarlarında bulunan zehâyir-i mütenevvi'a-i külliye serbesti-i ticarete ve Tanzimat-ı Hayriye kanûnları mucibince fi-i hakikisinden iki misli fazla fiyatla bir kilesi arpa diğeri buğday olmak üzere çifte İstanbul kilesi, bir Osmanlı altınına güç alınabildiği ve bu halin nüktü ve servet-i İslâmiyeyi kâmilen mahvettiği ve 20 kuruş fi-i maktuu olan memzûce² altınının 18 kuruşa minnetle kabul olunduğu görülmüştü.

1305 (1889) senesi Konya ve Burdur eşrafından iki zatla birlikte Konya'dan gelirken Akşehir kazasını geçince "İshaklı" denilen bir nahiyeye merbût bir karye harman mahallinin civarındaki bir çeşme başına inip araba atlarını biraz dinlendirmek ve kendimiz de yemek yemek istediğimiz sırada Çerkezlerden güya Türkçe bilmez birkaç müsellağ süvari yanlarında bir Ermeni muaşşir³ ve muharrir bir aydan beri beklettirmekte oldukları tınasların öşrü mukâbilinde mültezimin ambarına götürecekleri zahire miktarını havi bir pusula itasıyla tınasları savurup ambara girecek miktarı götürdükten sonra bakiyesini evlerine nakletmelerine müsaade vererek şayet pusulada muharrirül miktar zahire mültezim ambarına götürülmeksizin tınaz kaldıran olursa ondan müsellağ Çerkezler vasıtasıyla cebren iki kat tahsil olunacaktır, demişler. Bunların atlarına râkiben diğerköye gittiklerini biz de görmüştük.

Harman yerinde olanlardan bir iki kimse yanımıza gelip pusulalarda muharrir miktarların bütün mahsulleri yarısından ziyâde olduğunu ve buna devlet ve hiçbir millet rıza göstermeyeceğini (s.89) serd ile bizden bir medet ve yol göstermek umduklarında, kanûnen ihtiyar meclisi huzurunda tekyîl⁴ edip hakkı ne ise onu ayırarak harmanlarını hemen kaldırmaları ve mültezimin hakkını da götürüp ambara teslim

¹ Kıtık ve pahalılığına,

² Karıştırılmış, karışık,

³ Aşar memuru, öşürcü,

⁴ Kile ile ölçme,

etmeleri lâzım geleceğini tarif ve beyân ettiğimizde evvelki sene böyle yaptıklarında yerli bir paşanın ortaklığı olduğundan yine bu Ermeni mültezim ticaret meclisine köy namına protesto tebliğ ettirmiş ve köylüyü bir çok zarar ve ziyan ve masârif davasıyla bütün mahsulleri bedeliyle ödenmeyecek derecede meclisten bir hüküm verdirmiş olduğuna dâir bir ilam-ı nizami gösterdiler. Taaccüp eyledik, bizden sonra oradan geçecek ve Isparta ve Burdur ve Antalya sancaklarını devir ve teftiş edecek olan Konya valisine hitaben bir arzuhâl yazıverdük. Vali geçtiğinde veriniz, o ne derse öyle ediniz, dedik geçtik gittik idi. Bütün bu halde olan o havali köyleri buna göre birer arzuhâl ve mazbata yapıp vali Serverî Paşa'ya verdiklerinde bizim evvelki dediğimiz veçhile zahirelerini kaldırmağa emir vermiş ve Isparta'ya geldiğinde Bursa valisine ve İstanbul'a bu meşhûdâtından¹ ve böyle emir verdiğiinden bahisle uzun telgraflar yazdığını anlamış ve müteakiben Bursa'dan maliye müfettişleri gelerek işi yoluna koymuş ve köylüleri tâkat-fersâ² güçlükten kurtarmış olduklarını daha sonra istihbar eylemiştim. Böyle hallerin ref-i vücudu idâre-i celile-i cumhuriyet-i mecellemizin Büyük Millet Meclisince verilen karar mucibince zirâî, ibâdullâhı kurtardığına teşekkürden başka diyecek bulunabilir mi, bu lütuf ve himayetin kadri, büyüklüğü hiç unutulur mu?

6- İdare-i dâhiliyemizin müstahsilâtına mütemadiyen çalışan ve çalışacak olan efrâd-ı fâilenin büyük kısmı bulunan bu köylüler sıhhat-i vücudta bir arizaya ve hastalığa düşer olduklarında kendi bildikleri koca karı ilaçlarıyla, (s.90) köy hocasının nüsha (muska) ve üfürüğüyle iyi olabiliyorsa olur, olamazsa ölürdü. Hattâ 1317 (1901) senesinde Belediye Reisi iken Kuleönü istasyonunun garp cihetinde çıkan gölün etrafındaki köylerde sıtmadan vesâireden beşte bir nispetinde vefyâd vukûuna kesb-i ıtlâ' ettiğimde 1318 senesi için hazine-i maliyeden koparabildiğim 5000 kuruluş tahsisatla kinin getirtirerek merkez belediye tabibi İmadüddin Bey'i tevzia ve haftada bir kere muayene ve tedaviye memur ve sevk edip 500 kadar nüfusu bulunan köyün bir sene evvelki vefiyâtı 114 kimseden ibaret olduğu halde ikinci seneki bu tedavi sayesinde yalnız 9'a indiği görülmüş ve daha sonra bu hâl yine hâl-i tabiisine bırakılmış kalmış idi. Şimdi idâre-i sıhhiye mıntıka, mıntıka küçük memurin-i seyyaresini suret-i daime de keşt-ü gûzâr ettirip köylüler sıhhat-i umûmiyesini nazar-ı dikkatten dûr tutmadığı gibi hayvanât hastalıklarınca da idâre-i baytariye takibat ve tedâbir-i daimeyi elden bırakmadığı cihetle vebâ ve bakarî vesâir türlü hayvan hastalıkları eskileri kadar görülmüyor.

¹ Gözüyle gördüklerinden,

² Takat götürmez, dayanılmaz,

Merkezce dahi eskiden İstanbul'da yapılamayıp da Atina'ya ve Avrupa'da kâin ecnebi hastahanelerine sevk edilen hastagân tedavileri merkez hastahanelerinde tedavi ve ameliyat-ı cerrahiye yoluyla icra olunarak her vilayet hastahanesinde ve dâire-i belediye ve sıhhiyesinde bulunan müteaddit İslâm tabipler ve operatörler marifetleriyle yapılan harikulade müdâvât ve ameliyât görülüp işitilmiyor mu?

Hele Isparta'da İzmir'in ve havalisinin Yunan işgaline uğradığı zamanda açılan *Hilal-i Abmer* hastahanesinde ne gibi harikalar yapıldığı görülmedi mi? Bunlar zaman-ı sâbika nispetle elbette unutulmayacak ve edâ-yı şükrüne devam edilecek şeylerdendir. (s.91)

7- Fasl-ı sâninin nihayetinde mücmelen¹ yazdığım veçhile vezâyif-i diniye işini muâmelât-ı dünyeviyeden tefrik ile din umûruna müstakilen ve hakkıyla bakmak üzere teşkil olunan Diyânet Riyaset-i Celilesi evvel be-evvel beynel İslâm öteden beri şayan-ı ihtimâm olan eyyâm-ı mahsusa için rü'yet-i hilali sübut-ı şer'îye rabt ederek ona göre Ramazan ve bayram yapılması usûlünü ittihat-ı İslâm gibi muttarid² bir şekli umûmiye sokmak maksadıyla muhâberât-ı telgrafîye ve rasadât-ı cevviye³yi nazar-ı itibara almak lüzumunu takdire her şeyde ve hattâ idam cezaları icrasında bile sıhhatinde tereddüt edilmeyen ihbârât-ı berkıyyeyi kabul ve tasdikle usûlen ve fennen gurre-i ramazan tahakkuk ettikten sonra her tarafa tebliğ ve ilân olunup Türkiye Devleti Müslümanlarına bir günde oruç tutturuyor, bir günde bayram ettiriyor. Evelleri iki şahidin ifadesiyle bir memlekette sabit olan gurre-i şehri cedit ora için mucib-i amel olur, üç beş saat yakınındaki diğer memlekette sabit olamazsa o memleket ahâlisi hariçte kalır, bir belde halkı oruçlu, diğeri oruçsuz, biri bayramlı, diğeri bayramsız, karma karışık giderler ve bunun mahiyetini bilmeyenler ve bahusus ecnebiler bu nasıl din diye taaccüp ve belki istihfaf⁴ ederler ve daha ileri varanlar da Müslümanlık keyfi ve kaidesiz bir meslektir, derlerdi.

Halbuki yeni "*Tarih-i İslâm*"ın beyânı veçhile din-i İslâm hurâfât ve esâtirden ve aklın reddedeceği hayâlâttan ârî bir din-i tabii olduğu gibi "*Taassup*" nâm risalede sahip-i risalenin tafsil ettiği üzere din-i İslâm keyif ve arzuya tebean kâh tevkîr⁵ ve kâh istihkar¹ edilebilir muhayyel ve itibarî

¹ Kısa olarak, kısaltarak, özetle,

² Sıralı, düzgün,

³ Gökyüzünün incelenmesi,

⁴ Hafife alma, küçük görme,

⁵ Güzel karşılama, ululama, yüceltme,

bir şey olmayıp nev'i beşerin muvazene-i maddiye ve maneviye ve akliyesinin mütevakkıf aleyhi bulunan kavanin-i mutarride ve desâtir-i ebediyeye karşı saadet-i ebediyeyi bir hayal olmaktan kurtararak hakikat sebte² kılmak tarzında tabii aklı, (s.92) ilmi, bilcümle esbab ve vesâite rehber olduğu ve bu cihetle hayatımızın en hurde³ tecelliyatına kadar daima payansız bir tesir ve nüfuza sahip ve ezmâne göre ahkâm-ı içtihadıyeyi tercih ve tenfize müsait ve Salih bir meslek-i dini bulunduğu meydandadır. Sâkıt imparatorluğunda da en evvel iki asır bir kazaskerle idâre olunurken İstanbul fatihinin son zamanlarında Rumlara verilen Fener Kilisesi patrikliği mukâbilinde bir şeyhülislamlık teşkil edildiğinde bu dâire umûr-ı diniye ve dünyeviyeden olan her şeyi usûlen mâbeh-ultatbik olmak lâzım gelen ahkâm-ı şeriyenin nispet-i ilmiye itibarıyla taalluk ve istinâd edeceği salahiyyet noktasından dâire-i idâresine alıp münasebât ve uhûd-ı hariciye-i düveliyeye ait Venedik Kenzinin hazine-i maliyeye hasbül-ahd teslim edeceği maktu' verginin bile suret-i teslim ve tesellümüne dâir bir kaide ve usûl-i taharri⁴ ve ittihazına kadar şumûl-i külliye kalkışmış olduğundan bu şumulün tevcih eylediği müsaadât-ı vâsiadan yavaş yavaş meslek-i hakiki-i şer'îyi terk ve ihmal ve git gide temin-i menfaat için takip-i âmal ederek günâ gün kavâid-i müevvele ve mürettep mevâzıalara itbâan⁵ hilâf-ı hakikat işlere de birer şekli-meşruiyet verip camiler, mescitler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, imaretlerle beraber arazi-i haraciye, yurtlar, ocaklar ve cizye muamelâtını ve mevâcib-i askeriyeyi dahi umûmiyetle hükmüne tabi ve muhtass⁶ kılmak zemininden vakıf işlerinde "Şartül vâkıf ke-nassı işâri"⁷ manasına istinâden mücerret talim-i ilim edecek medrese müderrisliklerinin arpalıklarını, samanlıklarını ve halkı irşat eyleyecek tekâyâ ve zevâyâ vâridâtlarını ilim ve amelden bî-nasip evvelâ da mâl-ı mevrûs gibi tevcih ve inktikal ettirmek suretinde medreseleri asker kaçacağı yatağı ve tekkeleri de terhibât⁷ ve hurâfâtle emrâr-ı hayat eder tembeller ocağı hâline getirmişler ve mülk ve milleti ferruh⁸ ve temrin edecek müessesât-ı fenniye ve medeniyeye (s.93) son zamanlara dek muâriz ve muhâlif görünüp millet ve hükümet her ne zaman bir yeniliğe arzu ve teşebbüs

¹ Hor görme, hor görülme,

² Kaydetme, tahrir, deftere kaydetme,

³ Ufak, değersiz şey, kırıntı,

⁴ Araştırma yöntemi,

⁵ Tabi kılarak, arkasına alarak,

⁶ Bir şeye veya şahsa ihsas edilen,

⁷ Çok korkutmalar, korkutulmalar,

⁸ Uğurlu, kutlu,

gösterirse hemen din namına karşısına çıkmak ve mani olmak teşebbüsâtını göstermişlerdi.

İlk ilân-ı meşrutiyetin ikinci senesinde yani 1326'da (1910) müsteşrikinden Dözi'nin yazdığı ve Doktor Abdullah Cevdet Bey'in tercüme ve Antalya Mebusu Ebuzziyâ Tefik Bey'in gazetesinde takdir ettiği "Tarih-i İslâmiyet" üzerine Meclis-i Mebusan ve Ayan fırkalarınca pek şiddetli ve hararetli müzakereler cereyân ettiği sırada meşihata mensup muhafazakarânın kimisi tarih-i mezkûrun memâlik-i Osmaniyede men'i intişarını ve kimi reddiye ve müdafaa yazılmasını beyân ve mekâtib-i aliye ve Avrupa ve memâlik-i ecnebiye görmüş münevverân-ı teceddüt-perverân da bu başlangıçta hâl-i sâbıkı muhafaza ve idâmeye uğraşmak her suretle muhtac-ı teceddüt ve inkılap olan millet ve idâre-i memleketi kurûn-ı vüstâi¹ tarzında bırakmak demek olacağını serd ile bu da efrâd-ı milletin teceddüdât-ı zamaniyeden mahrumiyetini ve bu mahrumiyet ise inkıraz-ı devlet ve İslâmiyeti bâdî olmağı intâc edeceğinden ulemâ-i diniye sınıfının vezâif-i diniye-i hakikiye ile iştiğal etmek üzere muamelât-ı siyasiye-i dâhiliye ve hariciyeden hariçte bulunmaları karargâr olmadıkça umum efrâd-ı milletin teceddüdât ve inkılâbât-ı zamaniye kavâidinden mahrumiyeti katiyen tecvîz ve kâbil olamayacağını ve işin bu noktadan halledilmesini der-miyân etmeleri üzerine dini, dünyevi her işimizi icâbât ve içtihadât-ı zamaniyeye göre kavâid-i hakikiye-i şer'iyyeye tevfikân ileri götürebilmek için reddiye ve müdafaa yazılmakla beraber her halde din işlerini dünya işlerinden ayırmak cihetinde ekseriyet-i ârâ² husûle gelmiş idiye de Sultan Reşad'ın bunun zamanı henüz gelmediği vadisinde beyân-ı efkâr etmesine riâyeten iş hâliyle kalmış ve zamana bırakılmış ve ayandan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi merhûma dahi bir reddiye ve müdafaa yazılmış "*Beyyînât-ı Ahmediye*" nam kitap neşrettirilmiş idi. (s.94)

Hamdolsun zafer-i milletimizin gösterdiği gaye-i mübeccele-i muvaffakiyet karşısında düvel-i müterakkîye ve mütemeddine sırasındaki mevki'i alelâlini ihrâz etmek³ hakkını ispat eden "Türk" milliyet ve kuvvetimizin teşkil eylediği "Laik" hükümet-i milleye-i cumhuriyemiz bu mesele-i mühimmeyi dahi nazara alıp bu esnâda bazı zu'ma⁴ göre "Laik"

¹ Ortaçağ,

² Oy çokluğu,

³ Elde etmek,

⁴ Batıl zan, şüpheye,

demek dinsizlik yoluna gitmek olduğu güft-ü gûsuna¹ mukâbil “Laik”in manâ-yı sahih ve hakikisi herkesin vazifesini tefrik ve tayinle vazifeye hürmetkâr-ı millet ve halkı kendi vicdân ve mezhebi hilâfına cebr ve ikrâh etmemek olduğunu temhîran² Teşkilat-ı Esasîyemiz kanûnunun ikinci maddesinde “Türkiye Devlet-i Cumhuriyesi’nin dini, dîn-i İslâm ve lisanı Türkçedir” sarahati gösterilmiş ve badehu Diyânet Riyaset-i Celilesi teşkil ve vazifesi tayin ve tefrik edilmiştir. Şu halde bu tefrik dünün, bugünün düşündüğü ve yaptığı bir iş değildir.

Tam bir buçuk asır evvel Selim-i Sâlis zamanında başlayıp Yeniçerilerin merbût ve mu’tekit buldukları tarik-i Bektaşî başta olduğu halde bütün manevî ve fakat hurâfî bir şekil iktisâb eden turuk-ı mütenevviyanın himayeti meşihat-i İslamiyeye merbût görüldüğünden oraya hürmet ve münasebet-i askeriye o zamanlar da ve daha sonraları tefrik-i mezbûrun icrasına haylûlet³ ederek vakit vakit heyet-i içtimaiyemizin hakk-ı hayatına müteallik ihtiyâcâtta “Harbiye” “Bahriye” “Tıbbiye” “Umûr-ı Dâhiliye ve Hariciye ve Maliye ve Ticariye ve Sanayi ve Ziraiye ve Hukukiye” ve hattâ vakıf işleri ayrılabilir esasa dokunmak kabil ve muvaffakiyet hâsıl olamadığından tebea-i müslime için meşihat ve gayrimüslime için Patrikhaneler ve Hahamhâne kalmış ve fazlaca imtiyazât-ı lâzime namıyla bir çok salahiyet-i munzamma⁴ bile almış idiler.

Vaktâki 10 ve 23 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) tarihindeki ilân-ı meşrutiyeti müteakip Meclis-i Mebusan şubelerinde bu mesele-i mühime mevzubahis olduğunda (s.95) Kırkkilise Mebusu Emrullah Efendi merhûm vehm-i efkârının;

-Evvel be-evvel bize lâzım olan şey Fransa inkılâb-ı kebiri başlangıcıyla netice-i semeresi görülen medeniyet-i Arabiye usûllerini hâvî kavânin ve nizâmâtı Avrupa kanûnlarından tercüme ve abkâmını icra edecek lisan aşinalığı adamların vücudıyla düvel-i garbiye zümre-i fikriye ve ameliyesine girebilmektir. Bu da eski ve hurâfe mesleki eşbâsın elleri işten çektilirip emr-i idârenin genç ve vâkıf zevât-ı muktedireye tevdi olunmasıyla kabildir. Böyle olmadıkça terakkîyât-ı müstakbele katiyen ümid edilemez” demelerine karşı ulema ve meşâyih-i zamaniyeden bulunan mebuslar;

¹ Dedikodusuna,

² Mühürleyerek,

³ Yolu kapama, engel olma,

⁴ Üstüne konmuş, katılmış, eklenmiş,

-O kanûnlar hep bizim şeriat ve abkâm-ı fıkhiyye kitaplarımızdan tercüme edilmiş ve alınmış şeylerdir. Esas abkâm bizim elimizde iken ecnebi müdevvenât¹-ı kanûniyesine müracaata hiç de lüzum-ı mecburiyet görülmez” mukabelesinde bulunmaları üzerine diğerlerinin her ferdin vicdanına has din ve İslâmiyet muâmelât-ı umûmiye için mevzûbabis değildir” demelerinden mütehasıl gürlütüler, münakaşalar meyanında bunlar bidatları iltizam ettiren yeni içtihatlardır.

Hâlbuki bâb-ı içtihat mesdûrdur, sözleri ortaya getirilerek Kastamonu Mebusu olan Ahmet Mahir Efendi’nin bazı mertebe izahat verdiği nazar-ı dikkate alan Antalya Mebusu Hamdi Efendi,

-Din ve şeriat-ı İslâmiye makâsüd-ı ubreviyeyi makâsüd-ı dünyeviyeden istihsal etmek esasını emir ve takdir, Avrupalıların, zamanıyla bizim abkâm-ı fıkhiyemizden abz ve istinbât² ettikleri mesâil-i muhikkeyi beğenmişler almışlar da biz kendi malımız demek olan iyilikleri niçün onlardan geri almayalım, malumunuzdur ki, bir hadis-i şerif mucibince biz mal-ı gaibimiz olan hikmeti nerede bulursak oradan almağa daha salâhiyetdâr ve baklıyız. Abkâm-ı şer’iyemiz de bunu emreder. Bidat-ı ale’l-utlak makrûh³ değildir. Bilakis bedâyi’-i basene çok memdûb ve müstahsen ve bu gün için belki vacip ve absendir. Haddizatında muzır ve makdûb bulunan şeyler naklen ve içtihaden bir zaman için memdûb görülse bile sübût-ı mukadder veçhile (s.96) memnû’ olmak lâzım gelir. Bir zaman için makdûb olduğuna içtihat olunan şeyler de teceddüt ve inkılâb zamanla icab-ı zamana nefi’i âmme nazaran yine içtihaden memdûb olabiliyor. Cemiyet-i beşeriyenin ilâ yevmilkeyame hak ve salâhiyeti bulunan içtihat kapısı niçün mesdûr olsun.”

Mütalâa-i âlimanesini der-miyan edince diğerleri biraz müteessif ve mumaileyhi fikr-i i’tizale temayül görüp mütelehhif⁴ olmuşlardı. Mûmâileyh on beş sene sonra tab’ ve neşrettirdiği “Metâlib ve Mezâhib Mâbade’t-tabiiye ve Felsefe-i İleybe” nam eseri mukaddimesinde de diyor ki;

“Peygamberlere mahsus olan devr-i i’caz geçmiş, devr-i içtihat açılmıştır, ulûmun akliyeti ve fâiliyet-i hazırasını ihmal edip sırf nakliyetini tespit ile uğraşmak iskolaistik” denilen mertebe-i nakliyyede sayıp durmak demektir. Bu ise hakikatin hayâtiyetinden ve canlı noktaları bulunduğuandan gaflet eylemektir. Devr-i müteahhirinde tecezzüt içtihat bir zarûret oldu. Bunun için zamanımızda müctehid-i mutlak fertler değil cemiyetler olmuştur. Hayat-ı beşer gibi hayat-ı ilmiyenin de

¹ Sıralanmış, bir araya getirilmiş,

² Bir söz veya işten gizli mana çıkarma, zımnem, açık olmayarak,

³ Kahredilmiş, yaralanmış,

⁴ Hasret çeken, yanıp yakılan,

ıçtimaiyeti tezâyyid etti. Bir fennin müçtebidi fünûn-ı säirenin mukallidi olabiliyor, o halde muhtelif fünûna mensup müçtebitler arasında bir kıymet ve rabıta-i ıçtimaiye lâzım gelir ki mütabaat-ı mütekabiliye hâsıl olabilsin. Çünkü cemiyetin ehemmiyeti ruhen temâsül¹, fiilen tenâsuktadır², faaliyet-i ıçtimaiye fertlerin aynı mevzuda tezâbümlerinde değil, imece ile çalışabilmelerindedir. İlm-i hayat, ancak tarik-i hâsıl ile dîn ise havâss-ı da'vama şâmil bir tarik-i âm ile neşr-i feyz eder. Bir memleket hepsi mütedeyyin olmak mümkündür, velâkin hepsi âlim olmak gayri mümkündür. Tesânüd, hayat-ı umûmiyenin abenk-i intizamını temin eder. Avamın da ne ilim ne dîn, hiç biri bulunmayan bir memlekette kıyamet kopar, avâmı mütedeyyin, havâssı gayri mütedeyyin olan memlekette ise avam ile havass arasında tecanüs ve temâsül-i rubi bulunmaz, merâkiz-i ıçtimaiye demek olan havass ile avam arasındaki bu tedâfüi millet ve devlet (s.97) denilen vahdet ve faaliyet-i ıçtimaiyenin inşikakı demektir”

Bu cümlelerden devlet ve milletin mütesânid³ ve ıçtimai bir heyet olmak ve menâfi-i umûmiye-i hazıra ve müstakbele hakkında ıçtihat salahiyetine göre kavânin-i milelde mevcut her iyi şeyleri imtisal etmesi zarûri ve makul görülür.

Celal Nuri Bey de “*Tarih-i Tedenniyât ve Mukadderât-ı Tarihiye*” nam eserinde böyle bir bahsin neticesi olarak;

“Pis-i azmimize açılmış iki yol bulunuyor. Biri iki tarafı eşcâr-ı lâtife ile arasına, düz, geniş, etrafı müzeyyen ve âli binalarla bezemiş bir şebre, dğeri mülevves⁴, muarvec⁵, kaldırımları bozulmuş çökmüş çamur ve süprüntü içinde harab-âbat yıkık taşlarla mâlâ-mâl, servileri bile devrilmiş bir mezaristana müntehi olur. Derbâl usûl-i iktisadiyemizi kavanin ve nizamatımızı hattâ fikir-i ıçtihadımızı tebdil edip hakiki bir milliyetperverlik, ciddi bir vatanperverlik gösterecek olursak hiç şüphe edilmesin ki o şehrâba⁶ dâbil oluruz” diyor.

Yine mumaileyh Hamdi Efendi ânifüz-zıkr eserinde “*Ehl-i İslamın inhibitât-ı vâki’i bassasiyet-i diniyenin tenakusu, akaidin bir hâlet-i cumûdiye iktisab etmesi yüzündendir. Mebâdî-i itikadiyenin namzet bulunduğu inkişâfât-i ilmiye ve ameliyeden mahrum kalışımız dinin bassasiyetine gereği gibi atf-ı nazâr edilmemesinden ve akideye aşkı da zamm ettirecek bir neşve-i vicdaniye ile takip olunamamasından neş’et etmiştir”* diyor.

¹ Benzeme, benzeyiş,

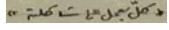
² Sıralamadadır,

³ Dayanan,

⁴ Pis, intizamsız, karışık,

⁵ Eğri, engebeli,

⁶ Ana yola,

Binaenaleyh hükümet-i celile-i cumhuriyemizin Diyânet Riyaset-i Celilesini muâmelât-ı sâire-i hükümetten tefrik ettikten sonra hakiki Müslümanlığı idâme ve izhar etmek üzere cevâmi-i şerifede vezâyif-i diniyeyi ifâ edecek imam ve hatip efendilerin tahsil-i kamilede bulunmaları zımında vilâyâtın ekserisinde mekteb-i mahsus açılıp, cemaate Türkçe vaaz ve nasihat verecek ulema-i hazırardan vukûf-ı ilmi ve hüsn-i ahlak ve istikâmette hâssa-i mümtâzı hâiz zevât-ı (s.98) mücerrededen muvazzaf olarak eyyâm-ı mahsusa ve leyâli-i mübarekede bunlar vaaz ve nasihat ediyorlar. Bunlardan epice zamandır cevâmi-i şerifede *Râmişü'l-ebâdisi* takrir eden resmi müderris Şerif Efendi mukaddimede yazdığım “Küllün ya'melü alâ şâkiletihî” ayet-i celilesinin tefsirini tavzihan halk önünde veliyyül-emir olan ulema ve ümera sınıfı behemehâl ikişer sınıf olup biri hidâyet diğeri dalalet yoluna gider. Hidâyet yoluna gidenleri dalaletçiler daima istirkab ve asıllı, asılsız hurâfe ve hayallerle, tehditlerle irhab¹ ve iğzâb etmek isterler. Birinin yolu rahmânî, diğerrinin şeytanîdir. Rahmânî yolunda gidenler daima sadâkat ve ciddiyetle ümmet-i Muhammed'in dünyevi, uhrevi selâmet ve saadetini düşünürler. Bunu takip ederler. Şeytani yoldakiler de rahmânî yolu sâliklerinin kıyafetinde görünerek dinin esası ve umde-i sahihası bulunan hakikat ve doğruluk sözlerini maksad-ı menfaat ve mel'ânetlerine perde edip din namına envâ'i hezeyânât ve terehhâtü² serd ile rahmânî yola gitmek isteyenleri kendi tarik-i mel'ânetlerine tabi kılmak isterler. Bunlar şeyâtin-i ins kabilindendir. Bu kabil şeytanlar kandırabilecekleri cahil halkın malını, ırzını, canını kendi zevk ve hevalarının vasıta-i husûl ve temini addederler hemîşe³ soyarlar. Bin türlü dünya ve ukba mesaib ve belayâsına düçar olmaya sebep olurlar. Çünkü onlar tıynet-i habîse ile yaratılmış mahlûklardır. Gördükleri iyilikleri, nimetleri şükür ile telakki etmezler. Haklarındaki iyilikler ne kadar büyük olursa olsun, takdir etmeyerek kibir ve gururla yine kötülüğe koşarlar. Cenab-ı hak âdil-i mutlak olduğundan her zaman da iyilerin iyilikleri mükâfatını, kötülerin de kötülükleri mücazâtını er de geç de kendilerine gösterir.

Hep gördünüz biliyor, görüyorsunuz ki, eski Bizanslıların İstanbul İmparatorluğu'nu Anadolu'muzda Söğüt (s.99) Yaylasından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu hâline getiren Rumeliler, Anadolu'lular üç beş asır malen, bedenen sekene-i Bizans'ın her derdine

¹ Korkutmak, kaçırmak,

² Acıları, kederleri,

³ Daima, her vakit,

deva, her yarasına merhem olmuşlarken nihayetde Türklerin fethettikleri Osmanlı ülkesinin üçte ikisini ecânibe ita ile elimizde kalacak ata yurdunu dahi Yunanlılara peşkeş edip palikaryaların İzmir'den işgale başladıklarında yıllarca Türk ve İslâm nimetleriyle perverde ve her suretle âsude olan yerli Rumlar, Ermeniler iltihakla tıynetleri muktezasınca günâgün gaddarlıklarda bulunarak “Çivril” “Kütahya” “Eskişehir” “Karahisar” Bursa'ya kadar Müslümanları sefil ve perişan ettikleri halde cenâb-ı erhamerrâhiminin merhamet ettiği bu aciz ve masum Anadolu halkına ihsân-ı ilâhi olarak Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ve rüfekası mesaisini halk ve sevk edip hamd olsun mazide emsali pek az görülen ve belki hiç görülmeyen galibiyet ve muzafferiyet-i harikaya nailiyetle bu gün bu iyiliğe çalışanlar mükafatını görmekte ve cümlemize göstermekte oldukları gibi tıynetlerindeki habâset ve maya-i hıyanetin sevk ettiği denâet¹ ve küfrân-ı nimetin cezasını da Rumların, Ermenilerin gittikleri yerlerde hattâ Bulgar ve Ulah kavminden olanlarla birlikte envâ'ı mezalim ve ta'diyâne giriftar olmak suretinde görmekte olduklarını işitiyoruz. Selânik'ten gelen hemşehriler, muhacirler söylüyorlar.

Vilâyât-ı Şarkiye'de Musul taraflarında kimi hoca, kimi şeyh, eskiden alışıkları zulümkarlıkları idâme etmek isteyen bir takım kimseler ahâli-i cahileyi iğfal ve isyana sevk ile fiillerinin cezasını onlar da görüp medreseleri, tekkeleri kapandı. Düşman esaretine giriftar olmaları tabii görünüyor. Bunlar hep dini dünyalarına alet eden hazele² ve ricacılardandırlar. Dünya din içindir amma din hiçbir vakit makâsıt-ı nefsanîye-i gayri âdile ve muzırta için değildir. Böyle dinî ve gayr-i şer'î maksatlar ardında koşanlara uymak cahilliğin en kötüsüdür. (s.100)

Her iyiliğin daha iyisi olduğu gibi her kötülüğün daha kötüsü bence cahilliktir. Bu halde insan ya hakiki âlim olmalı, hakiki ilme çalışmalı yahut hakiki âlimleri dinleyip duyduğuna göre amel etmelidir. Zinhar ne âlim, ne de müteallim veyahut âlimleri dinleyici ve duyduğuyla amel edici olmaksızın sırf hayvanlıkta kalmaya katiyen razı olmamalıdır. Belki hayvan bu kabil insanlardan daha hayırlı görünür. Zira hayvanlar hiç olmazsa sahibinin sevk ettiği işi görür, yükü götürür. İlim dediğimiz yalnız okuyup yazmak, yazılanları okumak değildir. Her menfaatli iş ilimdir, sanat, ticaret, ziraat, bâ-husus bu zamanımızda makinelere yaptırılmakta olan işlerin kâffesini bilmek, öğrenmek mühim ilimlerdenidir. Şimdi hükümet-i cumhuriye-i mübecceleimiz bu kadar yeni

¹ Alçaklık, adilik,

² Namert, yüzsüz, kalles,

mektepler açtı. Bir yandan açıyor, vilayetlerde yerine göre her menfaatli iş için fabrikalar yapıyor. Bunların biri de bizim memleketimizin en mühim sanatlarından bulunan halıcılığa muktezi büyük iplik fabrikasıdır. Bununla beraber dâhili şimendiferlerimiz dahi yapılmıyor. Bunlarda çalışmak, menfaat görmek için behemehâl ilim lâzımdır.

Evlât ve ahfadı mekteplere göndermeli, bu ilimleri öğretmelidir. Hükümet, siyaset işlerini vazifedar olanlara bırakıp biz kendi işlerimizi düşünerek bize tevcih eden vazifeler ne ise yek-diğerimizle emniyet ve uhuvvet ve bil-ittihat terakkî-i devlet ve millete sa'y ve gayret etmeliyiz” diyordu. Esasen vaizliğin vazife ve menfaati de bu değil mi?. Eskiden böyle olmuyordu, nice vaizlerden nice terhât alınmıştır ki hâlâ çocukluğumda dinlediğim bir vaazda vaiz efendinin;

“Eğirdir gölüne bir katre şarap düşse, göl kurusa yerine mescit, minare yapılsa ne o mescitte namâz kılmak, ne de o minarede ezân okumak caiz değildir, baramdır, kâfirliktir” dediği hatırıma geldikçe gülmekten (s.101) yahut ağlamaktan bir türlü kendimi alamadım, alamıyorum. Bu hâl Diyânet Riyaset-i Celilesinin teşekkülüyle vazifesinin tensik ve tanzimine kadar, yine devam etti.

Dokuz sene evvel bir Ramazan ayı içinde Keçiborlu Nahiyesi tarihiyle Uluborlu kazasına gitmiştim, nahiyeye camiinde vaaz eden bir hocazâde hoca inkıtâ'-ı bârânın imtidârı sebebiyle canib-i semâdan nüzul eden yağmur semadaki rahmet deryasından her hangi memleket ahâlisinin ibadet ve tâ'âta devam ve ihtimâmı var ise cenab-ı hakk her bir katreyi bir melek vasıtasıyla o memlekete yağdırıp her hangi memleket namaza, oruca, teravihe dikkat etmiyorsa gazab-ı ilâhi eseri olarak oraya yağdırmadığını, Uluborlu kazası merkez camiinde diğer bir hocanın Hazreti Peygamber'den istenilen inşikak-ı kamer mucizesinde Ay bedr¹ hâlinde iken Cebel-i Hira mevkünde müctemi' halk bu mucizeyi talep etmeleri üzerine işaret-i Hazret-i Peygamberî ile semadaki kamer derhâl münşakk olup şakkının biri Hazretin sağ kolu yeninden, diğeri sol kolundan girerek vücûd-ı saadette birleşip yakasından yine semaya çıktığını, Senirkent nahiyesinde dahi Burdurlu denilen köse bir mollanın birkaç sene evvel Burdur ve Isparta'yı tahrip eden müthiş zelzelenin küre-i arzı hamil bulunan sarı öküzün kuyruğunda her memleketin yer damarları merbût bulunduğundan herhangi memleketin ahâlisi fisk-ı fücûra dalarsa onları intibaha getirmek üzere Allah zül celâl melekler vasıtasıyla öküze emir vererek melekler öküzün kuyruğundaki o

¹ Ayın on dördüncü gecesi, dolunay,

memleket damarını tahrik edip memleketi zîr ü zeber¹ ettiğini söylemeleriyle ferdası² gece kaza-i mezkûr müftüsünün dershanesinde teravîh namazından sonra bir takım ulema ve eşraf ve inşikâk-ı kamer mucizesini camide söyleyen hoca da hazır olduğu halde yağmurun semadaki rahmet deryasından değil, küre-i arz üzerindeki denizlerden bulutlar vasıtasıyla buhar hâlinde semaya (s.102) suûdla³ gayriyyetle⁴ ayrıldıktan sonra nazil olmakta bulunduğunu sahib-i tefsir-i rûhü'l-beyân İsmail Hakkı Efendi merhûm Türkçe *Hadis-i Erba'în* şerhinde yazmakta olduğunu ve inşikâk-ı kamer hususunda *Risale-i Hamidiye* mütercimi Manastırlı İsmail Hakkı Efendi;

-“Kamerin işaret-i Peygamberi ile nazır ve bâzır olanlara münşak görünüp öyle Hazret-i Fabriâlem’in yenlerinden girerek yakasından çıktığı sözünün bezeyan ve iftira bulunduğunu yazdığını ve zelzele bahsinde de kürre-i arz ne öküzün sırtında ve ne de yerin damarları kayruğunda olmadığı fennen sabit olup bu söz biz coğrafya okurken muallim Binbaşı Mehmet Efendi’ye karşı bazı medrese mollaları tarafından der-miyan olunduğunda muallim-i mûmâileyh “zaman-ı saadet-i Hazret-i Peygamberi’de cebele-i Arap Hazret-i müşarünileyhden arzın ne üzerinde olduğunu sormalarından naşî o anda Burc-ı sevire⁵ nazır bulunduğundan “Ale’s-sevir” buyurmalarından sevir burcunu cabil Arapların lûgat manasına alarak koca toprağı öküzün sırtına yüklediklerini ve bir başka zamanda soran yine o kabil cabillere karşı dahi o zamanda da “Burc-ı Hût’a⁶” nâzır bulunmasından “Ale’l-Hût” buyurmalarıyla bundan da balık manasını alıp öküzün ayaklarını balığın sırtına basturdıklarını ve yoksa kürre-i arzın mürûr ve dâimî’-d-devran olduğu hazret-i müşarünileyhin malumu bulunması sebebiyle başka bir firkanın şems-i guruh ettiğinde nereye gider, sualini irad etmeleri üzerine kavm-i âbir üstünde tulû’ eyler, buyurduklarını izahla, Hazret-i Peygamber sallallahü aleyhi vesellem efendimizce arzın kürreviyyeti ve Amerika’nın mevcûdiyetini o zaman haber verildiğini söylediğini hikaye ve dershanede bulunan *Hadis-i Erba’în* şerhi ve *Risale-i Hamidiye* tercümesi ortaya getirilip bahisler bulunarak irâe olunmuştu. Vaiz Efendi mahcup kalıp;

-“Benim takrir ettiğim tefsir kitabında yazılıyordu, ben onu tefsir ve takrir ettim” diyebildi. (s.103)

¹ Alt üst,

² Ertesi,

³ Yukarı çıkma, yükselme,

⁴ Gayrılıkla, ayrılıkla,

⁵ Boğa burcu,

⁶ Balık burcu

Müftü efendi, genç ve medrese tahsilinden evvel mektep tahsili de görmüş olduğundan vaiz efendiye;

-*Böyle bilmediğiniz fennî işlere dini vaaçlarımızı niçün karıştırırsınız?* dedi. Vaizi takdir etti ise de ben;

-*Hakikat-i ilme hakıyla vâkıf ve halka tebliğ edilecek ahkâm-ı diniyeyi hüsn-i tefhime kâdir olmayan kimseleri vaaçdan men etmek hükümete vaciptir. "Bunu da yine sâhib-i ruhûlbeyân yazıyor. Bunları siz men ve ıslah etmelisiniz?"* dedim idi.

İşte bu vecibeyi hükümet-i celile-i cumhuriyemiz ifâ edip Diyânet Riyaseti Celilesinin teşekkülünden beri hiçbir kıyafet hocası kendi kendine kürsülere çıkıp hurâfe ve safsata-gûluk edemiyorlar. Bu makûlelere kıyafet-i ilmiye iktisâbına bile cevaz gösterilmiyor. Her yerde müftüler men'ine devam ve dikkat ediyor. Sa'yleri meşkûr olsun.

8- Dâhilen emniyet ve asayiş ve hâricen müsâlemet ve hüsn-i âmizsin emr-i mühimmini nazar-ı muvazene ve mukayeseye aldığımızda görülüyor ki, eskiden şehir ve kasabalarda birkaç polis ve hariç şehirle köylerde jandarma efrâdına tevdi' olunan emniyet ve asayiş işi şehir ve kasabalar için kendi emniyet ve itimat edebileceğimiz adamlarımızdan intihap ettiğimiz mahalle bekçileriyle köylerde aynı intihapla tayin olunan kır bekçileri taraflarından kesb-i itlâ' ve men edecekleri her hangi bir hadise-i vakıanın vukûu anında mütecâsirini der-dest ve şehirlerde merkeze ve köylerde heyet-i ihtiyariye reisine arz-ı malûmat ile icab-ı kanûnisine icra ve cumhuriyet adliyelerince de netice-i kararı uzamaksızın ita olunuyor. Bu sayede hamd olsun ırz ve can ve malımız memun ve mahfuz bulunuyor. Şayet bekçiler ve inzibat memurları hilâf-ı selahiyet ve muadelet-i tecavüzü cür'etkarlıkta ve bunlara vazifelerine karşı muhâlefette bulunanlar olursa onlar da hemen cezâ-yı kanûnilerini görüyor. Kuvvet ve haysiyet-i hükümet mevcûdiyetini her fertte tanıttırıldığı gibi masûniyet ve mahfuziyet halkta tamamıyla temin ediliyor. (s.104) Şehirli köye, köylü şehre emin ve müsterih bir halde gidip geliyor.

Eskiden şehirden köylere ve dışarıya gedenler silahsız ve birkaç refik olmaksızın gidemez ve köylü de topluca olmadıkça yalnız başına ve hele köylü kadınları yanlarında adamsız şehre gelemez ve jandarma ve inzibat efrat-ı sâiresi mâ-fevki tarafından kendisine emir ve tevdi' olunmayan ef'âl-i memnû'a-i meşhûdenin cünha¹ ve kabahat nevinden olanlarını men' ve iddiâ ve istidâsız der-dest ve ekserisinin okuyup

¹ Küçük kabahat, küçük suç,

yazması olmadığından vakaya dâir bir zabıt varakası bile tanzim ve cinayetin gayri erbâb-ı cerâyimi celp ve adliyyeye teslim edemez idi. Selahiyet-i kanûniyesi müsait değildi. Hattâ cinayet nevinden olan hadisat esnasında inzibat memurlarından olan jandarmalardan hod-behod müdâhale ve cürümde bir tesir hâsıl edenlerden birkaç neferin mahkemelerce mahkûm edildiğini bilirim. Çünkü emniyet ve asayiş hakkıyla temin edecek selahiyet kanûnları yok idi. Adab-ı umûmiye ye muhâlif ahvâl-i memnû'a mütecâsirlerinden¹ zabıta-i mâni'a selahiyetini hâiz belediye çavuşlarının dahi vazifelerinden dolayı mahkemelerde muhakeme ve tecziye edilmek istenildiğine mükerreren tesadüf ettiğim olmuştur.

Muâmelât-ı hariciye-i siyasiyeye gelince, Harb-i Umûmi gaye-i meşûmuna kadar muharebât-ı maziyemizde galip olduğumuz zamanlarda dahi bütün düvel-i Hıristiyanıye ve bâ-husus Rus İmparatorluğu taraf-ı mağlubî iltizamla hakk-ı galibiyetten istifademize perdekeş haylûlet² oldukları halde bu teşebbüs-i millîmizin ilk başlangıcında gerek Büyük Millet Meclisi'miz ve gerek zimamdarân-ı umûrumuz Rus Cumhuriyetiyle ittihat ve Fransızlarla itilaf ve İtalyanlarla iltizam hüsn-i âmîziş³ edip Yunanlıları İngilizlerden muâvenet-i maliye ve mütenevvi'a gördükleri halde bile münferit kalmaya mecbur ve muztarr⁴ bırakmak muvaffakiyeti hasıl olmuş olduğu misillü "Lozan" (s.105) muahedesinde bütün düvel-i mumziye⁵ taraflarından tasdik olunan istiklâl-i millî ve cumhurumuz icabınca asırlardan beri ülkemiz ve milletimiz üzerinde bela olan kapütilyasyonlarla bir takım imtiyâzât-ı muzır ve patrikhanelerce her müşkül zamanımızda müsâadât-ı mezhebiye zemininden talep ve istihsal edilen ilâvât vesilesiyle öne sürdükleri müdahâlât-ı ecnebiye hamd olsun ref ve ilgâ ve bu hallere sebebiyet veren Rum ve Ermeni anâsır-ı muzır, Anadolu'muzun çok yerlerinden ihraç ve hârice isrâ olunmak muvaffakiyetini dahi elde eylediği ve en son Musul ve Bağdat ve Suriye ve Adana hudut işleri de netice-i kat'iyeye rabt ve îsal kılındığı cihetle bu esnada Fransa sefirî Mösyö "Albersaro"nun

"Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin faaliyetinde umûmi planlara ait öyle bir vukûf, öyle bir usûl, öyle bir azim ve gayret ve Türkiye'nin hayâtî menfaatinde

¹ Cesaretlilerinden, cüret gösterenlerinden,

² Mani oldukları,

³ İyi geçinme,

⁴ Zorunda kalmış, zorlanmış,

⁵ İmza koyan devletler,

öyle bir anlayış vardır ki bu devlet-i zimamdârânının yanında kendilerini takdir ve tahsin etmeksizin ve pek hakiki bir şevk ve muhâlesetle kendilerine doğru cezâ edildiğini hisseylemeksizin yaşamak kabil değildir” dediği ajanslarla ilân olunmuştur.

Birkaç sene evvel “Yeni Âlem-i İslâmî” nam eser mütercimi yazan Amerikalı profesör de “Bu kadar seri ve derin bir tabavülle tarihin hiçbir devrinde tesadüf olunmamıştır. Bin senedir uyuyan Müslümanlar uyanmışlar ve yeniden yürümeye başlamışlardır. Nereye doğru gidiyorlar bilmiyoruz” diyor.

Sâir erbâb-ı dikkat dahi Müslümanlar vicdan-ı içtimaisini zâyî’ etmeksizin bu devr-i intibâhı metanet ve tesânütle takip ederlerse yirminci asr-ı islâmî Avrupa’nın yirminci asrından mütekâmil mertebeyi bulacağını söylüyorlar. Bu gün Arap, Acem, her Müslüman kavim hürriyet ve istiklâlini bulmak ve kazanmak istiyor. Fakat Anadolu Türk Müslümanları gibi hakiki ve ciddi Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri ibaresinde değil ona yakın bir iktidârda bile rehber bulamıyoruz” diyorlar. Gece gündüz arayarak uğraşıp çırpınıp duruyorlar. (s.106)

26 Ağustos 1338 (26 Ağustos 1922) tarihinde Yunan ordularını Anadolu’muздan çıkarmak üzere taarruz harekât-ı askeriyye karar-ı kat’i veren Gazi-i müşarünileyh hazretleri İzmir’e doğru ilerlerken esir alınan bir fırka-i Yunaninin kumandanı huzur-ı müşarünileyhe getirildiğinde kumandan generalin kiminle teşerrüf etmekte olduğunu sorması üzerine, müşarünileyh zatlarını haber verince esir kumandan;

-“Kendilerine milyonlarla altın teklif olunup ta kabul ve tenezzül etmeyerek Kolordu kumandanları gibi saff-ı harpte bizâat çalışın ve efrat-ı seçtâsı başından ayrılmayan böyle bir başkumandanın idâresindeki bir orduya biz değil dünyanın daha mühim orduları yine teslim bayrağını çekmeye mecburdur” dediğini içinde bulunup ta gaye-i zaferde terhisan gelen askerlerimiz ve müşarünileyhin vukûf-ı siyaside meşhur “Bismark”ı tedâbir-i harbiyede “Hindenburg”u tenkit ve tahti’e¹ eylediğini derin vukûflu zabitanımız söylüyorlardı. Ahvâl-i câriye ve meşhûdenin memleketlerimizde görülen teferruat ve müfredatı dahi bunu göstermiyor mu?

Devlet-i Cumhuriye-i Milliyemizin evvel ve ahir program ve hedef-i âmâl ve istikbâli asırlardan beri yıkıcı bir idâre-i müstebide ve âcizeden kurtardığı ve “Lozan” muahedesi mucibince yed-i istihkâk ve istiklâline aldığı ana yurdu, vatanı yakın zamanda yapıcı bir idâre-i medeniye ve terakkîye ile ebedi kendi yed-i temellük ve milliyeti

¹ Yanlışını çıkarma,

idâresinde bulundurmak ve bu vatana ahirin taarruzunu men' ve vakar ve haysiyetini hıfz edebilecek kuvveti daima hâzır ve âmâde etmek noktasına münhasır olduğundan ne vatanına taarruz-ı âhiri ve ne de muahedenin hârice bıraktığı gayri mütecânis mahallere tecavüzü asla kabul ve tecviz etmeyip bir sulh-i daimî ve müsâlemet içinde dahilî işleriyle çalışmak niyet-i hâlisasından başka bir emel ve arzusu bulunmadığı cihetle komşu ve hem-hudut ve münasebât-ı iktisadiyece tarafeyn için fevâid ve mühassenâtı (s.107) meşhûd bulunan büyük, küçük bütün devletlerle siyasi ve iktisadi muahedeler akt ve tanzim ve teâtî ediliyor.

Ahkâm-ı esasiye-i İslâmiyeden olan kavâid-i adliye-i insaniyeye göre hükümet-i celile-i cumhuriye ve milliyemiz hakk-ı sarih-i meşrûunu muhafazada Gazanfer-i¹ haslet ve bî-gayri hakk, hukuk-ı gayre tecavüzde tenezzülâtan müstağnî sahib-i fazilet ve uluvviyet olmasıyla hemîşe² bu hasîsaları³ göstermeye kat'iyen ihmal ve tesâmuh⁴ göstermiyor. Edvâr-ı sâbika ve maziyede ya cehl ve gaflet veyahut âmâl ve istirâhat-ı zâtiyeyi iltizam ve sahabet yüzünden neler ve haysiyet-i milliyeyi şâibedâr eyleyecek nice şeyler görülmüştür ki bunlardan biri "1308" (1892) senesinde bizim vilayetimizde vaki olmuştur.

Şöyle ki o zamanda Isparta'ya gelen bir Protestan papazı Isparta Rum ve Ermenilerinden cemaat bulmaya kalkıştığıında Rum metropolidiyle papazlar ve millet öne gelirleri bir vaz'ı tehekkümle⁵ hükümete gelip papazın memleketten çıkarılmasını mutasarrıf bulunan Babanzâde Mustafa Zihni Paşa'dan talep ettiklerinde Paşa-yı müşarünileyh vâkifâne idâre-i umûr ederek papazı iknaen kendi kendine Burdur'a azimette mecbur ettikten sonra metropolit arkasından Burdur'a gittiğinde beş on gün müruruyla Burdur Rumları Papazın müste'ciran oturduğu hanesine gelip giderken üstüne Rum evlerinden mevâd-ı gâita⁶ ve tebevüle⁷ atmak suretinde hakaret etmelerine ve bu meyanda müste'cirin hanesinde bir harik dahi vuku bulduğundan bunu Rumların tertibat-ı taassubkârlarına haml eylemelerine karşı, İstanbul Amerika sefaretinin Bâbîâlî'ye vuku bulan bir müracaatı üzerine Paşa-yı müşarünileyh Isparta'dan tahkîkâta gönderildiğinde mahkeme-i aidesince

¹ Yürekli, yiğit,

² Daima, her zaman,

³ Kendine mahsus olup başkasında bulunmayan keyfiyet, karakter,

⁴ Dikkatsiz, kayıtsız davranma,

⁵ Alay eğlenme, hakikatte alaydan ibaret olan eğlenme,

⁶ İnsan pisliği, insan tersi,

⁷ İdrar, sidik,

hâl ve hüküm edilecek bir mesele-i âdiyeyi i'zamlâ bâ-irade-i seniyye mal sandığından 500 lira tazminat itasıyla beraber, mutasarrıf ve alakadar memurin-i sâireyi ve metropolidi hemen azl ve beş on Hıristiyan serâmedini Aydın mahkeme-i cezâyesine sevk ettirdikleri görülmüştür. Bu devr-i celil-i cumhuriyemizde bizim toprak üzerinde ve bizim sularımızda iki tarafı da ecnebi olan efâl-i memnû'a (s.108) mütecasir ve mütecâvizlerini hangi devlet tebaasından olursa olsunlar dâire-i inzibat ve adliyemiz bilâ müdâhale mevki'i cürüm ve fiil itibarıyla vazife-i kanûniyeyi serbeste ve bilâ tereddüt ifâ etmekte buldukları Cumhuriyet idâre-i inzibat ve adliyesinin muâmelâtından ecânibin dahi emin olduğu görülmüyor mu?

Umûr-ı hariciye-i siyasiyemizin mükemmeliyeti de bunlarla sabit oluyor. İşte sâbık-ı sâkıtlâ hâl-i hâzır idâresi beyindeki fark ve mukayese bu ve bu kabilden daha nice şeylerle görüyor ve görülmektedir.

9- Yukarıki fasıllarda iç yüzünden gördüğüm meşhûdât ve müstahberât-ı âcizanemden yazdığım birer, ikişer numûnenin kısm-ı mühimini idâre ve hukuk işlerinde vasıta-i tertip ve tenfiz olan memurların ilmî, ahlâkî vukûf ve seciyelerine tatbik ettikleri şeylerden anlayıp her memur, bilgisi ve tabiiyeti derecesinde bir yol takip ederek ortada daimî bir meslek ve vazife programı olmamasından ve olsa da ahkâmına riayet olunmamak ve bu riayetsizliğe de çokcalık şahsî bazı arıza-i munzam olmak sebebiyle ittîrâd-ı¹ muameleye tevfik-i hareket olunamamasından dolayı her hangi bir mevki işgal eden zatın hâl ve tabiatı ne ise o yolda iş yapılıp veyahut hiç yapılmayıp birinin yaptığını diğeri bozmak veya yapılanı takip etmeksizin haliyle nâ-tamam bırakmak suretinde her nevi² teşebbüs, tam netice ve semere veremiyor ve milletin işleri de bu yüzden ileri gitmek şöyle dursun gün geçtikçe geri kalıyor ve halk dahi bir yeis ve nevmîdi² içinde boğuluyor ve kimseye bir şey diyemeyip yalnız öteden beri kendilerine vaizler, şeyhler taraflarından telkin edilen "Mehdi" âl-i resûlû intizâren hükümet memurlarını daima ayrı bir meslekte ve dinsizlik tavrında görüyor ve onlara asla kalben muhabbet-i ciddiye ve muâvenet-i fiiliye göstermiyordu. Zira halk dünyalık, ahiretlik işlerinde hep namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekât vermek, sarhoşluk etmemek hususlarına riayet eylemek (s.109) lâzım ve kâfi olduğunu zanneyliyor ve vazife-i insaniyenin pek çok

¹ Birini takip etme, muntazam tarzda cereyan etme,

² Ümitsizliği,

mühim teferruatı daha bulunduğunu katiyen nazara almıyor ve düşünmüyordu.

Mukaddimede dediğim veçhile erbâb-ı istibdat ve tagallübün ilm-i nafia ve hakiki talimi hususunda gençler üzerinde gösterdiği ihmal ve belki mümanaata rağmen yine zeki ve heveskâr-ı ilim olan gençlerimiz vukûf-ı kâfiyi bil-iktisab halkın hurâfe-perest cahil takımına bir dereceye kadar galebe ederek bu sınıf-ı münevvere kendilerini yüksek mevkide görmek hakkına sahip olmuşlarsa da buna mağrur olmakta ve cahil takımı ise mevcutlarının azalmasıyla kendilerinde onlara müdafaa ve mukavemet edebilecek kesret ve kudreti görememekte olmasından naşî vukûfsuzluğun peyda ettiği ayrılık, gayrılık, hemen ortadan kalkmış gibi olmuş ve yalnız münevverlerin cahil olan avam ve müstahsil kısmına temas ile onları ikaz ve irşad edecek ve tarik-i terakkî ve intibahta kendileriyle birlikte yürüyecek bir hale gelmeleri kalmış idi.

Çünkü her büyük inkılâp büyük kimselerin büyük düşünce ve bilmeleriyle husûle geldiği tarihi ahvâl-i mücerribe¹ ve muhakkikadan olmasıyla lehülhamd velminne bizim elyevm beka ve mevcûdiyetiyle mübahi² ve müftehir bulunduğumuz mezhep ve meslek-i İslâmînin zuhûr ve tecelliyatını nazara aldığımızda görüyoruz ki bin üç yüz bu kadar sene evvel bu büyük inkılâbı vücuda getirenler vahiy ve ilham-ı rabbaniye mahzar Hazret-i Peygamberin irşâdâtı etrafına toplanarak o zamanda Yahudî ve Nasârâ vesâir muhtelifü'l-ırk akvamın yek diğere olan harsî, iktisâdî ihtilâât ve muamelâtını nazara alıp taraf taraf cemiyetler teşkil ve akdiyle teâtî-i efkâr ve halkı vahdet-i hakka celp ve cem' edecek teşebbüsleri istikrar için konferanslar vermek ve sûk-i Ukaz'da senelik kongreyi yapmak suretinde yek-diğeri ve ihtiyacatı tanımak ve ona göre münasebet-i kaviye-i içtimaiye ve rûhiye husûle getirmek (s.110) mesaisini iltizamla ekseriyet-i halkın menâfi-i maddiye ve maneviyesini esas umde ittihaz eylemek ve işin içine asla ayrılık, gayrılık ve husus-ı menfaat girmemek lüzum-ı zaruri ve tabiisini pek mühim görmüşler ve halk ile vakit vakit birleşip gaye-i muvaffakiyeti vücuda getirmişler idi.

Bizim “İttihat ve Terakkî” Cemiyeti dahi bu usûlü takiple efrat ve mevcûdiyetini derece-i kâfiyeye getirdikten sonra 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) ilân-ı Meşrutiyeti sâha-i berûze³ isal eylediğinde tekemmüle-i mesâ'i ve muvaffakiyet olmak üzere Cemiyet-i

¹ Tecrübe eden, deneyen,

² Övünen,

³ Kavga, savaş sahası,

muhteremenin merkez ve şubâtından bu himmette beklenirken bilakis cemiyetin bazı müteffizleri sonradan gayri mütecanis her emelcû adamlarla dâire-i faaliyetlerini tevsi' ve efrâdını tezyîd etmek arzusuna düşüp bir takım ahvâl ve e'âl-i sâzeşle¹ rasgele adamlar cemiyete nisbet peyda ederek hususi menfaat ve emellerinden başka bir şeye bakmadıklarından ilk teşebbüste halkın eskiden fena gördüğü memurları zir-ü-zeber etmek aceleciliğine kalkıştıklarında bu hâl cemiyete sonradan giren emel-cûlara dahi hoş görünmesiyle nereden neş'et ettikleri ve ne oldukları layıkıyla malum olmayan bir çok kimseler birer suretle büyük, büyük mevkilere gelmişler ve taşradan da meşreplerine muvâfık yardımcıları, ortakları bulmuşlardı. Bunların giriştikleri işler eski zaman hâlât-ı müşevveşe² ve müz'icesini³ daha ziyâde göstermeye başlaması üzerine ilk Meclis-i Mebusanda üçüncü sene bütçe müzakere olunurken Maliye Nazırı Cavit Bey'in uzun ve zengin izahatta bulunmasına karşı, bir çok mebuslar bir çok memurlara taarruz ederek Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey de "Tan" ve "Taymis" gazetelerinde dahi bu mevzua dâir yazı yazdıklarından bahsedince Cavit Bey "Tanin"i görmediniz mi diye müstehziyâne bir cevap verdiği ve günâ-gün gürültüler peydâ olunduğu sırada bizim arka taraftaki ecnebi sâmiîni locasında Rusyalı iki kimsenin (s.111) bu parlamentonun şu şekil vürûsundan iki üç sene geçmeksizin netice-i nafîa-i emniyet husûle gelemeyeceğini söylediklerini Rusça ve Fransızca bilen bir mebus arkadaşımız söylüyordu.

Ben bu halleri nazar-ı dikkate aldığım zaman bizim meşrutiyetimize henüz itimad-ı tâmm hâsıl edemeyen ecnebilere ve ecnebilere uygun unsurların içimizdeki bu türlü ihtilâfât-ı mütehevvirâne ve rakîbaneyi tezyîdle ansızın başımıza bir iş çıkarmalarından şüphe ve endişe hâsıl etmiştim.

O sene İtalyanların Trablusgarbı istila ve müteakiben de Balkan Harbini iğrâ etmelerine mukâbil bunlardan mağlubiyetle çıktığımızı acırken Harb-i Umumînin başlangıcında hep refika-dânân ve siyaset-şinâsân-ı millet bî-taraf kalmaklığımızı arzu ve temenni ettikleri halde Başkumandan vekili Enver Paşa'nın Almanya ve Avusturya ittifakına iltihakı hod-be-hod⁴ ihtiyar ve Anadolu'nun gencini, yaşlısını mevâki'i harbiyeye ve hem de Alman ve Avusturya kumandanları idâresine sevk ve

¹ Ustalık, hile, menfaat,

² Belirsiz karışık, düzensiz,

³ Usandıran, rahatsız eden,

⁴ Kendi kendine, kendiliğinden,

iki milyona karîb efrâd-ı müstahsile hanelerinin ve mesârif-i harbiyenin idâre ve tesviyesine memlekette kalan pek ihtiyarlarla çoluk çocuğunu ve hattâ kadınları icbar etmesinden mütehassıl müşkilât ve zarûret, hâl-i hâzır ve âtimizi o zamanlarda pek güçleştirmişti.

Yine o sıralarda idi ki taraf-ı hükümetten “Atabey” nahiyesi kurrâsının tezyîd-i zer’iyât¹ ve istihsâlâta ve halkı irşâd ve teminde de mutasarrıflık makamından memur edildiğimde herhangi köye vardımca asker kaçaklarının da çokluğundan ve hayvanât ve tohum bedeli yokluğundan şikayet olunuyor ve şikayetçilere evlatlarınıza nasihat edin, kaçmasınlar, din ve vatan uğrunda başlanılan muharebeden Müslüman ve Müslüman evladı olan hiç kaçır mı? Bu ayıp ve günah değil mi dediğimde “Efendi sen ne söylüyorsun, çocuklarımız gideli ne doyunca ekmek ve ne de para ve urba yüzü görmeyip bizim postalarla gönderdiğimiz paraları ve erzakı bile vermemişler, yemişler. Dillerini bilmedikleri ecnebler ellerinde kalmışlar, canlarından bıkmışlar. Nihayet dağca dağca (s.112) silahlarıyla çıkıp gelmişler, yalnız bizimkiler değil içlerinde başka vilayetler efrâd-ı askeriyesi de vardır.

“Asılırız, ipe çıkarız, öyle idâresiz ve dillerini bilmediğimiz zabitler kumandasına gitmeyiz, diyorlar” derlerdi. [Doğru fikirle hakikate riayetin takdir-i tabiisine mütâbaat² suret-i mezmûrede olsa bile akıbetinde müntic-i hayr³ olmak çok kere görülen garâib-i tecelliyattandır. Bu kaçaklarla silahları çok geçmeksizin Harb-i Umûmi’nin nihayetinde tertip olunan Kuvvâ-yı Milliye tertibâtında işe yaramıştır. Bunun için İbrahim Hakki merhûm “*Hak şerleri hayreyle, zannetme ki gayri eyler, Mevlam görelim neyle, neylerse güzel eyler*” demiştir]

Bir gün Penbeli karyesi imamı seksenlik hacı efendiyi mescit önlerinde beş altı yaşlarındaki çocuğu avutmakta olduğuna tesâdüf ettiğimde hâl ve hatırını sormuştum;

-“Üç evlat iki torundan üçünün şehitlikleri ve birinin Almanya Hastanesinde vefatı ve birinin de İzmir Hastanesinde olduğu haberleri geldi. İhtiyar balimde İzmir’e kadar gittim, hastaneye koymadılar. Valiye arzubâl verdim bakan, dinleyen olmadı. Bu hengâmede çocuk mütehassirâne⁴ vefat etmiş. Onun da cenâze namazında güç bulunabilip hamd olsun beş şehit atasıyım. Abirette şefaât

¹ Ekim işlerinin artması,

² Birine tabi olma, arkasından gitme,

³ Hayra sebebiyet veren, hayır meydana getiren,

⁴ Hasret çekerek, özleyerek,

edeceklerine kendilerine orada kavuşacağıma şüphem yoktur. Bu çocuk şehit torunumun oğludur. Şu üç boş evden birisine bu sahip olacaktır. İkisinin içindeki genç ve dul kalan gelinlere Allah bayırlı birer koca halk ederse Abirette gözüm açık girmiş olmayacağımi” deyince gözlerim yaşardı, tesellide bulundum.

Bu halleri Mutasarrıf Cemal Bey’e yazdım. Firarilerin derdestine ve inzibatın teminine jandarma kumandanı Binbaşı Çerkez Rüştü Bey’i sevk etti. Nahiye ihtiyacı için de aşar ambarlarından ta’vizen¹ tohumluk zahire verilmek emir ve havalesini istihsal ve memurlarla şehir muhtaçları için dahi bir de iâşe komisyonu teşkil etti idi. Rüştü Bey derdest ettiği ve edeceği efrattan kendisine hediye verenleri (s.113) tecil ile vermeyenleri sevk eyledi. İdare-i askeriyeye namına alınacak levazım için köylülerin zehâyirine, tohumluklarına, hayvanâtına doğrudan doğruya vaz²-ı yed² usûlünün tatbik ve kıymetlerinin takdir ve sevkinde memur bulunan zabitelerin suiüstimleri ve askeriyeye tahsis olunan şimendifer vagonları meyanına kendi ticaret ve menfaatleri için bir takım eşya ve erzak naklini de sokuşturarak bu ticaret ve menfaate mebusların bile iştirak etmeleri ve İstanbul İâşe Dâiresi adamlarının girmeleri sebebiyle kanûnen ahalinin hak ve intihabı dâhilindeki taşra belediye meclisleri reisliklerine de memuriyet-i resmîye gibi maaşlı ve İstanbul’dan müntehib memurlar gönderip bu işleri onlara yaptırmak istemeleri ve yaptırmaları pek ziyâde şikayet ve feryadı dâî olduğundan o sırada Isparta’ya geldiğini yukarıda yazdığım Başkumandan vekili Enver Paşa’ya arz-ı keyfiyet ve rica-yı muaddelet olduğunda, müşarünileyh gezdiğim yerlerde bu hallere ben de vâkıf ve kâni oldum amma ne çare ki şu zamanda zabite ihtiyacı şedit vardır. Bunların cezaları bade’l-harp ihmal edilmeyecektir. Harp zamanında her şeye sabır ve tahammül lâzımdır. Vaz’ı yed için muhtelit bir komisyon yapınız” cevabını verip gittiği işitildi idi.

Yine bir gün nahiyeden merkeze gelirken yolda gördüğüm beş altı kuzuyu götüren bir kadınla bir çocuğa sorduğumda “Anafor”dur jandarma kumandanının beşer, onar gün evlerinde kalmaya izin verdiği asker kaçakları taraflarından verilip dört tanesini takım kumandanı onbaşı nahiyede alkoydu. Altı tanesini bir meci diye ücretle Binbaşı’ya götürüyoruz, demişlerdi. Bu hâli dahi Mutasarrıf Bey’e söylediğimde tahkikât-ı resmîye icra ettirerek kaçakların babaları ve taallûkatı gûyâ beher kuzuyu ellişer kuruşa para ile vermiş olduklarını söylemeleri

¹ Karşılık alınmak suretiyle, ileride gelirinden kesilmek şartıyla,

² El koyma,

üzerine muhbir aleyhinde iftira davası ikame etmek üzere muhbiri taharrîye¹ kıyâm ettiler.

Artık bu kadar açık rezalete (s.114) tahammül güç olduğundan dolayı, köylüleri iz'âca başladıkları sırada “muhbir ben idim” muhtelit komisyon beher kuzuya dört lira kıymet takdir etmiştir. Bu kıymetteki kuzuyu köylüden elli kuruşa almak da başka bir cürümdür, dememle taharriyâttan vaz geçmişlerdi. Zira Mutasarrıfın Enver Paşa emri veçhile teşkil ettiği muhtelit komisyon işe başlamış ve fiyatları mutedilâne takdir etmeye devam etmekte ve kuzuya dört lira kıymet-i mukaddere² göstermekte bulunmuş idi.

Aradan çok zaman geçmeksizin belediyeler riyasetlerine İstanbul'dan gönderilen muvazzaflar da kaldırıldı. Kadîmî ve kanûnî mucibince reislikler, yine müntehip yerli reislere ve komisyon riyaseti dahi bunlara verilip iş biraz tarz-ı kanûnî ve muaddelele girdi idiye de İstanbul'un tattığı ticaret ve menfaatten veyahut hakikaten zarûret-i ihtiyaçtan nâşi bir nevi vaz'ı-yed şeklinde taşradan erzak toplamak ve nakliyat-ı askeriye meyanına muhtâcîn merkez-i saltanat namıyla girebilmekten büsbütün vazgeçemedikleri cihetle Evkaf Nezareti memurları hesabına eski evkaf müdürlerinden Kemal ve Orman Nezareti namına da eski orman müfettişlerinden Bekir Bey'ler gelip cemiyet namına aldâtıcı, korkutucu laflarla köylünün elinde ne bulabilirse bir uçtan bunlar da toplamaya başladılardı.

Bunlara dâir halkın padişaha olan şikâyatı telgraflarını yazmamak üzere telgraf müdürü Faik Efendi'ye Rüştü Bey ricada bulunup müdür bu ricayı is'âf³ edememekle beraber kendisinin “İttihat ve Terakkî” Cemiyetine fart-ı⁴ nispet ve sadâkatten cemiyet namına yapılan yolsuz, haksız işleri, cemiyet erbâb-ı hakikat ve ciddiyeti asla kabul ve tecvîz etmez. Bunlar hep sahtekarlıktır, deyu Cemiyet-i Merkeziyeyi haberdar etmek için imzası altında müteaddit telgraflar yazdığını haber alan Rüştü Bey bu yüzden mütehassıl infial tesiriyle idâresindeki jandarmalardan kendisine mensup ve sadık ve menfaatte bir dereceye kadar (s.115) şerik olanlardan bazılarına tebdil-i şekil ettirerek eşkıya kıyafetine koyup müdürün yanında bulunan bir ananın babanın bir tek oğlu olan muhabere memuruyla Burdur'dan gelirken Isparta civarında Kangırı

¹ Arama, araştırmaya,

² Takdir olunmuş, kıymeti biçilmiş,

³ Birinin isteğini kabul edip yerine getirme,

⁴ Aşırı, aşırılık, fevkaladelik,

Deresi denilen mahal-i muhavvefte¹ pusudan arabasına kurşunlar yağdırmak suretiyle arabacıyı yaralamış ve araba atını ve müdürü ve muhabere memurunu 11 Ağustos 1333 (11 Ağustos 1917) tarihinde öldürmüş olduklarından bu faciayı halk haber alınca galeyana gelip İzmir'den ve Burdur fırkasından gelen ümera ve zabitân tahkîkâtı üzerine Rüştü Bey ve bilfil müdhildâr² ve cüretkâr çavuş ve onbaşlar adliyece cinayetle itham ve berâ-yı muhakeme Bursa'ya iğram olundu. Mutasarrıf Cemal Bey'i de infisal ettirdiler. Yerine şimdiki Ankara Şehremini Haydar Bey geldi ve işlerin düzelmesini nazar-ı dikkate aldı ise de bu facia bir kere halkı pusturup mezalim ve teaddiyât-ı zamaniyenin cüretkâr ve bî-havf dua ve âmilleriyle yerliden onlara iltihak eden emel ve menfaat-perestlerin cemiyete nispet namıyla hükümete hissettirmeksizin yaptıkları işlere ve çevirdikleri dolaplara hiç kimse ses çıkaramaz ve şikayet edemez oldu.

Bu hâlin "1335" (1919) senisine kadar kâh açık ve hafif ve kâh gizli ve dolambaçlı ağır şekli müz'ic ve hüzn-i âverî yine devam ettiği görülüyordu. Cumhuriyet-i Celile-i mübeccelemiz Büyük Millet Meclisi'nin yaptığı devâir-i idârenin her birinde kemâl-i itina ile tatbik olunmakta bulunduğu çeşm-i şükranla görülen memurin-i kanûni gerek idâre ve gerek memurin için şükretmeyecek bir kanûn mudur? Bu kanûn o kadar büyük ve şayan-ı şükrandır ki ikinci maddesinde askerden maada bilumum devlet memurlarına şâmil olarak jandarmaların da talimat-ı mahsusaya tebean zabt hareketleri ve bütün müessesatta müstahdem olacakların bile sıfatları tayin ve tekayyüd olunuyor.

Dördüncü madde mucibince evvelâ Türk olmak, saniyen hukuk-ı siyasiyesine sahip olmak, salisen hüsn-i ahlak ashabından olmak ve mahal-i haysiyet ve namus cürüm ve alel-ıtlak³ habs veya o derecede (s.116) cezayı müstelzem bir fiil ile mahkum bulunmamak, râbian lâ-ekal orta mekteplerden mezun olmak ve bulunamadığı taktirde bil-müşabaka imtihanla yine matlûba muvâfık kimse tayin olunmak, hâmisen hizmet-i fiiliye-i askeriyesini bitirmiş veya ihtiyata geçmiş bulunmak, sâdisen 'ilel-i sariyeden⁴ salim ve sâbian ecnebiye hatunlarla gayri müteehhil⁵ olmak şartları gösteriliyor.

¹ Korkutulmuş,

² Dâhil ettiren,

³ Mutlaka,

⁴ Bulaşıcı hastalıklardan,

⁵ Evli olmamak,

Dokuzuncu maddesinde siyasi fırka ve cemiyetlere mensup olmamak ve sübütü halinde tard edilmek ve mevad-ı sâiresinde sarhoşluk ve ashâb-ı musâlaha düřüřt¹ muamele ve vazifesini tehir edecek ve ihmal ile ashab-ı musâlihi süründürecek ve iş zamanlarını lalkakıyâtle geçirecek hallerin memnûyetiyle beraber daha nice nice kuyûd ve şerâit-i zecriye ve intibahiye izah ediliyor.

Velhasıl başvekiliden jandarma neferine kadar her nevi vezâyif-i hükümetle memur olanların ve bilhassa reis-i idârede bulunanların mefkûre ve zihniyetleri hep fennî ve ilmi ve hareketleri ciddi ve amelî olmak lâzım gelerek halk hükümetine sıfat-ı kâşifeden bulunan menâfî’i medeniye-i umûmiye ve memlekete hadim bulunmak esas mühim ve tabiisini ve Türk ıslahat ve terakkîyât-ı medeniyesinin âsar-ı amelehisini göstermek üzere vahdet-i idarî ve mesâi-i milli yolunda gidebilecek ve kanûndan ayrılmayacak erbâb-ı hakikat ve istikâmet aranılıyor. Acaba bunların ber-vech-i muharrer yukarılarda numûnelerini yazdığım edvâr-ı sâbıkâ ve hükümet-i sâkîta eşkâl ve muâmelat-ı müşevveşesiyle kıyas ve muvazenesi kabil-i beyân ve nispet midir? Arası yerle gök kadar uzaktır.

Şimdi risalemizin ikinci unvanı olan “Ne Derekeye İnmiştik, Ne Dereceye Çıktık” cümlesini zübde ve izah edelim: Eskiden umûmi tahavvülâta tesadüf edildiğinde öteden beri derler ki “Ne idik ne olduk” “Ne oldum dememeli, ne olacağım demeli” diye daima istikbali düşünmemiz tavsiye olunurdu. İhtiyarlarımız, nasihatkârlarımız da geçmişe esef, geleceğe ümit etme, elindeki pek tut, demezler miydi? Bunun bugünkü mana-yı hakikisi (s.117) ayine-i celileden istinbat olduğuna göre geçmiş şeylere üzülmeye, elindeki nimetin kadrini iyi bilerek şükür et ki cenâb-ı hak gelecekte o nimeti behemehâl ziyâdelendirecektir” demek olur.

Bu cihetle evvel padişahların keyfine uygun ve bu uygunluğuna uymağa zebun olarak memur gönderilen adamların emirlerine muti’ münkad olmak suretinde bir esaret-i daime içinde yaşıyorduk. Padişahlar ve paşalarının yüzlerine değil herhangi bir küçük adamlarının konakları kapılarına bile bakamıyorduk. Onlar bizi rasgele gördüklerinde burun kıvrarak işaret-i muhakkirâne ile “dağdan hemûncuk gelmiş hödük Türk” diye aleni hakaret dahi görüyorduk.

Elimizde, evimizde sa’yimizle kazandığımız ne varsa istiyorlar, alıyorlar, biz de çaresiz veriyorduk. Vermesek de cebren ve karhan alıyorlardı. Bu hâl İstanbul Fatihî ve Gedik Ahmet Paşa vezareti

¹ Sert, kaba,

zamanında başlayıp o dikkat-i mesalih-i milleti rü'yeteye mahsus Divan-ı Hümâyûn'a ayağı çarıklı bir Türk gelerek;

-“Devletlü hünkâr hangimizdir, şikâyetim var” demesi hakaret addolunmakla bunun için padişahı divan-ı mezkûrdan kafes ardına sokmak kararı verildiğini Osmanlı Tarihini en son zamanda yazan Abdurrahmân Şeref Bey merhûm tarihinin cild-i evvelinde “280”inci sahifede yazıyor da bu Türk’e ne yaptıkları gösterilmiyor. Zamanımızdaki son devr-i Hamidî’de dahi buna benzer daha neler, ne türlü gaddarâne ve muhakkirâne şeyler yapıldığını görüp işitmedik mi?

Ennihaye Meşrutiyetin birinci padişahı olduğunu müftehîran ve mükerreren söyleyen Sultan Reşad’ın acziyle Vahdettin’in mütezelliâne ve hicab-âverâne düşmanlara iltica ederek Anadolu sekene-i masume ve vatanperverlerini hasımları esaretine devir ve teslim ve sâil-i mütenevvia-i¹ denâet-kârâne ve hâinâne ile mahv-ı vücutlarını tecviz ve tasmim² eylediğini de gördük. Maazallah hainin bu tasavvur ve tasmimi husûle gelecek olsa idi, bu hakaretlerin, bu fecâatlerin kat kat fazlasını düşmanlardan dahi görecektik.

İşte bu derekeye inmiştik. Ne derekeye çıktığımız gelince, (s.118) hamd olsun inayet-i ilahiye ve niyet-i hâlisa-i vatanperverâne ile mesai ve gayret-i milliye-i şecânemiz sayesinde mevcûdiyet-i milliye ve istiklâlîmiz bütün devletler taraflarından tasdik olunup müstakil devlet-i Türkiye Cumhuriyetimiz hasm-ı mağlubumuz Yunanlılarla hem-dinimiz İranilere de numûne-i imtisâl olmuş oldu. Evâil-i hâlimizde din beyn-i İslâm kitab-ı peygamberînin emir ve tarif ettiği hukuk-ı hürriye ve tabiiye-i insaniyemizin vakit vakit nez’ edilen ve son zamanlarda hukuk yerine gulüvv³ ve adl yerine zulüm ikame olunan halk, mazur ve mazlumumuz haklarımızı, derecemizi bulduk ki esasen bizim hukuk-ı diniye ve beşeriyemizden olduğu halde bütün dünyanın biri biri ardınca iktisâb ettikleri hukuk-ı umûmiye ve hususiyeye yirminci asrın mukteziyât-ı zamaniyesine göre mahzâ⁴ sırf halk hükümeti olan Hükümet-i Cumhuriye-i mübecellemiz reis-i muhterem ve muazzamının iltifâtına o ayağı çarıklı ve padişah divanına girip de hünkârı sorduğundan pek büyük kabahatli görünen Türkümüz nail ve hakk ve hürmet-i insaniyesine vasıl olmakla müftehîrdir, hep müftehîriz, niçün olmayalım.

¹ Çeşitli saldırılar,

² Tasarladığını,

³ Haddini aşma, ileri gitme, taşkınlık,

⁴ Ancak, yalnız,

İhtiyacat-ı tabiiye-i beşeriyenin en medeni ve müterakkî memleketlerde tatbik olunan hukuk ve vezâyif-i tabiyesini şâmil Türk Cumhuriyeti kanûn-ı medenisiyle erkek, dişi, her Türk kişi hukuk ve vezâyifine mahzar olmak salahiyetini ihraz etmiş ve evvelden alıştıkları ufak, tefek işlerinin köyler heyet-i ihtiyariyesiyle şehirler belediye ve mehakim-i sulhiyesinde sürünmeksizin görebilmek sür'at ve suhuletini bulmuş ve köftehor vaizlerin dedikleri veçhile kadınların camiye ve çarşıya çıkmaları haramdır, onların dünya evi ve mescit ve mabedi dört duvar içi ve vazifeleri de bu ev içindeki işi olduğu ve hukuk-ı tabiiye-i insaniye ve islamiyesinden ve çok şeylerden mahrumiyet levazım-ı mühime-i mukteziyelerinden bulunduğu şeklinde iken heyet-i içtimaiye-i İslâmiyemizin müsâvat-ı hukuka mâlik erkek ve kadından mürekkep (s.119) bir kitle-i mübeccele ve mes'ûde olduğunu ve bu meyanda kadının dahi muhterem ve âlî bir mevkiî bulunduğunu takdir eden Büyük Millet Meclisimiz bunu esas teşkil-i dinimiz noktasından nazara alarak zaman-ı saadet Hazret-i Peygamberî'de bil-icap kadınlar erkeklerle görüşüp konuşarak Kabe-i Muazzama'yı birlikte ziyaret etmek ve terbiye-i diniye ve ahlakiyesi yerinde olanlar kadınlara hürmet göstermek ve kadınlar tahsil-i ilim ve marifette erkeklerden ayrı ve hariçte bırakılmayıp hattâ fazilet-i ilmiyesi mükemmel ve kâfi olanları camilerde kürsülere bile çıkarak cemaate vaaz vermek ve harp zamanlarında ordularda dahi bulunarak yaralananların yaralarını sarmak ve savaşta bulunan askerlere su yetiştirmek ve muharipleri teşci' edecek¹ teğanniyatla ruhlarını şenlendirmek ahvâl ve vâkıâtını esas ittihaz ile mutasarrıf-ı mülk ve muamele-i izdivaç ve dâd-ü sitet² hukuk-ı hürriyelerini kanûn-ı medenî-i mezkûr ve kanûn-ı maarif ile tayin ve ita eylemiştir. Bunların bir kısmı bizim zamanımızda bais-i zafer ve mesudiyetimiz olan son muharebe-i milliyemizde de görülmedi mi? Ve hâlâ köylü kadınlarımızın ziraat işlerinde ve mahsul-i mesailerini bulan mütanevvi' erzak ve levazım-ı sâireyi Pazaryerlerine götürmekte ve satmakta sa'y ve gayretleri ve şehirlerde ve yine köylerde halı ve alaca ve emenurek (👉) dokumak ve mekteplerde okumak ve okutmak işleri görülmüyor mu?

Birinci fasılda yazdığım Makriköy (Bakırköy) bez fabrikasını hükümet-i celile-i cumhuriyemiz nazar-ı dikkate alarak eskisine otuz tezgâh daha ilavesiyle "113" tezgâha iblâğ edip "1924" senesi imalatına nispetle "1925" senesinde "509194" metre kumaş dokutturmuş ve sâbıkından 338268 metre fazlalık husûle getirmiş olduğunu *Cumhuriyet*

¹ Cesaretlendirecek,

² Alış veriş,

gazetesinin 8 Mayıs 1926 tarihli ve 718 numaralı nüshasında okuduğum gibi aynı haldeki feshâne ve Karamürsel ve Hereke fabrikalarında da ıslahat ve ilâvât yapılarak fevâid-i külliye temin edildiğini mezkûr gazetenin sonraki nüshalarından nazar-ı şükran ve memnuniyetle gördüm (s.120). Uşak'ta Edirne'de şeker fabrikası, başka yerlerde kibrit ve iplik fabrikaları yapılıyor. Bunlardan biri de Hoca Şerif Efendi'nin dediği veçhile bizim memleketimizdedir.

Ankara'dan Ereğli'ye Samsun'dan Sivas'a ve her yerde müteaddit cephelere ve Kütahya'dan daha ileriye demiryolları inşa ettiriliyor. Konya hattından Antalya'ya yapılacak ve Isparta'ya da uğrayacak diğer hattın istikşâfâtı ve Kütahya çini fabrikasının ıslahat ve tekemmülâtı önümüzdeki senede başlayacaktır.

Anadolu'muzun bizim taraflara ait sahasında Afyonkarahisarı merkez vasâtisi itibarıyla biz garba müteveccihen bir ayağımızı İzmir ve diğer ayağımızı Antalya limanlarına atarak anayurt ve toprağımızı ebedi apışımız arasında bulundurmak ve her türlü âsârı müterakkîye-i medeniye ile garbın iktisadi muâmelât ve ihtilâtâtı karşısında görünmek arzu ve ümid-i kat'isinde olduğumuz bedîhî ve aşıkardır. Sâbıkta tamirlerine İstanbul'dan izin alamadığımız camilerimizden Camii Kebirimiz müceddiden yapıldı. Karîben resm-i küşâd¹ olacaktır. Halil Hamit Paşa Camii ve Kütüphanesinin de yine müceddiden inşasına başlanmak hazırlığı yapılmaktadır. Civarında kâin ilk zükûr Cumhuriyet Mekteb-i Âlisi hitam bulmuş ve bu sene talebesi orada tadrîs olunmak ve Abdi Paşa Medresesine dahi ana mektebi yapılmak kararı verilmiştir.

Isparta'mızda birinci vali Ahmet Müfit Bey mutasarrıfın-i sâbıkadan Hakkı Behiç Bey zamanında zelzele-i şedide ve muharribeden² geriye kalan kısmı yıkılıp ta arsa hâline getirilen kargir maarif akârâtı yerine muhasebe-i hususiye ve meclis-i umûmi dâire-i hâzıra-i mükemmelesini ve memleketin abidâtından Mimar Sinan'ın eseri olan beş asırlık Firdevs Paşa Camii tamirat-ı mühimmesini yaptığı gibi kırk senedir açmak ve bir gazete çıkarmak istediğimiz, vakit vakit her türlü müracaatta kolayını bulup ta İstanbul'dan bir türlü müsaade alamadığımız matbaayı açtığı ve dört senedir gazetemiz çıkmakta ve devam etmekte bulunduğu (s.121) ve halefi Ekrem Bey dahi devr-i celil-i Cumhuriyet'in vâkıf ve muktedir memurin-i mücerrebe ve güzidesinden olmasıyla gazetenin meslek ve münderecatını ıslah ile devam-ı intişar ve husûl-i

¹ Açılış töreni,

² Yıkıp tahrip eden,

tekemmülü ve yevmî olamazsa bile haftada üç defa çıkarılması esbabını nazar-ı dikkate almakla beraber muhasebe-i hususiye dâiresine bitişik arsaya da yeniden bir dâire-i âliye daha yaptırmakta olduğu ve bu işlerle memleketin harap ve çarşının muharrik mahallerinin gayet vâsi' caddelerle bir tarz-ı nevin ve denişîn de yapılması için Manisa'dan bir de eskiden bildiği vukûflu ve mücezzip bir mimar celbine teşebbüs ettiği ve istikbalin sahib-i gayretverleri olacak gençler derneğinin içtimâgâhı icarla şurada burada çaresiz isticar ve ihtiyar olunan mahallere münhasır iken emval-i metrukeden Durbeyoğlu hane ve gazinosunu Türk Yurdu Ocağımıza temlik ile memleketin terakkiyât ve inkişâfât-ı müstakbelesine sa'y ve gayret eylediği Isparta'ca meşhûd-ı ahvâl-i sâiredendir.

Henüz üç yaşına girmekte olan Cumhuriyet-i Celile-i mübeccelemizin reis-i vâcibi't-takdisi Gazi-i Muazzam ve Muhterem Kemal Paşa Hazretleri teşebbüsât-ı milliyemiz tarihinden itibaren yedi sene zarfında Türkiye'mize sadece mağsûb Anadolu'muzu kazandırmak değil asırlardan beri vakit vakit nez' edilen istiklâl-i millîmizi de maa faiz kazandırmıştır.

“Lâ teşbih velâ temsil” diyelim, devâir-i resmîyemizden eski hâpishanelerimizin önlerinden geçerken müştemilatından vâsi' bir odanın kapısında “borçlu damı” yazıldığına benzer bir unvan esef-engizle içinde ekserisi ecnebi ve yüksek maaşlı Rum ve Ermeni memurlar dolu “Düyun-ı Umûmiye-i Osmaniye” yazılı dâirenin kapısına şimdi “Türkiye Cumhuriyeti Vâridât-ı Mahsusa Dâiresi” yazılmış bir levha asılmış olduğunu görüyoruz ve içinde de memurîn kanûnuna muvâfık olabilecek surette sırf Türk gençleri buluyoruz.

Bu dâire Osmanlı Düyun-ı Umûmiyesini ödeyecek ve bunun için en mühim vâridâtı doğrudan doğruya kabz eyleyecek memurların yed ve sâkine-i şehri dört bin ve Artin Kırkor yanına üç bin ve sırf Türk Müslüman (s.122) Ahmet Efendi'ye dört yüz ve Mehmet Efendi'ye üç yüz kuruş maaş vererek devleti yeniden borca ve masrafa sokacak ve fakat bazı ecnebilerle Rum ve Ermenileri refahla geçindirecek bir dâire-i resmîye idi. Hükümet hesabına, kitabına da o kadar karışmazdı. Bu ne demek? Bir devletin vâridâtı ve borcu muvazene-i umûmiyesi dâhilinde dâire-i maliyesine ait olur. Devletin Maliye Nezareti emniyetli değilmiş de ecnebilerin matlubu bulunan istikrâzât-ı hariciye bedellerine en sağlam vâridâtı bu emin adamlar ahz ve ita edeceklermiş. Eğer ki buna muvafakat olunmazsa ecnebi bir daha para vermez ve devletin işi yürümez ve görülmez imiş. Bana kalırsa her fikr-i selim ve âdile göre özür kabahatten büyük, öyle değil mi?

Hamd olsun bunu da gördük. 1926 senesi için yapılan umûmi ve mütevasın ve hattâ biraz da fazlalı bütçemizde vâridât kayd olunan meblağın üçte biri müdafaa-i milliyeye ve o nispette olabilen bir kısmı bizim rahat ve tezyid-i servet ve mes'ûdiyetimiz için yapılacak şimendiferlere ve fabrikalara vesâir faideli şeylere ve kısm-ı mütebakisi de idâre-i mülkiye ve adliye ve maarif ve sıhhiye ve emniyet ve asayiş-i dâhiliye ve düyûn-ı milliyeye hasr ve tahsis olunduğu ve hiçbir suretle harici istikraz yapılmadığı görülmüyor mu?

Eskiden istikrâzât mesarif-i zaruriye-i müsmire¹ için değil, saray-ı hümâyûn ve sefahâ-yı müntesibîn² maaş ve muhassisâtına karşılık olarak yapıp bunlar vilâyât vâridâtını dahi ekil ve bel³ ile taşra memurin idariyesi maaşları aylarca yine verilemezken devr-i celil-i cumhuriyemizde peşin ve muhassisatıyla ma'an verilmiyor mu?

1314 senesindeki Yunan muharebesinde askerlerimiz Atina'ya yaklaşmak muzafferiyetini elde ettikleri halde Abdülhamit'in semâhat ve uluvv-i cenab namını verdikleri cebânetiyle⁴ o da alınamayan dört milyon lira ki cüz'î tazminat mukâbilinde Tesalya'yı te'yidle Girit'i de üste vermedik miydi? (s.123) En son Meşrutiyet ilânı devrinde kabe-i hürriyet dediğimiz "Selanik"ten de vaz geçilmedi miydi?

İşte ne derekeden ne dereceye çıktığımızın kıyas ve muvazenesi bu suretle meydana olup Amerikalı profesörün "Nereye doğru gidiyorlar, bilmiyoruz" dediği söze atf-ı kelâm ve nazar olununca ona da deriz ki "İdare-i Celile-i Cumhuriyet-i Mübeccellemizin kâffe-i tertibat ve icraatı usûl ve ahkâm-ı esasiye-i Türkiye ve İslamiyemize göre inkılâp ve teceddüt-i zamanımızın zamane ve muasır milel-i müterakkîye-i medeniye-i ihtilâtâtına muvâfık tekallübât-ı eşkâl-i cedîde yolundan insanca yaşamak ve düvel-i garbiye ve mütemeddine-i mevcûde sırasında varlığımızı göstererek "Hasta adam ölüme mahkûm" denilip mirası taksime yeltenilen Türk devlet-i fehimesi hayatta olduğunu fiilen bir kat daha ispatla ebedi yaşamak sahasına doğru gidiyoruz"

Binaenaleyh sahanın mevki'i bülend-i istikrarına varabilmek için bizim de dakika geçirmeksizin nazar-ı dikkat ve ihtimâma alacağımız çok şeyler önümüzde görünüyor ki bunların önünde irkilip kalmamak üzere

¹ Netice veren, faydalı, verimli,

² Kapılananlar,

³ Yiyip yutması,

⁴ Korkaklığıyla,

vatan ve eşlerimize, gençlerimize, kocalarımıza, kadınlarımıza, hocalarımıza, yeni yeni, mühim mühim vazifeler terettüp eyliyor. Malum ya hakk vazife mukâbilidir. Hakların ne suretle verildiği ayânen görülüyor ve gösteriliyor. Vazifelerin de ne yolda ifâ edildiği ve edileceği birer parça numûneleriyle gösterilmelidir.

Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sında yazdığına göre Anadolu'muzun bu havalisini Eskişehir'den Eğirdir Kalesini istimdâden Akdeniz'e kadar hicretin ikinci asrı iptidalarında feth ve istila eden, Seyit Battal Gazi "saf ve temiz yürekli halkımızın kalplerinde bin iki yüz bu kadar senedir hürmetle yaşatılmakla beraber bin üç yüz senedir beklenen Mehd-i âl-i resul yerine ilk gaziyyûna eş ve daha mümtaz mukâbili olarak son gazimiz "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri" geldi, hocaların tarif ve tebliğ ettiği şekil ve surette bir mehdî gelmediği ve gelmeyeceği anlaşıldı.

Zira yeni "*Âlem-i İslâm*" kitap müterciminin zeylinde (s.124) Baha Said Bey kapanan medreselerin, tekkelerin, telkin ettikleri ve itikat ettirdikleri Mehdi "*Felsefe-i Muhammediye'ce ne bir şabıs ve ne de şahsiyet-i mütevârise olup bu nâm ve sıfat ancak vasıta-i hidâyet ve irşat olan hakiki ve ilim ve fennin timsalidir*" diyor.

Bu mebhasde allâme-i zû-fünûn İbn-i Haldun merhûm dahi sahifelerle rivâyât-ı mütenevvia ve muhtelif yazıp cümlesi sekizinci asr-ı hicriye kadar birer türlü evkât ve ezmâna mün'atıf bulunduğu o vakit ve zamanlar da geçeli beş-altı asır olduğu halde el-an o rivâyât ve ihbârât dâiresindeki ne Mehdi ve ne de Şam'da Ak Minare semtine ineceği söylenen Hazret-i İsa nüzül etmiştir ki bunlar esasen zarûrât-ı diniye-i İslâmiye'den olmamak hasebiyle Baha Said Bey'in dediği veçhile bize lâzım olan İlim ve fennin irşat ve tarif ettiği yolda terakkîyât-ı medeniye-i müstakbelemizi bi-hakkın vücuda getirecek vazifelerimize malen, bedenen hizmet ve husûl-i netâyic-i fiiliyesine ihtimâm ve müşâberet etmektir. Bu da şimdilere kadar hurâfe ve safсата-gûyânın dedikleri bir takım martavallardan vaz geçerek hakikat-i İslâmiyenin emir ve tavsiye buyurduğu dâirede mükemmeliyet ve mes'ûdiyet-i hâliye ve müstakbelemize yürekten çalışmaklığımızdan ibarettir.

Muharrirîn-i muktediremizden Şemseddin Bey namında bir zat fezâil-i semânın on iki sene evvel yazdığı *Hurâfâtın Hakikate* nam eserinde dinen dahi ittibâından memnû' olduğumuz hurâfelerle memur olduğumuz vazifelerin envâ'î âyât ve ehâdis ile beyân ve izah olunuyor. Bunlardan zamanımızda nazar-ı dikkat ve i'tinâda tutacağımız vezâif ve vecâib-i İslâmiyemiz ber-vech-i âtîdir.

1- İslâmın İlk devirlerinde itina edildiği halde sonraları ihmal olunan ve musibet ve felaket hâsıl eden korkunç şeylerden hıfzısıhha kanûnuna riayet olunmayarak oburluk (s.125) ve sefahet ile illete uykuya, tembelliğe düşer olmak, akıl ve fennin tayin ettiği fikr-i yakini azaltarak fikr-i naklide amiyane uymak,

2- Beşikten mezara kadar ilim ve marifet öğrenmekle ve öğrendiğini işleyen ve bilmeyenlere de öğretmek ve işletmek o emr-i diniye ve insaniyeden iken, hayatın sonu ölüm değil mi diye köşe-i atâlette oturup da ölüm beklemek Hazret-i Peygamberin ve kitab-ı kerimin emrine muhâlif olup devam edilecek tarik-i sanat ve ticarete iktisab-ı servetle evlat ve ıyali güzel yaşatmak ve devletin kuvvet ve satvetine¹ ait mesarif-i mühimmeye vermek ve temiz yiyip temiz giyinerek insanların nazar-ı istihsanını celb edecek kıyafette bulunmak ve cami ve mescitleri sade ve metin ve şehir ve kasabaları gayet güzel ve zengin yapmak,

3- Halka sözü nâfiz olanlar, ahâlinin ahlakını ifsatla kendilerini karanlık yollara sevk ederlerse giriftâr ve layık-ı lanet olacakları gibi âmir, âlim, şeyh namıyla cehele-i nâsı kendilerine uydurarak felaketten felakete uğratanlar dünyevi, uhrevi azap görmek ve bu makulelere zerre kadar akli olanlar asla uymamak ve ihtiyâcât-ı harbiye ve menâfi'î umûmiye-i insaniye için koyun vesâir hayvanlar yetiştirmek ve çocukları daima gelecekte kendilerine ve memlekete yarayacak iş ve hünelerle büyütmek ve zararlı yollara gitmemek evâmir ve nevâhisidir². Bunların daha ziyâde müfredat ve tafsilatını bilmek isteyenler mezkûr esere müracaat etmelidirler.

Hazreti Ali Kerremallahüveçhe “*Akıl din ile tev'em³ ve din akıl ile hemdemdir⁴, dekâyık-ı diniyenin idrakinden kasır olan akla akıl, tavr-ı akıldan hariç olan dine din denilemez⁵*” buyurmuşlardır. Mülk endiş hüküm “*İhtiyarlar ne kadar tecâriib ile iktisab ederlerse de bir kavim de efkar-ı ceyyide⁵ daima gençlerimizde bulunur*” dediğinden hâl ve istikbalin sahib-i samimi, rehberi bulunan gençlik Türk Yurdu Ocakları mesai dâiresini bir kat daha tevsi' etmeli, Bizim vilayetimize ait olan (s.126) işlerden halıcılık sanatı için nasıl fabrikalar yapılmış ve yapılıyor ise üç yüz seneden beri Isparta'da

¹ Zorluluğuna,

² Emirleri ve yasaklarıdır,

³ Benzer, ikiz,

⁴ Cancığer arkadaş,

⁵ İyi, hoş düşünceler,

yapıla gelen dam kiremit ve ebniye tuğlalarını Avrupa kiremit ve tuğlaları şeklinde fabrikaya yaptıрмаğa ve bunlardan sâir yapılamayan yerlere dahi ihracat yapabilmeye muvaffakiyet göstermelilerdir.

Bu fabrikalarda ve şimendifer lokomotiflerinde yakılacak maden kömürlerinin Pavlu nam Cebel Nahiyesinde yüce bir dağ hâlinde mevcut olduğunu ve bazen erbâb-ı merak ve dikkatin bu dağdan birer parça götürüp sobalarda yakmakta bulunduğunu söyleyenler vardır. Bunların hakikatini ve derece-i sıhhat ve kabiliyet-i hıskatini aramalı ve şehir ve kasabalarını imar edecek kerestelerin ormanları o nahiyede yolsuzluk yüzünden kendi kendine mahvolmakta ve her sene bir yangın vuku'na gelmesinden yerlerinden tarla yapılmak istenildiği halde bunun da imkân ve fevâid ve istidadı görülemeyip birkaç sene sonra yanan yerler yine ormanlık haline gelmekte bulunduğundan bunlardan fennî ve daimî surette istifade edilecek yolları aramağa ve müteaddit kereste hızarları yaptıрмаğa çalışmalıdır.

Keçiborlu Nahiyesindeki mekşûf ve mücerreb kükürt madeni de muattal duruyor. Buna dahi bakmalı ve fevâid-i mühimmesini idâme ettirmelidir. Halkımıza ait hak mukâbilindeki vazifenin zübdesine gelince bu da başlıca devlet bütçesini temin ve tevazün ettiren vâridât-ı cedîdenin mükellefler taraflarından vakit ve zamanında seve seve verilmesine ve kuvve-i berrîye-i milliyemiz gibi kuvve-i hevâiyemizin dahi pek az zamanda tekemmül ve etrafımızdaki devletlerin kuvve-i hevâiyelerine teâdil ve hattâ tefazul etmesine hasır-ı efkâr ve layık olduğu fedakarlığı ibdâl ve isâr etmelidir.

Zira bugün her feyiz ve muvaffakiyetimizin esas ve vesile-i husûlü olan muzafferiyet-i harikamızın mağlup ve gayri memnunu olanlar elbette cây-gîr¹ haberleri olmak tabii bulunan (s.127) arzu-yı intikâmı saha-i vücuda getirmek fikir ve hayalinden hiçbir zaman vazgeçemedikleri bedihi ve aşıkardır. Bu arzuya eskisinden daha ziyâde müdafaa ve mukavemet edebilmek için her cihetle hazır ve mütefevvik bulunmaklığımız zaruridir. Buna da yegâne esas bizim bil-vasıta ve bilâ-vasıta vereceğimiz vergilerdir ki bunların içinde yalnız idâre ve istibkâsı usûllerinde beynel-halk bazı müşkilât ve tevaggulâtı² istilzam eden “kazanç” ve “istihlâk” vergilerinin yine eski itikat ve göreneklerimize uygun olmayan bazı cihetleri bâis-i yeis ve fütur oluyor.

¹ Yerleşen, yerleşmiş,

² Bir işle devamlı olarak uğraşmalar,

Meselâ öteden beri “Karın adını haber ver de kârın adını, miktarını kimse bilmesin. Bu bir sırr-ı ilahidir. Bu ifşa olununca hayır ve bereketi kalmaz” güft-ü gûsu¹ işitiliyor ise de tecddüdât ve inkılâbât-ı zamaniye ve milliyemizin icap ettirdiği yeni usûllere de alışmaktığımız tabii bir haldir. Mamafih her işte ilk defa bazı gûne müşkilât ve tevaggulât-ı zaideye tesadüf olunmak dahi tebâyi’-i maslahattan olması hasebiyle tatbikât-ı fîliyenin göstereceği inkişâfât-ı teshiliye idâre-i celile-i cumhuriyemizce nazar-ı dikkate alınacağında ve halkın yeis ve füturunu müstelzem her şey tashih olunacağında asla şüphe yoktur. Çünkü hükümetimiz halk hükümetidir.

“Kazanç” vergisi temettu’ vergisi namıyla eskiden de var idi. Yalnız adı değişti. Ancak bir istihlâk² vergisi icad ve ilave olundu. Koskocaman ve envâi belâyâ³ ve müşkilâtı dâî⁴ olan aşarın ilgası mukâbilinde bir istihlak vergisi çok bir şey midir? Ecnebi memleketlerinde de bunu kat kat emsal ve envai görülmekte ve gazetelerde her gün okunmaktadır. İnşallah dâhili servet-i tabiiyemizi vâkıfane ve fenn-i âşinayâne mesai-i mütemadiyemizle artırıp mümkün ve mevcut olan şeylerde ihtiyacat-ı dâhiliyemizi kendi metâmımızla temin ettikten sonra hârice ihracatımızı dahi ithalata tekabül ve belki tezâyid edecek dereceye götürdüğümüzde (s.128) müstakilen ahz ve istifâsına salahiyyetdâr olduğumuz gümrükler vâridâtı tezâyid ettikçe vasıtalı vasıtasız vergilerimiz elbette tahfif eyleyecektir.

Aşarın ilgasından beri bunun ilk nişanesini görüyoruz. Erbâb-ı ziraatımız mesaisi mukâbilini tamamen ve vaktinde elde edip vaktiyle kendi kudret ve Ziraat Bankalarının muâvenet-i nakdiyesiyle çift hayvanat ve levazımını ve traktörleri alarak yine vaktinde ve kuvvetli ettikleri ekinlerinin fazla göstermesinden dolayı iki senede ziyâde ekin ekmeye muvaffak oluyorlar. Pazar yerlerinde erbâb-ı ihtiyaca ve hârice sevk edilecek kısmını tüccara serbest ve masrafsız satıp üç dört sene evvel beher İstanbul kilesini 5-6 liradan aşağıya alamadığımız buğdayı bugün dört liradan çok ziyâdeye alamıyoruz.

Vergi diye hükümete verip askerimizin ve memur ve muallimlerimizin maaş ve tayinat ve tahsisatına ita olunan paralar, yine bizim çarşımızda, pazarımızda harç ve sarf olunarak alış verişçilerimizin

¹ Dedikodusu,

² Harçayarak bitirme, tüketim,

³ Felaketler, gamlar,

⁴ Davet eden, sebep olan,

keselerine, ellerine giriyor. İstihlâk vergisini satanlar vermeyip, yine alanlar ve istihlâk edenler veriyor. Bu cihetle gerek sahip ve mâlik olduğumuz emlak ve arazi ve müsakkafat vergilerini ve gerek istihlâk ve sâire hesabına mükellef bulunduğumuz vergileri hattâ vaktinden evvel seve seve vermeliyiz ki bunlarla yapılacak yollarımız, şimendiferlerimiz, fabrikalarımız vaktiyle yapılsın. Bu sayede artacak servet-i tabiiye-i dâhiliyemiz arttıkça evlerimiz, bağlarımız matlûb-ı veçhile mamur ve şehirlerimiz ve kasabalarımız ve köylerimiz muntazam ve mevûr¹ olsun.

İbtidâ-yı teşekküllerinde büyük büyük şehir ve kasaba ve kalabalık ve yek diğere yakın karye olan memleketlerimiz, bakımsızlık yüzünden vakit vakit veba vesâir emrâz-ı şitâ² ve harp ve vega³ sebepleriyle harap ve nâ-yâb⁴ olmuşlardır.

Son Yunan işgalindeki tahribat gözlerimizle gördüğümüz ve hep bildiğimiz ahvâl-i esef iştimâl-i ibret efzâdandır. (s.129) Bunlardan bizim vilayetimiz merkezinin civarında “Atabey ve eski Gönen” nahiyeleri 11. asr-ı hicriye kadar aralık, aralık münkariz olan mahalle ve karyelerle birlikte “Ağros” dediğimiz kasaba 18 mahalle ve 20 karyeden ve Gönen 10 mahalle ve 12 kurrâdan müteşekkil iken bu gün altı ve beş mahalle ile 12 ve altı karyeden ibaret bulunmak suretiyle birer numûne teşkil etmektedir.

Daha eski zamanlarda Akdeniz’e kadar bu kıta-i “Pisidi” arazisi ziraat ve sanat ve ticaret yüksekliği sayesinde milyonlarca ahâliyi idâre ettiği tarihen malumdur. Şimdi bu kıta-i mühimmeyi şoseler ve şimendiferler ve sâir umrânî ve tevfirî⁵ eserlerle yek diğere rabt ve ölmüş yerleri yeniden ihyâ etmek mecburiyetindeyiz. Bunlar hep vazife-i vataniyemizi sürat ve istikâmetle ifâ etmek ve badehu haklarımızı hakk-ı hayat ve mes’ûdiyemizi de buna göre istîfâ⁶ edebilmek suretinde olacaktır.

Hükümet-i Cumhuriye-i milliyemiz kanûn-ı medeni ve kavânîn-i müteferria-i sâire ile bütün hukuk-ı hürriyet ve serbesti-i beşerî kemaylık temin ediyor. Bunların husûl ve bekasını temin edecek yegâne vesile de kuvvet ve kudret-i milliyemizin yüksekliğine mütevakkıf olduğundan şu

¹ Çoğaltılmış, çok, bol,

² Kış hastalıkları,

³ Gürültü, patırtı, kavga, savaş,

⁴ Bulunmaz, benzeri olmaz,

⁵ Çoğaltılan,

⁶ Tamamıyla alma, alınma, ödetilme,

zamanda bu kuvvet ve kudretin başı demek olan tayyare filolarımızı kâfi ve faik surete koyabilmektir ki, bu da ona müretteb îâne ve tertibatı ümit edildiğinden ziyâde ve sür'atte fevkalade gayret ve mesai göstermekliğimize muhtaçtır.

Eskiden topa, tüfeğe cephanelerine mermilerine ita ve sarf ettiğimiz paralar kullanıldıkça mahvolur mesarif-i gayri müsemmerdendi. Bu tayyareye verilecek paralar ise mütearrız ve mütecâviz düşmanlara müdafaa ve mukavemette bizi ve ülkemizi koruyacak ve sulh ve müsalemet¹ zamanlarında da (s.130) ihtiyacât ve münakalât-ı sâiremizi temin eyleyecek heva-yi şimendifer gibi iki suretle menfaatli ve devamlı vesait-i nakliye vesail-i teshiliyeden olduğunu bilmeyen ve görmeyen yoktur.

Şu halde olanca kuvvet ve kudretimizi bu yolda sarf ve îsara hiç tereddüt etmemeliyiz. Çünkü bunda bahl² ve hisset³ iltizam edipte servet saklamakta fayda olmadığını ve belki mazarrat vukua geldiğini daha bir kaç sene evvel tehâcüm⁴ ve işgal-i düşman günlerinde gördük. Ve günâgün mezalim ve işkencelere uğradık, tutulduk. Düşman-ı bed-gâmın tecavüz ve işgali günlerinde Aydın ve Afyonkarahisar ve Kütahya havalisinden yalnız canlarını bin türlü iz'acât ve ızdırâbattan kurtarabilip bizim taraflara hicret ve iltica edebilen nice temevvül⁵ ve nâm-dâr din ve vatan kardeşlerimizin üzerlerindeki elbiseden başka bir şeye dest-res olmaksızın⁶ ekserisi çırılçıplak ve muâvenete muhtaç aç bî-ilaç geldikleri memleketlerinde sakladıkları nakit ve servetlerinden bir şey alamadıkları ve kurtaramadıkları görülmüştür.

Eski nasihatkâr ihtiyarlarımız “Baba himmet, oğul hizmet” dedikleri meşhur durûb-ı emsâlimizden değil midir? İngiltere hükemâsından “Cenbers(?)” içinde doğup büyüdüğümüz memleketin muhabbeti hissiyat-ı tabiiyedendir. Her memleketin halkı ne rütbe cahil olursa olsun ve memleket ne mertebe hakir bulunursa bulunsun, o hisse mâliktir. Bir hatt-ı makul dâhilinde olmak şartıyla bu hissın vücudundaki faide münkir olmayıp o sayede bir memleket halkı vatan-ı müştereke alakadar olmakla milel-i mütecaverenin muhâcemâtına karşı memleketi

¹ Barış içinde olma, barışıklık,

² Cimrilik,

³ Hasislik, nâkışlık,

⁴ Saldırı,

⁵ Mal edinme, zenginleşme,

⁶ Ele geçirmek, elde etmeksizin,

müdafaa ve menâfi'î umûmiye-i vatani muhafazaya sâî¹ olur ve umum vatandaşları hakkında hissiyât-ı müşfikenede bulunur. (s.131)

Meselâ bir Flemenkli kendi memleketiyle ahâlisini sâir memleketlerden ve sâir milletlerden ziyâde sever ve muhaceme-i a'dâya karşı canını feda eder. Flenk kıtasında sanayi ve ticaretin terakkîsini arzu ve dünyada ne kadar esbâb-ı saadet ve refah var ise vatandaşlar için hasebbe-cû² eyler. Hükümet için hayırhâhlıktan başka bir fikre meyli bulunmaz. Zira hükümet memleketin hükümetidir. Kanûnun icrâ-yı ahkâmını, din ve mezhebin vikâyesini ve heyet-i içtimaiyenin beka-yı intizamını mucip olan müessesât ve nizamâtı vacibül-hareme addeyler.

Çünkü o müessesât dahi memlekete aittir. İşte bu muhabbet ve ahali beyninde mütekabilen hâsıl-ı hüsn-i taviyyet³ ittihat kulübü intâc edip ittihat ise mesalih-i mülk ve milletin muhavver-i matlûbda deveranına sebeptir” diyor. “Flaton (Platon)” da;

–“Senden evvel gelip geçenlerden ibret al, senden sonra geleceklere zînhar ibret alacak eser-i musibet bırakmamaya çalış. Memduban vefat edenler, makdûhan yaşayanlardan hayırlıdır” kavli-i hakîmanesini söylüyor.

Hükümet-i celile-i cumhuriyemiz halk hükümeti ve deruhte ve takip ettiği her yeni şey Türk kavm-i necibinin hâlen ve istikbalen nail-i refah ve mes'ûdiyet olacak hâl ve vaziyeti değil mi?

Bu hallere nazaran malen ve bedenen mükellef olduğumuz vazifelerimizi muktedir olanlarımız defaten ve şayet gayri muktedirlerimiz olursa onlara da kudretlilerimiz ödünç para vermek ve yardım etmek suret-i vatanperverâne ve uhuvvetkârânesiyle Türklük necabetini göstermek şeklinde hamiyeten ve insaniyeten ifâ ile mükellelimiz⁴ vacip olduğuna şüphe kalıyor mu?

Evvelleri dertlerimize deva ve müşkil işlerimize medet ve şifâ olsun ve olacak diye tekkelere kurban (s.132) ve efsuncu ve nüshacılara hedâyâ-yı nakdiye ve ayniye itasıyla bezl-i iktidâr-ı ferâvân etmeyi ihtiyar eylemiyor muyduk? Mukâbilinde ne elde ediyor ve ne kazanıyorduk, hiç. Olsa olsa bir ümid-i manevî değil mi? Hâlbuki dinen ve alken bu memnû'

¹ Çalışan,

² Asalet, soyluluk,

³ Gönülde gizli olan, kasıt, niyet,

⁴ Taçlandırılmamız, parlaklığımız,

idi. Şimdi de bu memnûiyet-i esasiye-i diniyeye ittibâ'an bu kapılar men ve sedd olundu.

Bu fasıla dahi burada nihayet verilip risaleciğimizin tahrîri 1344 sene-i hicriyesi Zilkadesinin 11. gününe müsadif miladi 1926 senesi Mayısın 24. pazartesi günü hitam bulmakla hemen cenab-ı hak hükümet-i cedîde ve celile-i cumhuriyet-i mübeccelemiz vücud-ı terakkî nemudunu ilelebet baki ve beynel anasır-ı gâyet yüce ve âlî ve erkân-ı hâzıra-i milliye ve idariyemizin kendileri irşâdâtından iktibas envâr-ı füyûzât ve muvaffâkiyât etmekte buldukları müncî-yi halaskârımız nasb-ı a'yen¹-i türkân birinci Reis-i Cumhuriyetimiz Gazi-i Celil'ül-hısâl² Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin ömür ve sıhhat ve afiyet-i cihan kıymetlerini müzdât³ ve ferâvân ve her işimizde tevfi-kât-ı hamîdâniyesine⁴ mazhariyetle biz Türkleri ve âlem-i İslamiyet ve insaniyeti ebedi mes'ûdü'l-hâl ve şâdân buyursun âmin, bi-hürmet-i seyidil-mürselîn velhamdülillahi'l-âlemîn. Son.

Müellif ve muharriri Isparta Mebus-ı esbâkı Böcüzâde Süleyman Sami bin Hacı Hasan Efendi bin Hacı Osman Ağa bin Hacı Hasan Başağa

¹ Gözler, menbalar,

² Huyar, tabiatlar, ahlaklar,

³ Artmış çoğalmış,

⁴ Övgüye değer vasıflarına,

Şöhret ve İmza-yı Acizânem Hakkında İzah

Eski nakibler sicillerinden muktebis şecere mucibince yedi batna kadar mazbut sülalemiz “Emir Abdullah oğlu Kadı Mehmet Efendi sulbünden mütevellit Yeniçeri zabiti Hüseyin Dayı’nın oğlu Hacı Hasan Başağa’ya nispetle büyük pederim Hacı Osman Ağa ilk tahrîr-i nüfusta Hacı Hasan Paşa oğlu Osman kaydolunmuş ve 1265 (1849) tarihine kadar bu şöhret ve lakabla yâd edilmiş olduğu halde tarih-i mezkûrdan sonra berâ-yı ticaret Bursa’ya gidip gelirken orada gördüğü ipek böcekçiliğini memlekete getirerek bunu Isparta’da yeniden ihyâya teşebbüs ettiğinde senevî böcek tohumunu getirip dağıttıkça müşterilerin “Böcü gelmedi mi” sözleriyle tohumların vürudunu taharri ve isti’câl¹ etmeleri keft-i gûsuna ceddim Hacı Osman Ağa’ya beynelhalk Böcü denilivermesinden naşî bu lakap ve şöhret memlekette şayi’ ve münteşir olmasıyla o zamandan beri evlad ve ahfadına Böcüzâde denilmiş ve memlekete hayırlı böyle bir müteşebbis ve müessise verilen bu lakap ve şöhret evlat ve ahfad taraflarından da muhafaza edilmiş bulunmasından ibarettir”

Ceddimin bu eserine tebean ilk belediye reisliğim zamanında acizleri dahi memlekette ipekçiliği terakkî ettirmek üzere Akşehir’den ipek böceği beslemeye mahsus aşî dutlarından ve Bursa’dan fidanlar getirtilip ta’mim ve terakkîye çalıştım ve kozalardan çektirilen hâlis ipeklerden birkaç dest-gâh açtırarak kadın elbiseliği, ipek mendiller dokutturmağa muvaffakiyet hasıl ettim ve o sırada gül yağcılığını Isparta’da icad ve ta’mim eden Muhasebe Baş Kâtibi İsmail Efendi merhûmla teşrik-i mesai edip bundan dahi memlekete senevî 60.000 lira girdiğini gördüm ise de 13 Zilkade 1332 ve 20 Eylül 1330 (3 Ekim 1914) tarihine müsadif Pazar gecesini birkaç yüz senedir görülmeyen ve işitilmemiş şiddetli zelzelenin yaptığı tahribat-ı külliye müteakip Harb-i Umûmi’nin de başlaması bu iki teşebbüsü metruk ve mu’attal² hale getirmiştir. (s.134)

Devr-i Celil-i Cumhuriyemiz bunları tekrar nazara aldırılmış ve yeniden canlanmaları esbabında vatanperver gençlerimizden müteşekkil Türk Ocağını teşebbüs ve devam etmekte bulunmuştur. Bunlardan “İnkişâf-ı Halî Şirketi” namıyla 1 Kanûnusani 1924 tarihinde kolektif bir şirket teşkil eden ve bu mensucata da atf-ı nazar-ı ehemmiyet edecek olan gençlerimizden Hafız Kadirzâde Hilmi Bey amcazâdemizdir. Ceddin tesis

¹ Acele etme, tez olmasını isteme,

² Kullanılmaz,

ve takib ettiği sanat ve menâfi'-i memleket yolunda lehü'l-hamd ailemiz elyevm halefsiz kalmıyor.

Halicılığı dahi 1303 (1887) senesi Konya tehvin-i ihtiyaç komisyonu baş kitabetine götürüldüğüm zaman da “Lâdik” karyesinde halı dokuyan kadınları ve kızları gördüğümde gayet basit bu işi bizim memlekette de yaptırmak üzere avdetimde esbabına bit-teşebbüs o zamanda Mekteb-i Rüşdimiz fahri riyazî¹ muallimi bulunan Redif Tali Taburu Binbaşısı Bursalı Esad Efendi rehberliğiyle terzi “Poli” denilen bir kadın tarafından eseri meydana getirilerek 1307 (1891) senesinde mutasarrıf olan Batumlu Yahya Dede ve müteakiben halefi Babanzâde Mustafa Zihni Paşa'ların gayret ve himmetleri sayesinde teşkil olunan ve müdüriyet-i acizlerine tevdi' edilen büyücek bir şirket mesaisiyle ileri götürülmeye başlanmış ve istidât ve erbâb-ı mesai-i memleket hâl-i hazırta getirmeye muvaffak olmuştur. Elminnete-lillah.

¹ Matematik,

Dizin

- Abdi Paşa Medresesi, 4, 97
 Abdurrahman Şeref Bey, 95
 Abdülaziz, 7, 10
 Abdülhamid, 7, 13, 15, 16, 47
 Abdülhamid Zöhravi Bey, 47
 Abdülhamid-i Sanî, 7
 Abdülmecid, 10, 55
 Adana, 47, 84
 Adliye Nazırı Rıza Paşa, 38
 Afyonkarahisar, 97, 105
 Ağop, 47
 Ağpazar Efendi, 19
 Ahali, 47, 53, 71
 Ahmet Celadet Bey, 20
 Ahmet Celadettin Bey, 20
 Ahmet Fuat, 20
 Ahmet Mahir Efendi, 77
 Ahmet Müfit Bey, 97
 Ahmet Nazif, 14
 Ahrar, 45
 Ak Minare, 100
 Akdeniz, 22, 61, 100, 104
 Akif Paşa, 59
 Aksaray, 22, 27
 Akşehir, 71, 108
 Albersaro, 84
 Ali Kemâli Paşa, 42, 43
 Ali Mansur, 5
 Almanya, 49, 89, 90
 Amerika, 61, 82, 86
 Anadolu, 1, 4, 10, 12, 13, 15, 19, 20,
 22, 24, 25, 26, 28, 29, 34, 43, 45,
 47, 52, 61, 79, 84, 89, 95, 97, 100
 Ankara, 52, 53, 55, 93, 97
 Ankaralı Talat Bey, 53
 Antalya, 5, 41, 51, 52, 72, 75, 97
 Antalya Mebusu Hamdi Efendi, 77
Arabistan, 13, 15, 21, 29, 61
 Arnavutluk, 14, 45, 47
 Artin Kirkor, 98
 Atabey, 90, 104
 Atina, 70, 73, 99
 Avlonyalı Ferit Bey, 43
 Avni Paşa, 31, 32, 34
 Avrupa, 11, 12, 24, 32, 34, 45, 49, 61,
 64, 73, 75, 85, 102
 Avusturya, 31, 49, 89
 Ayastefanos, 46
 Aydın, 19, 50, 54, 87, 105
 Aziziye Karakolu, 16
 Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, 86,
 109
 Bâbiâli, 17, 18, 22, 42, 43, 51, 65, 86
 Bağdat, 84
 Baha Said Bey, 100
 Bahriye Mektebi, 37
 Balıkesir, 54
 Basra, 47
 Başkım, 45
Battal Gazî, 4, 100
 Batumlu Yahya Dede, 109
 Belediye Reisi Mehmet Nadir Efendi,
 51
 Berlin, 34
Beyan-ı Ahmediye, 75
 Beykoz, 29, 35
Beyrut, 21, 47
Beyrut limanı, 21
 Beyşehir, 51, 53
 Bezirganzâde Hafız İbrahim Efendi, 51
Binbir Gece, 4
 Boğaziçi, 22, 25, 35
 Bosna, 31, 33
 Bosna, Hersek, 31
Bostan, 4
 Boşo, 47
 Bozkır, 51
 Burdur, 3, 29, 53, 54, 71, 81, 86, 92
 Bursa, 29, 43, 46, 47, 63, 72, 80, 93,
 108
Büyük Reşit Paşa, 25
 Cebel, 18, 81, 102
 Celal Nuri Bey, 63, 66, 78
 Cemal Paşa, 33
Cibannümâ, 100
Cumhuriyet gazetesi, 97
 Cumhuriyet Mekteb-i Âlisi, 97
 Çemişgezek, 18
 Çerkez Rüştü Bey, 91

- Çin, 60
dağında, 7
Dalmaçya, 31
Damat Ferit Paşa, 49, 53
Dârüleytâm, 63
Deli Rıza Paşa, 38
Delvineli Mehmet Ali Paşa, 42
Demirci Mehmet Efe, 52, 53
Denizli, 5, 51
Dersim Mebusu Lütü Fikri Bey, 89
Derviş Paşa, 14, 31
Devlet-i Aliyye, 21
Dinar, 32, 43, 54
Diyanet Riyaset-i Celilesi, 73, 76
Doktor Abdullah Cevdet Bey, 75
Dözi, 75
Durbeyoğlu, 42, 98
Durbeyoğlu Yordan, 42
Ebubekir-es Sıddık, 14
Ebuzziyâ Tevfik Bey, 75
Edirne, 49, 61, 63, 97
Edirneli Talât Bey, 45
Eğirdir, 3, 18, 30, 37, 51, 53, 81, 100
Enver, 47
Enver Paşa, 49, 52, 89, 91
Ereğli Mebusu Salim Efendi, 48
Erkân-ı Harp Kaymakamı, 5
Ermeni, 19, 28, 42, 47, 68, 70, 84, 98
Ermeniler, 15
Erzurumlu Ali Kemal Paşa, 22
Eyüp, 22, 35, 36, 38
Fatih, 14, 27
Fazıl Mustafa Paşa, 34
Fener Kilisesi, 74
Ferahîye Karakolu, 42
Feth-i Büleld, 36
Fîlistin, 61
Firdevs Paşa Camii, 97
Flaton, 106
Fransa, 61, 76, 84
Fransızlar, 50
Galata, 17
Garbi Karaağaç, 3
Gedik Ahmet Paşa, 94
Geredeli Hafız Nazif Efendi, 40
Girit, 28, 99
Gölbisar Nahiyesi, 13
Gönen, 104
Gül-i beyâbânî, 4
Gülhane Hattı Hümayunu, 10
Gülüstan, 4
Hacı Hasan Başağa, 107, 108
Hacı Hasan Bey, 19, 41
Hacı Hüsnü Efendi, 51
Hacı Osman Ağa, 107, 108
Hacı Vaşfi Efendi, 24, 25, 63
Hâdimi Mehmet Vehbi Efendi, 51
Hadîs-i Erba'ın, 82
Hafız İbrahim, 47, 52, 53
Hafız Kadırzâde Hilmi Bey, 108
Hakkı Behiç Bey, 97
Haliç, 22, 36
Halil Hamid Paşa, 33
Halil Hamit Paşa Camii, 97
Hamid İli, 10, 54
Hamidâbad, 2
Hamzanâme, 4
Harb-i Umumî, 60, 64
Harbiye, 5, 55, 76
Hareket Ordusu, 46
Harput, 18
Havran, 28, 47
Hayber Kaleleri, 4
Hayr Ahmedzâde Ahmed Bey, 5
Hayri, 20
Hazım Bey, 20
Hazret-i Muhammed, 1
Hersekli Ali Paşazâde Hafız Rıdvan Paşa, 2, 31
Heybeli Ada, 37
Heyet-i Temsiliye, 52, 53
Hicaz, 28, 61
Hidayet Bey, 29
Hilal-i Abmer, 73
Hizb-i Cedid, 47
Hurâfâttan Hakikate, 100
Hürriyet ve İtilaf, 47
Hüseyin Hilmi Paşa, 43
Hüsnü Bey, 51
Hüyükli, 18
Irak, 61

- Isparta, 2, 9, 13, 14, 19, 25, 29, 32,
 38, 41, 42, 43, 45, 49, 52, 53, 54,
 67, 68, 70, 72, 73, 81, 86, 91, 97,
 101, 107, 108
 Ispartalı Hakkı Bey, 67
 Ispartalı Hüseyin Avni Paşa, 47
 İbn-i Haldun, 100
 İgnatıyef, 29
 İğcizâde Salih, 5
 İngiliz Said Paşa, 37
 İsmail Kemal, 47
İsmet Paşa, 38, 56
 İstanbul, 3, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 27,
 28, 30, 34, 36, 40, 41, 42, 44, 45,
 46, 49, 52, 53, 55, 57, 60, 62, 63,
 66, 68, 70, 71, 73, 74, 86, 91, 94,
 97, 103
 İstanbul Polis Müdürü Hüseyin Hüsni
 Efendi, 42
 İtalya, 49, 52, 61
 İttihat Terakki, 44
 İttihat ve Terakki” Cemiyeti, 45
 İzmir, 19, 20, 33, 41, 50, 61, 64, 73,
 80, 85, 90, 97
 İzmit, 23, 66
 Japonya, 61
Kan, 4
 Kandıra, 23
 Kanun-ı Esasi, 14, 19, 45, 55
 Kara Mehmedzâde, 5
 Karadağ, 28
 Karadeniz, 29, 61
 Karahisar, 5, 43, 54, 80
 Kastamonu, 38, 77
 Katip Çelebi, 100
 Kaymakam Hacı Sabri Bey, 36
 Kaymakam Şükrü Bey, 37
 Keçiborlu, 5, 41, 81, 102
 Keçiborlu’lu Ethem Paşa, 5
Kelâm-ı Kadîm, 4
 Kıbrıs, 61
 Kırım Muharebesi, 10
 Kırkkilise Mebusu Emrullah Efendi, 76
 Konya, 5, 22, 33, 41, 43, 46, 51, 59,
 64, 71, 97, 109
 Konya valisi, 5
 Kozmîdi, 47
 Kuddusi Ethem Efendi, 4
 Kudüs, 61
 Kuleönü, 72
 Kuvvâ-yı Milliye, 51, 90
 Kürdistan, 15, 29
 Kürt Hacı Mehmet, 7
 Kütahya, 5, 80, 97, 105
 Ligondin, 70
 Lozan, 61, 84
 Maarif Nezareti, 3, 41, 62
 Mahmud Nedim Paşa, 29
 Makriköyü, 35
 Malatya, 56
 Maliye Nazırı Cavit Bey, 48, 89
Maliye Nezareti, 31
 Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, 75, 82
 Manisa, 19, 20, 54, 98
 Marakeş, 61
 Meclis-i Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey,
 50
 Meclis-i Hass-ı Vükelâ, 45
 Meclis-i Mebusan, 45, 63, 75
Mecmua-i Fünûn, 4
 Medine, 13, 24
 Mehdi, 13, 16, 34, 87, 100
 Mekke, 13
 mekteb-i rüşdîsi, 2
 Mentşeli Halil, 45
 Mersin, 50
 Meşrutiyet, 14, 44, 99
*Metâlib ve Mezâhib Mâ-bade’-i-tabîye ve
 Felsefe-i İleyhe*, 77
 Mısır, 20, 61
 Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa, 29
 Midilli, 20
 Miralay Sadık Bey, 47
 Mithat Paşa, 4
 Molla Said, 47
 Moltke, 47
 Mondros, 50, 61
 Mudanya, 55
 Muhacirîn Komisyon-ı Âlisi, 22
 Muhtar Bey, 22
 Murad Buhârî dergahı, 35
 Murad-ı Hâmis, 7

- Mustafa Kemal Bey, 48
Mustafa Kemal Paşa, 52, 54, 56, 62,
80, 85, 100, 107
Musul, 80, 84
Mutasarrıf Cemal Bey, 91
Müfit, 47, 97
Münkarizâde Şeyh Mehmed Tevfik
Efendi, 13
Müşir Fevzi Paşa, 56
Nafia Meclisi Baş Katibi Haydar Bey,
32
Nafia Nazırı Raif Paşa, 32
Naıl Bey, 22
Navarin, 68
Nazım Bey, 22
Nazilli, 51, 52
Necip Draga, 47
Niğdeli Hayri, 45
Niğdeli Hüseyin Efendi, 43
Niyazi Bey, 47
Numûne-i Hurûf Mektebi, 5
Nureddin Bey, 24, 34
Nuryan Efendi, 19
Osman Bey, 29
Ömer, 14, 47
Paris, 29, 34
Pavlu, 18, 30, 102
Penbeli karyesi, 90
Pendnâme, 4
Poli, 109
Prens Abbas, 20
Prens Halim Paşa, 24
Prizren, 14
Redif Tali Taburu Binbaşısı Bursalı
Esad Efendi, 109
Reşid Paşa, 24
Risale-i Hamidiye, 82
Romanya, 61
Rum, 19, 20, 28, 42, 68, 70, 84, 98
Rumeli, 4, 13, 15, 29, 43, 49, 52, 66
Rusya, 61
Sabah Gazetesi, 36
Saçmacı Harimi, 42
Sadâ-yı Millet, 46
Sadık Bey, 23, 47
Said Beyzâde Ali, 25
Sait Halim Paşa, 49
Sakızlı Esad Paşa, 5
Sami Paşazâde Sami Bey, 25, 26
Selanik, 45, 47, 63, 99
Serasker Ali Sâib Paşa, 23
Serasker Hüseyin Avni Paşa, 31
Serbestî, 46
Serverî Paşa, 72
Seyit Ali Paşa, 25
Sidre, 7
Sivas, 52, 54, 97
Sultan Aziz, 29, 55
Sultan Mehmet Reşat Han, 46
Sultan Reşad, 50, 75, 95
Sultanzâde Selahaddin Bey, 25
Suphi Paşa, 29
Sure-i Hûd, 14
Suriye, 47, 61, 84
Süleyman Bestâni, 47
Süleyman Turgut, 52, 54
Süleymaniye Caddesi, 23
Sünbülzâde Vehbi, 4
Şam, 4, 63, 100
Şarkikaraağaç, 3, 53, 66
Şefik Müeyyed, 47
Şehzade Abdürrahim Efendi, 50
Şeref Sokağı Kulübü, 44
Şeyh Attar, 4
Şeyh Said-i Şirâzi, 4
Şûrâ-yı Devlet, 19, 24, 43, 63
Tahir Paşazâde Hafız İbrahim Bey, 51
Talip, 47
Tan, 89
Tanın, 89
Tantûrî Hasan Efendi, 14
Tanzimat-ı Hayriye Fermanı, 10
Tarih-i İslâm, 57, 73
*Tarih-i Tedenniyât ve Mukadderât-ı
Tarihîye*, 78
Taş Kasap mevkii, 22
Taşlıca Mebusu Ali Vasfı Bey, 46
Taşnaksütyun, 45
Tefenni, 3
Teke Sancağı, 14
Trablus, 61
Trablusgarb, 37, 48

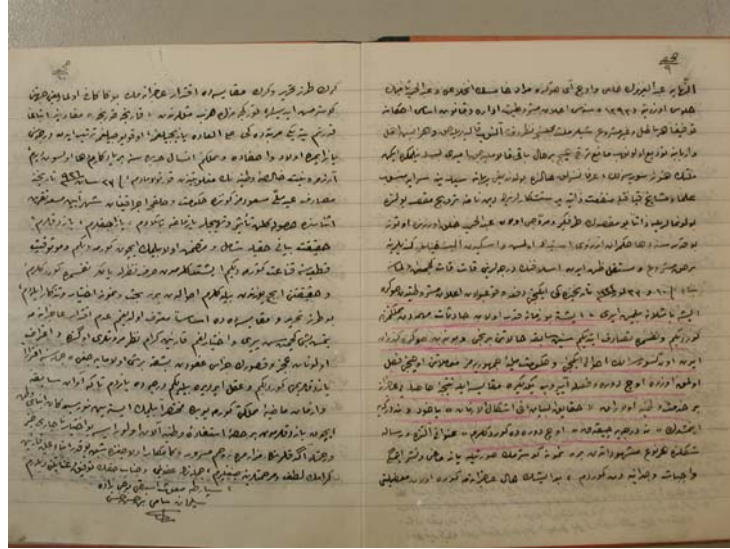
- Trabzon, 50
Trakya, 50, 61
Tuna, 4
Tunus, 61
Tunuslu Hayrettin Paşa, 24
Türk Diplomatinin Âsar-ı Siyasîyesi, 25
Türk Ocağı, 64
Türk Yurdu Ocağı, 98
Türkiye Büyük Millet Meclisi, 55
Türkiye Cumhuriyeti, 57, 84, 98
Türkler, 1, 45
Ukaz, 88
Uluborlu, 3, 16, 17, 18, 51, 52, 66, 81
Üsküdar, 22, 24, 39
Valide Camii, 23
Vartekes, 47
Veliahd Yusuf İzzettin Efendi, 49
Wilson, 50
Volkan, 46
Yalvaç, 3, 18, 52, 53
Yemen, 24, 28, 47, 69
Yeni Âlem-i İslâm, 85
Yerasimos, 70
Yozgat, 40
Zöhrap, 47

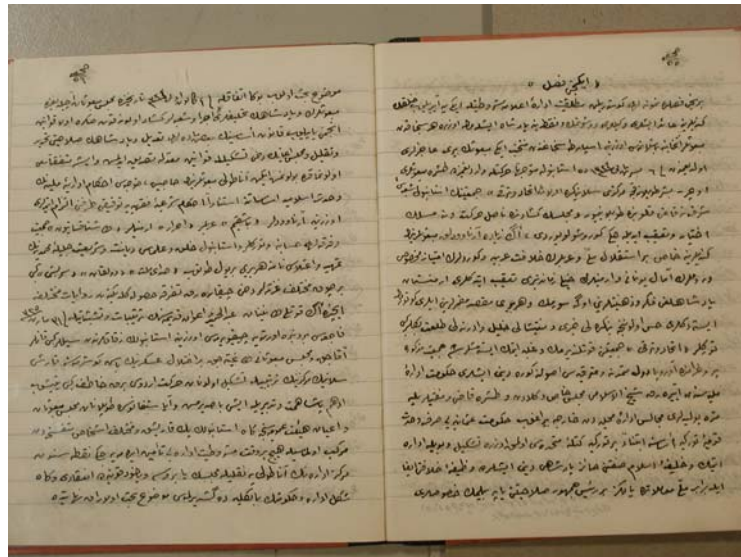
Böcüzâde Süleyman Sami
(Osmanlı Mebuslar Meclisi Albümünden)

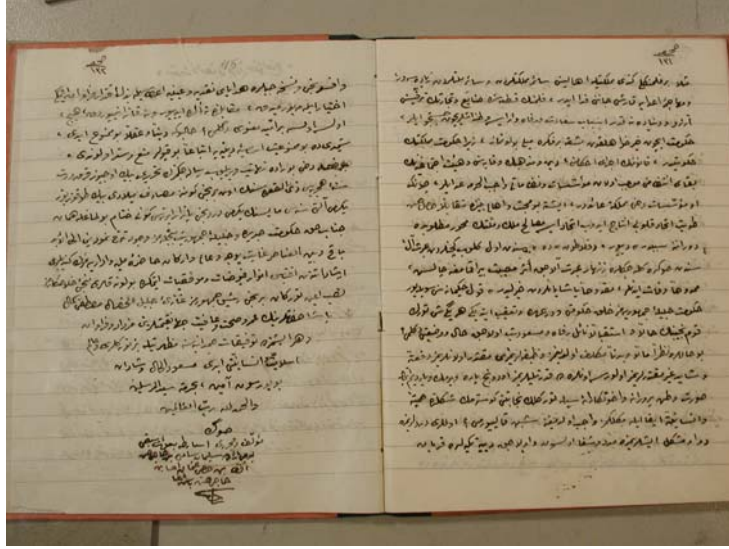
Resim 1: Üç Devirde Gördüklerim (İlk iki sahife)

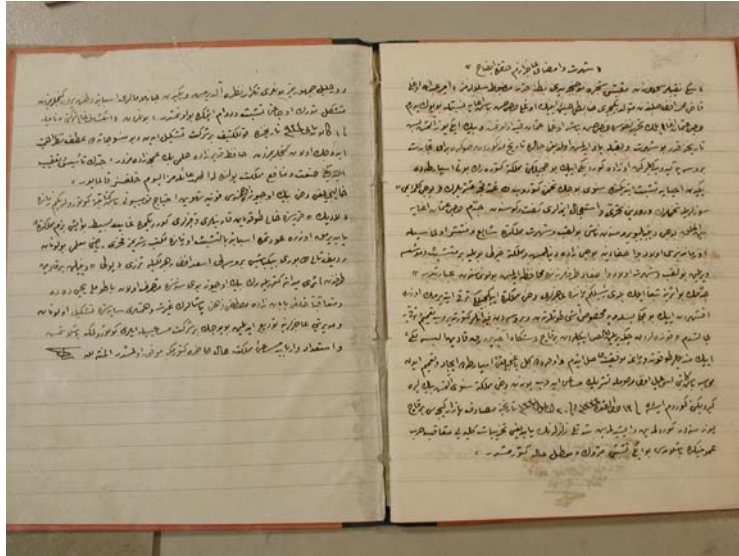
Resim 2: Üç Devirde Gördüklerim (Giriş kısmının son sayfeleri)

Resim 3: Üç Devirde Gördüklerim (İkinci kısım)

Resim 4: Üç Devirde Gördüklerim (Eserin son sahifeleri)

Resim 5: Üç Devirde Gördüklerim (Müellifin Özgeçmişini anlattığı sahifeler)